

JAARGANG 5/1987/NR. 1

RADIKALE NOTITIES

IK
MAAK
ME
WEINIG
ILLUSIES
OVER
MANNEN

REDAKTIONEEL

RADIKALE NOTITIES

2 Van de redactie

3 Joan Wolffensperger

Het voordeel van de twijfel: „Ik maak me weinig illusies over mannen”.

8 Dirk Pilat en Tim Verhoef

Nieuwe concepten nodig over veiligheidsbeleid: alternatieve defensie kan greep krijgen op militair-technologische ontwikkelingen.

13 Gerard Nijssen

De initiatieven van uroloog Boerema: commercialisering is geen antwoord op ondoelmatig werkende gezondheidszorg.

16 Bas de Gaay Fortman

De politieke paradoxen van Rood-Groen: een „arro-partij” krijgt het van de kiezers op z'n brood.

18 Herman Verbeek

Rood en groen en christenen: de te klein geworden partijen zitten elkaar in de weg.

20 Hans Verstraaten

Bad guys versus bad guys: journalist zijn in Nicaragua is je begeven op een mijnenveld.

23 Brieven.

RADIKALE NOTITIES

Kolofon: Radikale Notities verschijnt vier keer per jaar als bijlage bij de Radikalenkrant. Radikale Notities is een uitgave van de PPR-Studiestichting in samenwerking met de Radikalenkrant. **Redactie, administratie en advertenties:** PPR-Studiestichting, Singel 277, 1012 WG Amsterdam. **Redactie:** Arda van den Brink, Marie-José Burger, Jan Dix (eindredactie), Lidie Koenevan, Bram van Ojik, Tim van Ruiten, Hans Verstraaten. **Vormgeving:** Joep Paulussen. **Abonnementen:** Gratis bij de Radikalenkrant, anders f 10,- per jaar, giro 2144633 t.n.v. PPR-Studiestichting, Amsterdam, o.v.v. Radikale Notities. **Foto voorpagina:** Michel Pellanders.

Het eerste nummer van Radikale Notities in de nieuwe vorm is een feit. De uitgave is wat minder luxe, maar de oplage is vertienvoudigd. Zo is het mogelijk geworden bij elke abonnee van de Radikalenkrant op tafel te komen. De redactie en de uitgever hopen langs deze weg nog meer dan vroeger een zinvolle bijdrage te leveren aan de meningsvorming en de diepgang van de discussie in de partij.

Dit jaar zal een jaar worden van uitproberen. Een zichzelf respecterende partij heeft een orgaan nodig waarin dieper kan worden ingegaan op politiek-inhoudelijke en politiek-strategische vragen en debatten. De betrokkenen bij Radikale Notities zijn van mening dat dit blad daarvoor steeds een goed forum is geweest en nog is. Echter, een blad maak je niet alleen ten behoeve van redactieleden en medewerkers. Een blad maak je op de eerste plaats voor de lezers. Daarom is het noodzakelijk dat we te horen krijgen wat de lezers vinden van deze uitgave. Die reacties moeten ons duidelijk maken of het zinvol is door te gaan met deze — niet goedkope — manier van informatievoorziening in en ten behoeve van de partij. Dus, de redactie wacht met belangstelling uw negatieve en positieve, uw afbrekende en opbouwende, uw grappige en serieuze kritiek af.

In dit nummer treft u een diversiteit aan onderwerpen aan. Het blad opent met een artikel van *Joan Wolffensperger* over „mannen: bondgenoot of tegenstander?”. Die vraag slaat op een bondgenootschap in de feminiseringsstrijd. Ze vindt mannen geen bondgenoten, maar er zijn een paar uitzonderingen. Die krijgen van haar het voordeel van de twijfel.

Nieuwe technologieën zijn het laatste jaar een vast item geworden in PPR-publikaties. *Dirk Pilat* en *Tim Verhoef* vonden wat de partij tot nu toe over militaire technologieën te zeggen had aan de magere kant. Daarom schreven ze over dit thema een uitgebreide bijdrage. Vooral van belang is, volgens hen, in dit kader een nieuw veiligheidsconcept.

Als er in één sektor van het maatschappelijk leven stormachtige ontwikkelingen voor de deur staan, dan is dat wel in de gezondheidszorg. Denk aan het rapport van Dekker cs en aan de initiatieven van Dreesmann en Boerema. Op de plannen van Boerema gaat *Gerard Nijssen* in. Hij beschrijft wat deze uroloog precies wil en geeft zijn commentaar erop: hij moet er niets van hebben.

Elk nummer van Radikale Notities zal een deel kennen dat *De Partij* heet. Hierin kunnen discussies gevoerd worden die van belang zijn voor de strategische vragen — in brede zin — waar radikaal links in z'n algemeenheid en de PPR in het bijzonder mee worstelt. *Bas de Gaay Fortman* schrijft in deze rubriek over de verhouding rood-groen. Hij kijkt naar Duitsland en naar Nederland. Samenwerking tussen „groene partijen” en de grote sociaal-democratische partijen is noodzakelijk, is zijn konklusie. *Herman Verbeek* pleit — vanuit z'n Europese ervaringen — voor radikaal-linkse samenwerking om langs die weg een „groen” alternatief te bieden. Een dergelijk alternatief kan ook aantrekkelijk worden voor die christenen die het rentmeesterschap echt gestalte willen geven.

Een ander vast onderdeel in dit blad zal zijn de rubriek *Media*. Hierin zullen ontwikkelingen binnen de media en produkten van die media besproken worden. *Hans Verstraaten* analyseerde hoe de pers in de VS omgaat met Nicaragua. Hij constateert opmerkelijke verschillen met de Vietnam-tijd. De Amerikaanse overheid blijkt regelmatig redakties onder druk te zetten.

HET VOORDEEL VAN DE TWIJFEL

'IK MAAK ME WEINIG ILLUSIES OVER MANNEN'

Op zaterdag 4 april waren een twintigtal vrouwen én twee mannen bijeen om zich te buigen over de uitspraak van de PPR op het feminiseringskongres van voorjaar 1984 „dat mannen vooral nog tegenstanders zijn”. De inleiding die Joan Wolffensperger — wetenschappelijk medewerkster vrouwenstudies aan de Landbouwniversiteit Wageningen — die dag hield drukken wij hierbij integraal af. Dit artikel zal deel uitmaken van een bundel 'vrouwen en politiek' die in november '87 zal verschijnen.

Zijn mannen voor ons — vrouwen — bondgenoten of tegenstanders? Ik vind dit een intrigerende vraag, die onmiddellijk allerlei associaties oproept. Ja en nee; irrelevant, belangrijk. Dit artikel is ontstaan naar aanleiding van deze vraag. Het gaat echter niet zozeer over mannen, maar vooral over vrouwen en over veranderingsmogelijkheden.

Het verhaal is opgebouwd aan de hand van de eerste kongresuitspraak van het feminiseringskongres van de PPR in 1984. Die uitspraak gaat over vrouwenstrijd en over mannen. Ik vind het nodig eerst stil te staan bij de vrouwenstrijd en bij vrouwen, voordat kan blijken in hoeverre mannen voor deze strijd betekenis kunnen hebben.

De eerste vraag waar ik het over wil hebben is: beschouwen vrouwen zichzelf als handelingsbekwaam en maken ze daarvan goed gebruik?

De tweede vraag is: op welke wijze kunnen vrouwen die momenten in sociale systemen opsporen, die geslachtsverschillen voortbrengen en ongelijkheid reproduceren?

De derde vraag is: zijn mannen onze bondgenoten of tegenstanders en hoe gaan we met ze om?

Zelfverantwoordelijkheid en handelingsbekwaamheid

In de stukken over het PPR-feminiseringskongres wordt feminisme omschreven als een maatschappelijk-politieke strijd. Ook de voorwaarden voor het slagen van die strijd worden besproken: economische onafhankelijkheid en zeggenschap over je lichaam en je seksuele voorkeuren. Daarmee is een belangrijke vooronderstelling niet aan bod geweest, namelijk dat vrouwen het op prijs zouden stellen om zeggenschap te hebben over hun eigen leven. En juist bij dit uitgangspunt moet worden stilgestaan, omdat het de basis vormt van elke politieke strijd. Wanneer vrouwen er geen prijs op stellen, zeggenschap te hebben over hun eigen leven en wanneer zij de consequenties van deze zeggenschap niet aanvaarden, dan zijn zij geen bondgenoten in de vrouwenstrijd. Een bondgenootschap met vrouwen is de eerste voorwaarde voor verandering van de samenleving. En zo'n bondgenootschap is alleen

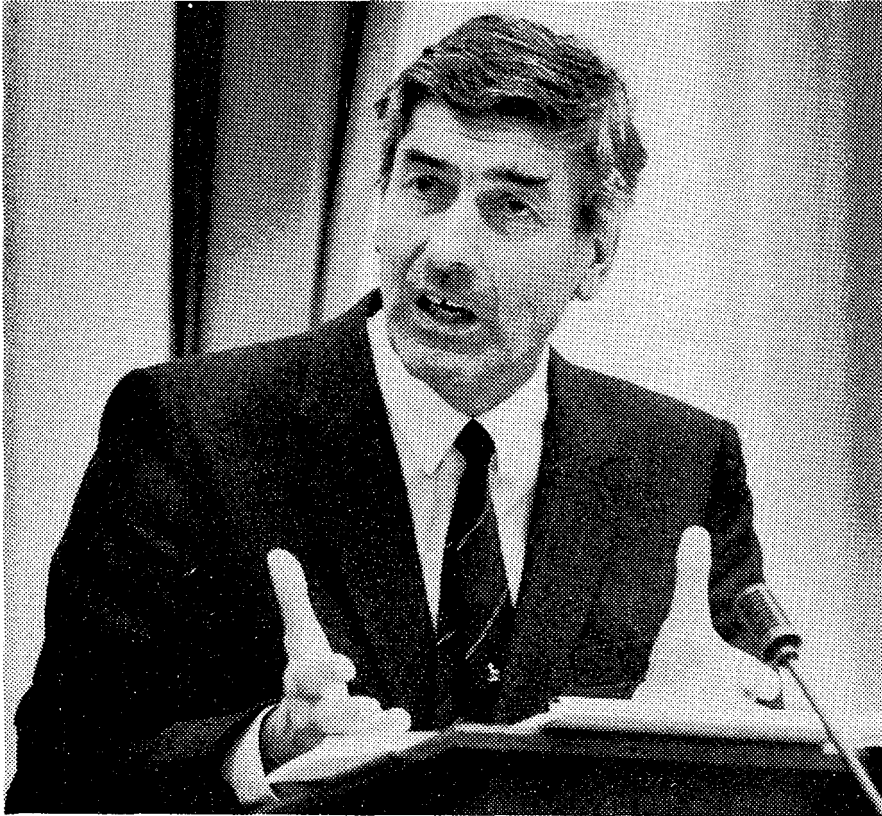
mogelijk met vrouwen die zichzelf beschouwen als handelingsbekwame personen en die de ruimte nemen om hun handelingsbekwaamheid toe te passen.

Heb uw naaste lief als uzelve. Heb uw naaste lief. In onze christelijke samenleving is dat een credo vol van diepe betekenis. Vooral voor vrouwen. Heel vaak staan hun levens in het teken van liefde, zorgzaamheid en verantwoordelijkheid voor de naaste. Zowel binnen- als buitenshuis krijgt het leven van een vrouw vaak betekenis door haar zorg voor anderen. Het laatste lid van het bijbelwoord is daarbij weggevaallen. Heb uw naaste lief als uzelve is geworden: heb uw naaste lief.

Voor mij is het een van de belangrijkste ontdekkingen in mijn leven geweest, dat je het aksent in deze bijbeltekst kunt verleggen en dat de tekst dan iets heel anders betekent. Als uzelve, dat betekent dat je eerst van jezelf moet houden om überhaupt anderen te kunnen liefhebben. Om verantwoordelijkheid te kunnen nemen voor anderen, dien je eerst verantwoordelijkheid te nemen voor jezelf. Je zult respect moeten hebben voor jezelf, jezelf moeten beschouwen als een handelingsbekwaam persoon en ruimte moeten nemen om die handelingsbekwaamheid uit te oefenen. Voor vrouwen is dit alles bepaald niet vanzelfsprekend.

Handelingsbekwaamheid in de zin der wet hebben vrouwen nog niet zo lang. Het betekent dat je in staat wordt geacht tot het zelfstandig verrichten van handelingen, dat je voor deze handelingen zelf verantwoordelijkheid draagt en op de gevolgen ervan aanspreekbaar bent. Het hebben van handelingsbekwaamheid heeft niet alleen maar voordelen. Het brengt ook bepaalde ongemakken met zich mee in de vorm van gevolgen die voorheen op het bordje van anderen gedeponeerd konden worden.

Wanneer iemand zichzelf als handelingsbekwaam beschouwd, kan zij de verantwoordelijkheid voor haar daden niet langer afschuiven op opvoeding, huwelijk, klasseverhoudingen of patriarchaat. Onhandigheid met de schroevendraaier is ineens geen reden meer om je vriend de wasmachine te laten repareren. Verantwoordelijkheid nemen voor je eigen leven en je daden kan bepaald heel lastig zijn. Je kunt door jezelf en door anderen

Mannen: ...

FOTO: MICHEL WIJNBERGH

op het matje worden geroepen. Je kunt je niet meer beroepen op je afhankelijkheid of je verbergen in onmacht wanneer dat zo uitkomt. Je kunt je niet meer achter de autoriteit van anderen verschuilen.

Jezelf beschouwen als handelingsbekwaam, de verantwoordelijkheid nemen voor je eigen leven en voor de konsekwenties van je daden is voor mij het fundament van de vrouwenstrijd. Zonder deze basis is het feminisme voos. Zonder deze basis heb ik geen enkel recht een andere vrouw of een man aan te spreken op haar of zijn daden. Als ik geen bondgenoot van mezelf ben, kan ik van anderen geen bondgenootschappelijkheid verwachten.

Vrouwelijkheid en mannelijkheid

Het aksepteren van je eigen handelingsbekwaamheid en van verantwoordelijkheid voor je daden is voor vrouwen niet zo vanzelfsprekend. Volgens Lilian Rubin (Intieme Vreemden) is het een van de meest fundamentele problemen waarmee vrouwen worstelen. In navolging van Chodorow* verklaart zij de moeite die vrouwen hebben om zichzelf serieus te nemen als volgt.

Menselijke nakomelingen zijn langdurig afhankelijk van verzorging door volwassenen. Dat is een biologisch gegeven. Hoe die verzorging geregeld is, is echter niet biologisch maar maatschappelijk bepaald. Dat het bijna altijd vrouwen zijn die peuters en kleuters verzorgen, heeft verstrekkende gevolgen voor de persoonlijkheidsontwikkeling van meisjes en jongens. In de eerste levensjaren maakt een kind in relatie tot de moeder een aantal ontwikkelingsfasen door. Eerst ervaart het de moeder en zichzelf als eenheid. Daarna leert het zichzelf van de moeder onderscheiden en zichzelf erkennen als apart persoon. Daarbij zijn tegenstrijdige gevoe-

lens in het geding: een behoefte aan de eenheid en geborgenheid van vroeger strijdt met de behoefte aan vrijheid en zelfstandigheid. In het scheidingsproces staan twee dingen centraal: het ontwikkelen van een geslachtsidentiteit en het leren handhaven van egogrenzen. Het kind leert: ik ben een meisje/jongen en ik onderscheid me van de rest van de wereld op die en die manier. De primitiefste ervaring van binding en identifikatie is voor meisjes en jongens gelijk. Maar het scheidingsproces verloopt voor hen heel verschillend.

Het meisje heeft weinig moeite met het vormen van een geslachtsidentiteit. Ze is gewoon net zo als haar moeder. Maar omdat ze net zo is als haar moeder, en omdat er tussen moeder en dochter sprake is van een wederzijdse identifikatie, kan zij zich moeilijk van haar los maken. Er is geen duidelijke grens tussen haar eigen persoonlijkheid en het beeld van de moeder dat zij verinnerlijkt heeft. Haar ego-grenzen zijn flexibel. Daarom kan zij het vermogen ontwikkelen om zich in anderen in te leven. Doordat zij zonder conflicten eerst de moeder als deel van haar persoonlijkheid kan verinnerlijken, en later ook de vader, is zij in staat meerdere complexe persoonlijke relaties tegelijkertijd te onderhouden, maar ze zal moeite hebben met het afbakenen van ruimte voor zichzelf en om zichzelf te ervaren als een onafhankelijk en handelingsbekwaam individu.

Voor jongens verloopt het scheidingsproces anders. Om zich met zijn 'mannelijkheid' te kunnen identificeren, moet hij de band met de persoon die het diepst in hem verankerd ligt, verbreken. Vanwege de pijn die dit met zich mee brengt, ontwikkelt hij afweermechanismen tegen haar die leiden tot stabiele egogrenzen. Deze grenzen bepalen zijn relaties met anderen, en ook de mate waarmee hij toegang heeft tot zijn gevoelsleven. De angst die het verwerpen van de machtige innerlijke moeder met zich mee brengt, kan verklaren waarom mannen zo vaak vrouwen minachten. Alleen door de moeder haar macht te ontnemen, door zichzelf ervan te overtuigen dat zij zwak en nietig is en voor eeuwig gedoemd tot ondergeschikte, kan de angst worden overwonnen. Toch blijven mannen ook hun hele leven zoeken naar de voor eeuwig verloren eenheid en naar de emotionele beleving daarvan.

Het belangrijkste aan deze theorie over het ontstaan van vrouwelijke en mannelijke persoonlijkheden vind ik, dat ze je alert kan maken op diep in jezelf opgesloten vanzelfsprekendheden. Dergelijke vanzelfsprekendheden werken door in je gedrag, in je relaties en de handelingsmogelijkheden die je ziet en gebruikt in concrete situaties. Zo was het bijvoorbeeld voor mij een tamelijk schokkende ontdekking om te merken dat ik me weliswaar niet meer afhankelijk opstelde van mijn echtgenoot, maar intussen wél altijd vol aandacht naar andere mannen luisterde. Vooral wanneer dat aantrekkelijke mannen waren. Relationele bekwaamheden kunnen heel gemakkelijk tot afhankelijkheid leiden, zeker in heterosexuele relaties.

Toch heeft Chodorow's theorie de beperkingen van iedere psycho-analytische benadering: het richt de blik op het verleden en niet op de toekomst. Wat heeft het voor zin in

bondgenoot of ...

FOTO: MICHEL WIJNBERGH

jezelf strijd te voeren, wanneer al vanaf zo jong is vastgelegd hoe je persoonlijkheid is? Bovendien zo'n persoonlijkheidstheorie zegt ons niets over de mechanismen waarmee ongelijkheid ook ná de peuter-/kleutertijd wordt voortgebracht en in stand gehouden. Zij geeft ons inzicht in wat van binnenuit ons handelen stuurt, maar niet in wat van buitenaf belangrijk is. Daarvoor moeten we te rade gaan bij de sociologie.

Geslachtsverschillen

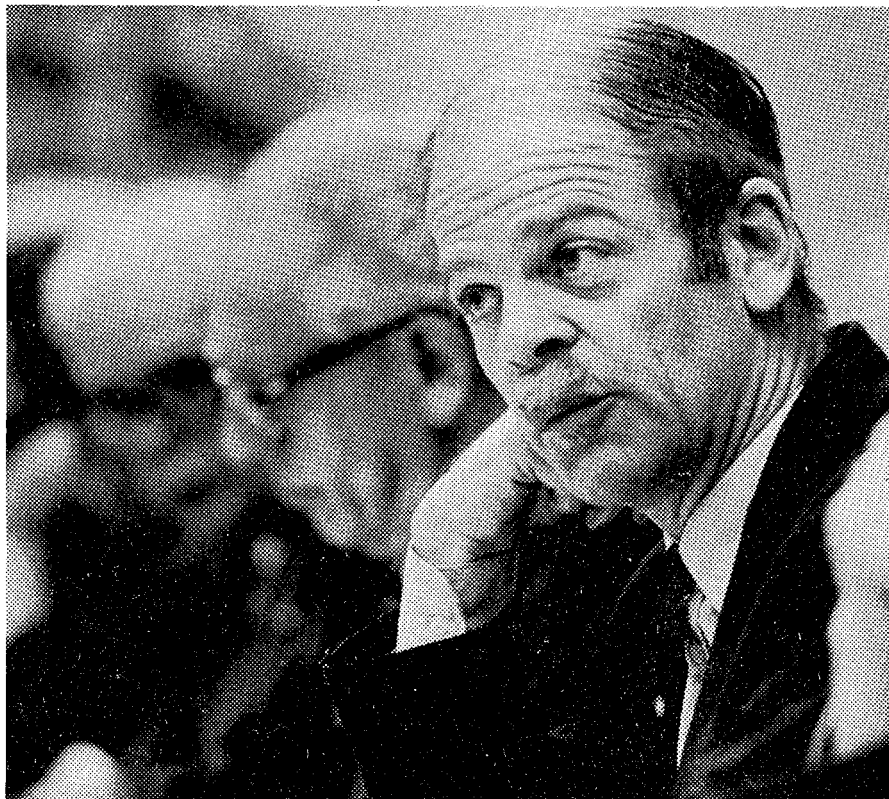
Uit de tot dusver ontwikkelde feministische theorie komen drie belangrijke principes naar voren die bepalend zijn voor de verhoudingen tussen vrouwen en mannen: geslachtsidentiteit, heteronormaliteit, arbeidsdeling. Deze principes kunnen gebruikt worden om in concrete situaties na te gaan of er sprake is van het voortbrengen van verschillen tussen vrouwen en mannen. Wordt in een vergadering de geslachtsidentiteit van vrouwen bevestigd, hetzij door haarzelf hetzij door anderen? Wordt het bevestigen van geslachtsidentiteit in de hand gewerkt door de procedure van de vergadering? Door de voorzitter? Is er in de vergadering sprake van arbeidsdeling? Op welke momenten en door welke beslissingen wordt die arbeidsdeling voortgebracht? In veel concrete situaties waarin vrouwen en mannen aanwezig zijn, worden verschillen tussen de geslachten voortgebracht en bevestigd. Het is zaak om na te gaan of zo'n concrete situatie binnen een bepaald sociaal systeem regelmatig voorkomt, en hoe belangrijk zo'n regelmatig voorkomende situatie is voor de productie van verschillen nu en in de toekomst.

Konkrete situaties die regelmatig voorkomen binnen een sociaal systeem noem ik praktijken. Zulke praktijken kunnen nader beschouwd worden op hun verschillende effecten voor vrouwen en mannen. Het onderwijs bijvoorbeeld kan opgevat worden als een sociaal systeem. Daarbinnen wordt geprobeerd kennis over te dragen aan de jongere generatie. De meest voorkomende praktijk in het onderwijs is de relatie docent-leerling. Deze relatie is een wisselwerking, die door docent en leerling samen in stand wordt gehouden. Binnen het onderwijssysteem hebben docenten op grond van hun positie meer machtsmiddelen in handen dan leerlingen. In de concrete situatie in de klas kan de docent tot op zekere hoogte de regels bepalen, net zoals de ouders dat kunnen binnen het gezin. Het is niet zo, dat leerlingen of kinderen thuis geen handelingsruimte hebben, maar deze wordt beperkt door de binnen het systeem heersende regels die docent en ouder bevooruden. Niet alleen is de handelingsruimte van leerlingen in het onderwijs en van kinderen thuis beperkt. Ze is ook nog verschillend voor jongens en meisjes.

In het onderwijs blijken leerkrachten meisjes anders te behandelen dan jongens. Meisjes worden beschouwd als prettige leerlingen en dat zijn ze ook. Ze letten beter op, vertonen minder agressief gedrag en hechten aan het oordeel van de leerkracht. Zulk gedrag past goed binnen de regels van het onderwijssysteem en vergemakkelijkt het werk van docenten. Wanneer men echter de leerkrachten vraagt of zij voorkeur hebben voor leerlingen van een bepaalde sexe, dan blijkt men liever les te geven aan jongens. In het voortgezet onderwijs wordt dat ook duidelijk: aan jongens worden meer vragen gesteld die te maken hebben met inzicht, er wordt meer met hen gepraat. Aan jongens worden kwaliteiten als creativiteit en intelligentie toegeschreven. Aan meisjes kwaliteiten als ijver en doorzettingsvermogen. Jongens, zo lijkt het, worden ondanks hun minder aan het systeem aangepast gedrag, meer gewaardeerd als personen. Voor meisjes heeft dit onaangename gevolgen. Wanneer ze zich aangepast gedragen worden ze gewaardeerd als leerling, maar niet als persoon. Wanneer ze zich onaangepast gedragen, worden ze niet gewaardeerd als leerling maar evenmin gewaardeerd als persoon. Hun gedrag past niet bij het door de leerkracht gehanteerde vrouwbeeld. In de concrete onderwijssituatie ontstaat zo voor meisjes minder handelingsruimte dan voor jongens. Meisjes wordt niet geleerd hun handelingsmogelijkheden te benutten. Wél wordt bij hen gedrag bevestigd, dat prima past bij het bestaande vrouwbeeld. De onderwijspraktijk draagt bij aan het bestendigen van geslachtsverschillen via bevestigen van de bij meisjes reeds bestaande geslachtsidentiteit. Die geslachtsidentiteit past naadloos in het schoolsysteem.

Maar de docent kan ook anders handelen. Op basis van haar machtspositie kan zij er bijvoorbeeld voor zorgen, dat stereotypen in het lesmateriaal besproken worden. Of dat een sexe-stereotyp gedrag van leerlingen onderling aan de orde wordt gesteld. Een docent kan haar machtsmiddelen gebruiken voor het handhaven van bestaande praktijken, of juist voor het veranderen daarvan.

Ik heb er bijvoorbeeld in mijn onderwijs voor

tegenstander?

FOTO: FRED JANSZ

gekozen, de studenten verantwoordelijk te maken voor de voortgang van hun eigen leerproces. Ik reik ze ruimte aan en bevorder dat ze deze ook gebruiken. Voor mijn vrouwelijke studenten is dat wel even wennen, maar daarna maken ze van de gegeven ruimte gretig gebruik. Het is van belang dat vrouwen zich bewust zijn van de machtsmiddelen die ze binnen een bepaald systeem hebben. Ze kunnen deze gebruiken om veranderingen te bewerkstelligen in de concrete situaties waarin ze werken, veranderingen waardoor de produktie van geslachtsverschillen wordt verkleind.

Een analyse van sociale systemen en de praktijken daarbinnen is niet alleen nodig om de eigen handelingsruimte te ontdekken. Zo'n analyse is ook nodig om zicht te krijgen op het systeem als geheel. Het onderwijssysteem brengt jongens en meisjes voort, die als categorie totaal verschillende arbeidsmarkt-mogelijkheden hebben. Dat meisjes in zulke andere sectoren én in lagere posities terecht komen, wordt veroorzaakt doordat er in het onderwijs twee routes zijn: een meisjesroute en een jongensroute. Er zijn in het onderwijssysteem twee keuzemomenten die bij het bepalen van die routes een grote rol spelen: de overstap van basisschool naar vervolgonderwijs. En binnen het vervolgonderwijs de keuze voor het vaststellen van examenpakketten. Het type vervolgonderwijs én het examenpakket bepalen de arbeidsmogelijkheden na schoolverlaten. Naast de concrete onderwijspraktijk, waar leerkrachten jarenlang werken aan de geslachtsidentiteit van hun leerlingen zijn er dus ook nog concrete keuzemomenten waarop de geslachtsidentiteit van leerlingen harmonieus gekoppeld wordt aan hun toekomstige arbeidsmarkt-mogelijkheden.

In het licht van deze analyse van het onderwijs als sociaal systeem zijn de maatregelen zoals

in het PPR-verkiezingsprogramma voorgesteld, van cruciaal belang. Wanneer niet op Pabo's en Lerarenopleidingen aandacht besteed wordt aan de produktie van geslachtsverschillen in en door het onderwijs is systematische verandering van het onderwijssysteem vrijwel onmogelijk. Toekomstige docenten zullen daarbij inzicht moeten krijgen in hun eigen houding tegenover geslachtsverschillen, in hun eigen bijdrage aan het voortbestaan daarvan én in de specifieke momenten binnen het onderwijssysteem die bepalend zijn voor de toekomstmogelijkheden van vrouwelijke en mannelijke leerlingen.

Produktie van geslachtsverschillen op het gebied van geslachtsidentiteit, heteronormaliteit en arbeidsdeling vindt plaats binnen ieder sociaal systeem. Om daartegen adequate politieke maatregelen te kunnen nemen, zijn analyses van een bepaald systeem nodig. In die analyse moet worden vastgesteld wat de meest centrale praktijk is binnen het systeem en hoe deze praktijk geslachtsverschillen voortbrengt. Verder moet worden vastgesteld hoe het systeem als totaal bijdraagt aan geslachtsverschillen in de maatschappij als geheel. Terugredenerend kan dan worden onderzocht welke cruciale momenten in het systeem bijdragen aan het tot stand komen van maatschappelijk scheve verhoudingen. Bij al deze analyses mag echter niet vergeten worden dat het steeds vrouwen en mannen zelf zijn, die door hun concrete handelingen geslachtsverschillen bevorderen of juist tegengaan.

Tegenstander en bondgenoot

Op basis van de analyse over de vorming van geslachtsidentiteit bij jongens lijkt de konklusie voor de hand te liggen dat zij onze tegenstanders zijn. Wij belichamen het beeld van de moeder, die zich wreed van hen heeft losgerukt en die hen gedwongen heeft hun gevoelsmatige kanten te begraven. Wanneer ik mijn gezonde verstand gebruik kom ik eveneens tot de konklusie dat mannen onze tegenstanders zijn. Ze hebben veel te verliezen. Onze zorg, de grenzeloze ruimte die wij hen altijd gaven in de persoonlijke sfeer. Bovendien vormen wij buitenshuis een bedreiging voor hun banen en voor de manier waarop ze die altijd invulden: zakelijk, hiërarchisch en zogenaamd efficiënt. Ook mijn gevoel vertelde me tot voor kort dat mannen mijn tegenstanders zijn. Tot ik werd gekonfronteerd met de eerste mannelijke studenten bij vrouwenstudies. Ik merkte dat ik me onzeker tegenover hen voelde, dat ik niet wist hoe ik hun gedrag moest interpreteren. Dat ik ze inderdaad ervoer als tegenstanders, terwijl er in die concrete onderwijssituatie geen enkele aanleiding voor was.

Dit heeft mij aan het denken gezet. Ik kwam tot de konklusie dat deze mannelijke studenten, ongeacht hun motieven, geïnteresseerd waren in vrouwenstudies. En dat ik als docente de plicht had om er voor te zorgen dat zij goed onderwijs kregen. Ook kwam ik er achter dat er in mij een heel complex van gevoelens een rol speelt, een mengsel van: ze maken misbruik van faciliteiten voor vrouwen; ze maken misbruik van mijn energie. Maar ook: wat moet ik nu met die mannen, waar ik van mezelf van weet dat ik de neiging heb om te vervallen in de verfoeide heteronor-

Het voordeel van de twijfel?

FOTO: ANGELO GOEDEMOND

male patronen. In die situatie hielp het mij om me te herinneren waarvoor ik daar zat: voor het verzorgen van goed onderwijs. En toen speelde hun sexe alleen nog maar een rol in het feit dat ze onwetend waren. Meer onwetend dan vrouwen. Mijn mannelijke studenten zijn nu geen tegenstanders meer. Dat zijn mijn vrouwelijke studenten soms wel, namelijk wanneer ze weigeren gebruik te maken van de ruimte die ik hen geef en wanneer ze zich afhankelijk van mij blijven opstellen. Mensen die zich van mij afhankelijk maken zuigen me leeg. Ze zijn mijn tegenstanders.

Zijn mannen bondgenoten? Nee, dat geloof ik niet. Bondgenoten zijn mensen die samen met jou strijden voor hetzelfde belang. Zolang mannen niet vanuit hun eigen man-zijn strijd voeren voor verandering van concrete situaties en van sociale systemen die hen in hun mannehok dirigeren, vertrouw ik ze niet echt. Weliswaar geef ik ze, wanneer ze zich solidair verklaren, „the benefit of the doubt”. Uit hun daden zal dan wel blijken wie ze zijn. Manipulatiefetisjisten die zeggen dat ze in vitro-fertilisatie ontwikkelen vanwege het leed van kinderloze vrouwen en daarbij tegelijkertijd hun half-goddelijke ego's strelen. Of mannen die hun's ondanks zwichten voor goede argumenten en tóch proberen in benoemingscommissies een meerderheid vrouwen te plaatsen. Al zijn mannen niet onze bondgenoten, we kunnen wel proberen ze tot bondgenoot te maken. Daarbij zullen we het vooral moeten hebben van onze analyses en ons verstand. Nadat we een bepaald systeem geanalyseerd hebben en vastgesteld welke concrete situaties daarin het meest bijdragen aan de produktie van geslachtsverschillen, staan verschillende wegen voor ons open. Allereerst zullen we moeten bepalen welke concrete situatie we met prioriteit willen aanpakken. Op basis van

dat aktiepunt kunnen we:

— in die konkrete situatie proberen mannen met behulp van goede argumenten op onze hand te krijgen. Meestal werkt dit niet.

— we kunnen ook proberen maatregelen af te dwingen (bijvoorbeeld via politieke besluitvorming of machtsuitoefening) die van structurele aard zijn. Dat duurt lang en we moeten er rekening mee houden dat het gestalte geven aan die maatregelen uiteindelijk altijd afhangt van konkrete personen. Dat zijn vaak mannen die een maatregel volkomen onbelangrijk vinden. Daarmee belanden we dan weer bij de eerste strategie: we hebben een goede analyse en argumenten nodig om mensen in konkrete situaties op onze hand te krijgen.

— we kunnen tenslotte proberen ons te associëren met mannen, die om andere redenen dan wij belang hebben bij een bepaald aktiepunt. Met deze mannen kunnen we een tijdelijke coalitie aangaan. Zij behartigen hun belang en wij het onze. We kunnen proberen bepaalde belangen van mannen in te zetten voor onze eigen strategie. Vaak zullen dergelijke tijdelijke coalities de enige mogelijkheid zijn om een aktiepunt doorgevoerd te krijgen. En daarna zullen we wederom voor de uitvoering van ons aktiepunt analyses en argumenten nodig hebben om mensen in konkrete situaties op onze hand te krijgen.

Voor het bepalen van onze eigen prioriteiten in de vrouwenstrijd en voor het beïnvloeden van de meningen van anderen zijn analyses en argumenten dus erg belangrijk.

Verder denk ik, dat het niet onredelijk is van mannen te vragen dat zij onze plannen „the benefit of the doubt” geven. Wij geven die hen, zij geven die ons. Dan kan naderhand bekeken worden of de door ons gewenste resultaten bereikt zijn. Wanneer alle argumenten en redelijkheid falen, is tenslotte manipulatie nog mogelijk. Het spijtige daarvan is echter dat het hoogstens op korte termijn zoden aan de dijk zet.

Zoals uit het voorgaande duidelijk zal zijn, geloof ik dat de vrouwenstrijd nog lang zal duren, en veel energie zal vragen. Ik maak me weinig illusies over mannen. Mijn hoop ligt in de geesteskracht en handelingsmogelijkheden voor vrouwen. Wanneer zij zich bewust worden van hun handelingsbekwaamheid en de verantwoordelijkheden die dat met zich meebrengt aanvaardden, kunnen zij meer dan ze soms denken:

1. Ze kunnen hun handelingsmogelijkheden en machtsmiddelen gebruiken om de konkrete situaties waarin zij leven en werken te veranderen.
2. Zij kunnen analyses maken van systemen en van hoe deze geslachtsverschillen voortbrengen.
3. Op basis van die analyses kunnen ze prioriteiten stellen en deze beargumenteerd tot beleidsvoorstellen maken.
4. Ze kunnen mannen aanspreken op hun redelijkheid.

Voor dat alles is nodig, dat vrouwen goed gebruik maken van hun relationele kwaliteiten én, heel belangrijk, van hun gezonde verstand en hun analytische kwaliteiten.

JOAN WOLFFENSBERGER

* Chodorow, Nancy: *Waarom vrouwen moederen*; Sara, Amsterdam, 1980.

NIEUWE KONCEPTEN NODIG OVER VEILIGHEIDSBELEID

ALTERNATIEVE DEFENSIE KAN GREEP KRIJGEN OP MILITAIR- TECHNOLOGISCHE ONTWIKKELINGEN

Eind vorig jaar kongresseerde de PPR over „nieuwe technologieën”. Dat onderwerp heeft een reeks reacties opgeroepen (zie onder andere Radikale Notities 1986/nr. 3 en 1986/nr. 4). De Groningse PPR-leden Dirk Pilat en Tim Verhoef vinden de visie van de PPR op militaire technologie aan de magere kant. Zij geven drie wegen aan om te komen tot een aanpak van die militaire technologie.

FOTO'S: MICHEL PELLANDERS

In dit artikel willen wij proberen een aanzet te geven tot verdere discussie binnen de PPR over nieuwe technologieën en in het bijzonder over de toepassing ervan in de militaire sector. Wij zijn van mening dat het visiestuk van de PPR dat in het najaar van 1986 is verschenen wat dit betreft ernstig tekort schiet. In de inleiding van de nota „Nieuwe technologieën voor mensen” geven de schrijvers van het discussiestuk aan dat hen met de nota een aantal doelen voor ogen staat, te weten:

1. het geven van enige informatie;
2. het formuleren van politieke uitgangspunten voor de PPR;
3. het aangeven van vragen en dilemma's;
4. het bieden van een aanzet tot analyse;
5. het doen van voorstellen voor de politieke praktijk.

In het hoofdstuk over militaire technologie van genoemde nota wordt eigenlijk alleen het eerste doel enigszins bereikt. Analyse van en oriëntatie op politieke uitgangspunten ontbreken volledig, en het hoeft daarom geen verwondering te wekken dat het enige voorstel voor de politieke praktijk het aloude idee van konversie is.

Nu is dit misschien niet zo verwonderlijk voor de PPR. Want hoewel het veiligheidsbeleid de laatste jaren sterk in de belangstelling heeft gestaan, is het al enige tijd geleden dat de PPR een kongres aan dit onderwerp heeft gewijd. De laatste maal was in het voorjaar van 1982. Ook de PPR-schriften over vrede en veiligheid dateren uit die tijd. Sinds 1982 hebben zich echter belangrijke ontwikkelingen voorgedaan op het gebied van vrede en veiligheid. Het Strategisch Defensie Initiatief (SDI) van de regering van de Verenigde Staten is sterk in de belangstelling gekomen. De militaire technologie die hiermee bevorderd gaat worden is nieuw en kan enorme gevolgen hebben. Daarnaast zijn er sterke

ontwikkelingen gaande op het gebied van de konventionele wapens. Hoewel de PPR-nota deze punten wel even aanstipt verzuimt ze er een visie op te geven. Wij willen in dit stuk daar een poging toe doen.

In de eerste plaats willen wij bekijken waar militaire technologie eigenlijk vandaan komt. Wat zijn de wortels van het probleem van de militaire technologie? Dit is het onderwerp van de volgende paragraaf. In de daaropvolgende paragraaf geven wij een kort overzicht van enkele belangrijke recente ontwikkelingen. In paragraaf drie gaan wij in op de gevolgen die de ontwikkeling van militaire technologie heeft voor de veiligheidssituatie, voor de economie en voor de technologische ontwikkeling in het algemeen. De vierde paragraaf geeft een eerste aanzet tot een visie op dit gebied. In paragraaf vijf tenslotte worden enkele conclusies getrokken.

1. De wortels

Militaire technologieën komen niet zomaar uit de lucht vallen. Met name drie factoren oefenen een sterke invloed uit op de ontwikkeling van militaire technologie: het veiligheidsbeleid, economisch processen en de „autonome” technologische ontwikkeling.

Het veiligheidsbeleid in brede zin, en daarin de gehanteerde militaire strategie, bepaalt in hoge mate welke wapens nodig worden geacht voor de bescherming van de veiligheid. Daarmee geeft het veiligheidsbeleid in feite richting aan de (te verwachten) wapenontwikkelingen. De huidige NAVO-strategie gaat nog steeds uit van het zogenaamde „aangepaste antwoord”. Dit wil zeggen dat de NAVO ernaar streeft om op elk mogelijk nivo een mogelijke actie van de tegenstander te kunnen pareren. Dit impliceert dat de NAVO op elk denkbaar nivo wapens gereed moet hebben en deze anders zo snel mogelijk dient te ontwikkelen.

Binnen dit globale uitgangspunt van de NAVO is een nieuwe trend waar te nemen. Volgens de nieuwste opvattingen moet de NAVO bij een eventuele aanval (van het Warschaupact) de tegenstander niet alleen aan het front, maar ook in het achterland kunnen bestrijden. Voor dit doel zijn nieuwe wapens nodig en deze militaire strategie geeft zo een sterke impuls aan militair-technologische ontwikkelingen. Het mag duidelijk zijn, dat het veiligheidsbeleid daarom een belangrijke factor is die de ontwikkelingen van militaire technologie beïnvloedt.

Een tweede belangrijke factor is het economische proces. Al dan niet in opdracht van een overheid worden door de militaire industrieën wapens ontwikkeld. Omdat de ontwikkeling van nieuwe wapens een kwestie van lange termijnen is, worden nieuwe wapens al gepland op een moment waarop het nog niet mogelijk is aan te geven, wat precies het doel van het nieuwe wapen zal zijn en of het wapen eigenlijk wel nodig is. In bepaalde gevallen kan er vanuit het bedrijfsleven in samenwerking met militairen ook een sterke lobby ontstaan, die een impuls aan militair-technologische ontwikkelingen geeft.

In de derde plaats kan vanuit „autonome” technologische ontwikkelingen, die zich voordoen in bedrijven, op universiteiten, aan onderzoeksinstituten, een impuls worden gegeven aan de ontwikkeling van militaire technologie. Onderzoek dat in eerste instantie civiel gericht is, kan op militair-technologisch gebied grote gevolgen hebben. In andere gevallen stimuleert de militaire sektor bepaalde ontwikkelingen op onderzoeksgebied of betaalt rechtstreeks aan deze ontwikkelingen mee.

2. De ontwikkelingen

Nadat in de vorige paragraaf de wortels van militair-technologische ontwikkelingen zijn

aangegeven, is het nu zinvol deze ontwikkelingen zelf wat nauwkeuriger te beschouwen. Daarbij willen wij niet te veel in details treden. Het gaat ons om de richting waarin militaire technologie zich op het ogenblik ontwikkelt.

In de eerste plaats vinden er de laatste jaren belangrijke ontwikkelingen plaats op het gebied van konventionele wapens. Deze ontwikkelingen kunnen gekenschetst worden aan de hand van drie termen, namelijk reikwijdte, precisie en vermogen. De nieuwe konventionele wapens zijn in staat om van een grotere afstand, met grotere precisie en met meer kracht hun doelen te bestoken. Deze nieuwe wapens lijken op het moment de verdedigende partij in het voordeel te stellen aangezien aanval, en dus beweging, voor deze wapens zeer kwetsbaar is.

Een tweede onderdeel betreft de ontwikkeling van militaire technologieën in het kader van de ruimtedefensie, zoals het SDI-project. Het gaat hier onder andere om ontwikkelingen op het gebied van de laser-technologie, om technologie op het gebied van de informatievoorziening en om betere opsporingssystemen. Gezamenlijk moeten deze nieuwe technologieën in staat zijn een aanval met intercontinentale raketten in de ruimte tegen te houden. Hoewel de technologische problemen nog enorm zijn, leiden de grote bedragen die in dit onderzoek worden gestoken zeker tot nieuwe technologieën, die voor het grootste deel militair van aard zullen zijn.

Een ontwikkeling die zoëven ook al genoemd is, is de ontwikkeling van informatiesystemen. De nieuwe wapens, die in de voorgaande alinea's zijn genoemd, zijn in sterke mate afhankelijk van aangeleverde informatie, die ook zeer snel verwerkt moet worden. Bij het SDI-systeem bijvoorbeeld wordt ervan uitgegaan, dat binnen circa een minuut een aanval met intercontinentale raketten moet

zijn ontdekt en dat in de volgende minuten de raketten opgespoord en vernietigd moeten kunnen worden. Deze informatiesystemen zijn voor een deel afkomstig uit de civiele sector, maar worden door de militaire sector ook gestimuleerd.

Het is in dit verband zeker mogelijk dieper in te gaan op de „fantastische” mogelijkheden van moderne militaire technologie. In het kader van dit artikel vinden wij dit echter niet direct van belang. Het gaat hier met name om de mogelijke gevolgen van deze nieuwe militaire technologieën en een mogelijke aanpak van deze gevolgen.

3. De gevolgen

Wat zijn nu de gevolgen van militaire technologieën voor de veiligheidssituatie, het economische proces en de technologische ontwikkeling? Op het gebied van het veiligheidsbeleid hebben zich de laatste jaren sterke veranderingen voorgedaan, die onder andere veroorzaakt werden door moderne militaire technologie, maar omgekeerd ook weer tot nieuwe militaire technologie aanleiding hebben gegeven. Dit geldt met name voor twee onderdelen van het veiligheidsbeleid, namelijk de militaire strategie in Europa en SDI. De militaire strategie in Europa (met name West-Europa) biedt een verward beeld: aan de ene kant is er een trend waarneembaar, in de richting van een konventionalisering van de defensie in Europa, maar aan de andere kant is er een tendens om het mogelijk te maken dat al in een vroeg stadium van een mogelijk konflikt op het Europese slagveld nucleaire wapens worden ingezet.

De konventionalisering van de defensie in Europa wordt noodzakelijk geacht om de afhankelijkheid van de NAVO van nucleaire wapens te verminderen. De NAVO acht zichzelf op konventioneel gebied in Europa de mindere van het Warschaupact en verwacht

daarom dat ze al in een vroeg stadium van een konflikt genoodzaakt zal zijn nucleaire wapens in te zetten. Deze afhankelijkheid van nucleaire wapens wil de NAVO nu tegengaan. Technologische vernieuwingen van de wapens bieden hiervoor een mogelijkheid, zonder dat de defensie daardoor veel duurder hoeft te worden. Een van de redenen waarom de defensie in Europa zo nucleair georiënteerd is, hangt samen met de relatief lage kosten van atoombewapening; nucleaire wapens zijn in verhouding tot hun vermogen veel goedkoper dan conventionele wapens. Nieuwe conventionele wapens bieden nu echter de mogelijkheid de capaciteit van de NAVO-defensie aanzienlijk te versterken, onder andere met wapens die de capaciteit van kleinere nucleaire wapens benaderen.

Een andere recente ontwikkeling binnen de NAVO acht het om verschillende redenen noodzakelijk, een mogelijke aanval van het Warschaupact niet alleen aan het front, maar ook in het achterland van de tegenstander te kunnen tegenhouden. Deze ontwikkeling komt onder andere tot uiting in strategieën als „Airland Battle” en „Follow On Forces Attack”. In deze strategieën wordt niet uitgesloten dat al in een vroeg stadium nucleaire wapens worden gebruikt. De strategieën worden technologisch mogelijk gemaakt door ontwikkeling van verschillende nieuwe technologieën.

De hier geschetste ontwikkelingen zijn niet zonder gevaren. Allereerst vervaagt door deze moderne technologieën het onderscheid tussen conventionele en nucleaire wapens. De inzet van nucleaire wapens wordt dan een kleinere en gemakkelijker stap.

Daarnaast ontstaat door deze nieuwe wapenontwikkeling ingepast in een nieuwe strategie geen veiliger situatie in Europa. Wanneer de NAVO deze ontwikkelingen doorzet, zal het Warschaupact vrijwel zeker met enige vertraging reageren. Een nieuwe bewapeningsronde is dan begonnen. Het Warschaupact zal zich immers door de nieuwe wapens bedreigd voelen, omdat ze niet alleen defensief, maar ook zeer goed offensief gebruikt kunnen worden. De hier genoemde ontwikkelingen bieden daarom in deze zin eerst nog geen goede hoop op ontspanning in Europa. Militaire technologieën kunnen daarentegen juist, hoewel altijd in samenhang met het veiligheidsbeleid, zelfs tot een minder veilige situatie leiden.

Als tweede ontwikkeling moet SDI worden genoemd. De bouw van een schild in de ruimte wordt zeer sterk bepaald door de technologische mogelijkheden hiervoor. De Verenigde Staten heeft een groots onderzoekprogramma opgezet, dat de mogelijkheden van zo'n ruimteschild moet vaststellen. In de jaren negentig zou al een beperkt SDI-systeem geïnstalleerd kunnen worden. In hoeverre dit systeem technologisch haalbaar is en in hoeverre het werkelijk militair gericht is, valt moeilijk te beoordelen.

Mocht SDI echter volledig uitgevoerd worden, dan heeft dat zeker gevolgen voor de veiligheidssituatie. Zelfs nu al vormt het SDI-onderzoek een bron van spanningen tussen de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie. SDI zou de Verenigde Staten immers vanuit een comfortabele onkwetsbare positie de mogelijkheid bieden druk uit te oefenen op de

Sovjet-Unie. De Sovjet-Unie is om deze reden ook bezig met de ontwikkeling van een eigen systeem en zou hier volgens sommigen al voorliggen op de Verenigde Staten. Ook SDI zou dus weer of heeft al) kunnen leiden tot een nieuwe bewapeningsronde. Daarnaast zou SDI tot een ontkoppeling kunnen leiden van de defensie van de Verenigde Staten en die van West-Europa. Een gezamenlijk defensiebeleid van het kwetsbare West-Europa en de „onkwetsbare” Verenigde Staten zal in dat geval grote spanningen kunnen opleveren. Ook SDI kan dus worden beschouwd als een voorbeeld van militair-technologische ontwikkelingen die in samenhang met het veiligheidsbeleid tot een minder veilige situatie kunnen leiden.

Naar het effect van militair-technologische ontwikkelingen op de economische ontwikkeling is de laatste jaren wel wat onderzoek gedaan. Al enigszins bekend is de „relatie” tussen bewapening en economische ontwikkeling. De konklusie, dat de militaire uitgaven van een land een negatief effect uitoefenen op de economische ontwikkeling is nauwelijks omstreden. Dit geldt met name voor ontwikkelingslanden, maar ook voor ontwikkelde landen. Een dergelijk verband geldt ook voor militair-technologische ontwikkelingen en de economische ontwikkeling. Technologische ontwikkeling wordt wel de motor van economische ontwikkeling genoemd. Maar landen die een groot deel van hun onderzoeksbudget spenderen aan militair onderzoek zouden hiervan juist nadeel ondervinden in hun economische ontwikkeling. Zo wordt het huidige verschil tussen de snelheid van de economische ontwikkeling in Japan en de Verenigde Staten wel toegeschreven aan de relatief grote sommen die de Verenigde Staten in militair onderzoek steken. Civiel onderzoek kan zo immers verdrongen worden. Ook in deze zin heeft militair onderzoek en de militair-technologische ontwikkeling dus een negatief effect.

Militair onderzoek neemt een grote plaats in in het totale onderzoek, met name voor enkele landen. Volgens schattingen houden zo'n 20% van alle onderzoekers ter wereld zich bezig met militair onderzoek. Niet alleen vanuit moreel oogpunt kan tegen dit militaire onderzoek bezwaar worden gemaakt. Militair onderzoek heeft in vergelijking tot ander onderzoek enige nadelige aspecten. Het onderzoek is meestal omgeven door geheimhouding, waardoor de informatieuitwisseling tussen de wetenschappers wordt belemmerd en de resultaten van het onderzoek vaak niet bekend worden. Daarnaast komt militair onderzoek steeds verder van civiele toepassingen af te staan. Verder is er bij militair onderzoek vaak sprake van een grote verspilling, omdat het onderzoek veel minder strak aan een budget is gebonden. Konkluderend zou hier kunnen worden gesteld, dat landen waarin relatief veel onderzoek ten behoeve van militaire doeleinden plaatsvindt, zeer waarschijnlijk hun civiele technologische ontwikkeling zullen verwaarlozen. Militaire technologie kan echter ook om andere redenen een negatief effect uitoefenen op de ontwikkeling van andere technologieën.

4. een aanpak

Tot nu toe is vanuit een drietal verschillende invalshoeken de militair-technologische ont-

wikkeling geanalyseerd. Wij zijn van mening, dat er vanuit deze drie gezichtspunten ook de beste mogelijkheden liggen om de militaire technologie aan te pakken. Anders gesteld, militaire technologie valt te sturen via het veiligheidsbeleid, via het economische beleid en via het onderzoeksbeleid. Op deze manier kan het probleem bij de wortels worden aangepakt. Voor de goede orde zij gesteld, dat wij niet elke militair-technologische ontwikkeling op voorhand afwijzen. Het gaat erom de negatieve effecten van militaire technologie te minimaliseren. Sturing van militair-technologische ontwikkelingen is noodzakelijk, voor een veiliger situatie in Europa en de gehele wereld, voor een betere economische ontwikkeling en voor een betere technologische ontwikkeling.

Het veiligheidsbeleid is volgens ons de beste weg waarlangs militair-technologische ontwikkelingen gestuurd kunnen worden. Hier immers worden de verlangens gedefinieerd waar technologische ontwikkelingen op in spelen en soms op vooruit lopen. Wij beperken ons hier tot het veiligheidsbeleid in Europa, omdat dit voor de Nederlandse situatie van een direkter, hoewel niet groter, belang is.

Wij willen pleiten voor een andere opzet van het Europese veiligheidsbeleid met als doel een alternatieve defensie. Plannen voor een alternatieve defensie zijn onder andere uitgewerkt in de concepten voor een „defensieve verdediging” en een „niet-provocerende verdediging”. Beide, onderling iets verschillende opzettingen, gaan uit van een militaire verdediging die door de tegenstander niet als bedreigend wordt ervaren. De verdediging kan alleen verdedigend gebruikt worden (hoewel het onderscheid tussen aanval en verdediging soms zeer moeilijk te maken is). Wij zijn van mening dat een dergelijk systeem op een zinnige manier sturing kan geven aan de militair-technologische ontwikkelingen en ook kan bijdragen tot een veiliger situatie in Europa, hoewel dit systeem natuurlijk niet het einde van een ontspannings- en ontwapeningsproces kan zijn. Verdergaande stappen zijn in de PPR al eerder ontwikkeld.

Wat betekent deze alternatieve defensie nu precies en wat betekent het voor de ontwikkeling van militaire technologie. De verschillende concepten die op dit terrein (voornamelijk in de Bondsrepubliek Duitsland) ontwikkeld zijn gaan uit van een conventionele verdediging, die het voor een potentiële aanvalleur zeer onaantrekkelijk maakt om aan te vallen. De aanvalleur weet dat hij rekening moet houden met zeer grote verliezen. Op het eerste gezicht lijkt deze defensie-opzet nauwelijks te verschillen van de huidige NAVO-strategie. Het wezenlijke verschil zit echter in het niet-provocerende karakter van de verdediging. Door de verdedigingsstructuur en de daaraan aangepaste bewapening van de verdediger, weet de potentiële aanvalleur dat hij niet kan worden aangevallen en voelt zich daardoor — waarschijnlijk — ook minder bedreigd. Op deze manier kan een minder gespannen situatie ontstaan, die het mogelijk maakt verder te gaan op de weg naar ontwapening en ontspanning. Voor de uitvoering van dit concept is een groot deel van de militaire technologie al aanwezig. In het voorgaande is immers al gesteld dat een aanvalleur met zijn bewegende tanks, pantservoertuigen enzovoort zeer kwetsbaar is voor

de moderne militaire technologie. Op deze manier kan naar onze mening een zinvolle sturing aan militair-technologische ontwikkelingen worden gegeven.

Daarnaast valt de militair-technologische ontwikkeling te reguleren door middel van het economische beleid. Wij gaan ervan uit, dat de veiligheidssituatie in de wereld slechts langzaam zal verbeteren. Een aspect dat echter aan de verbetering van deze situatie kan bijdragen, is het controleren van wapenontwikkelingen binnen bedrijven. Nieuwe wapens, die binnen bedrijven ontwikkeld worden, moeten binnen een alternatieve defensie passen en mogen geen destabiliserend karakter hebben. Op langere termijn moet aan deze bedrijven de mogelijkheid van konversie geboden worden. Op andere plaatsen zijn daarover al voorstellen gedaan.

Tenslotte valt de militair-technologische ontwikkeling te sturen via het onderzoeksbeleid in het algemeen. Een sterke beïnvloeding van universitair en ander onderzoek door de militaire sektor moet voorkomen worden. Daarbij moet er wel voor gewaakt worden, dat wetenschappers hierdoor de binding met hun vakgebied zouden verliezen. Veelal is het zo dat onderzoek alleen maar met gelden uit de militaire sektor betaald wordt. In dit geval moet de desbetreffende wetenschappers een alternatief geboden worden. Belangrijk daarbij is dat wetenschappers hun maatschappelijke verantwoordelijkheid erkennen en de konsekwenties van hun onderzoek onder ogen durven te zien.

Algemeen kan dus gesteld worden dat militair onderzoek gericht moet zijn op een alternatieve defensie en op een veiliger situatie. Andere militaire technologieën, hoe „fantastisch” ze ook zijn, leiden veelal tot instabiliteit en nieuwe bewapeningsrondes.

5. De konklusies

Dit artikel heeft een aanzet willen geven voor een visie van de PPR op militaire technologie.

Vanuit de wortels van militaire technologie geredeneerd, zijn wij gekomen op een aanpak van militaire technologie via het veiligheidsbeleid, via het economisch beleid en via het onderzoeksbeleid. Wij wijzen niet elke militair-technologische ontwikkeling op voorhand af. Voorkomen moet echter worden dat militair-technologische ontwikkelingen negatieve effecten uitoefenen, met name op de veiligheidssituatie. Ontwikkelingen op het gebied van de militaire technologie kunnen een destabiliserend effect uitoefenen op de veiligheidssituatie. Dit effect en mogelijke andere negatieve effecten van militaire technologie moeten voorkomen worden. Dit is mogelijk door middel van een sturing van militair-technologische ontwikkelingen via het veiligheidsbeleid, het economisch beleid en het onderzoeksbeleid. Het veiligheidsbeleid moet gericht zijn op een alternatieve defensie. Dit is een defensie met militaire middelen, die zoveel mogelijk defensief van aard is en door de tegenstander niet als bedreigend wordt ervaren. Deze alternatieve defensie kan, zeker in West-Europa, een eerste stap zijn naar een veiliger situatie en geeft daarnaast een zinvolle sturing aan militaire technologie. Het economisch beleid en het onderzoeksbeleid kunnen hierbij ook van nut zijn.

We hopen dat dit artikel aanleiding zal geven tot verdergaande discussie in de PPR over militaire technologie en via dat ook een verdergaande discussie over het veiligheidsbeleid. De discussie in de PPR over het veiligheidsbeleid is naar onze mening vastgelopen en baseert zich op oude concepten. De snelle ontwikkelingen op dit gebied noodzakelijk echter tot een steeds vernieuwende discussie. Een alternatieve defensie biedt volgens ons goede mogelijkheden voor de PPR om te streven naar een verbetering van de veiligheidssituatie in de wereld.

**DIRK PILAT
TIM VERHOEF**

DE INITIATIEVEN VAN UROLOOG BOEREMA

COMMERCIALISERING IS GEEN ANTWOORD OP ONDOELMATIG WERKENDE GEZONDHEIDSZORG

Kunnen we binnenkort bij V&D niet alleen onze schoenen, maar ook onszelf laten oplappen? Het lijkt die kant op te gaan als je alle initiatieven en voorstellen volgt, die gedaan worden in en over de medische wereld. Eén van de gangmakers van deze ontwikkeling is de Nijmeegse uroloog Boerema. Hij zette de commercialisering van de gezondheidszorg in een versnelling met de oprichting van z'n MediCenters. Gerard Nijssen — voorzitter van de PPR-werkgroep gezondheidszorg — beschrijft de ontwikkelingen en geeft daar een commentaar op. Voor hem hoeft Boerema niet.

De tijd is duidelijk rijp voor een meer marktgerichte benadering van de gezondheidszorg. Dat moet althans de konklusie zijn als je het aantal initiatieven overziet dat de laatste tijd genomen werd. Een greep:

— eind vorig jaar kwam de Amsterdamse projektontwikkelaar J. K. Leutscher in het nieuws met zijn plan dat voorzag in de oprichting van vijf geprivatiseerde ziekenhuizen/klinieken met elk 40 tot 65 bedden, met aanvullend daarop 35 tot 45 bedden in een zietel/patel (dit is een soort hotel met beperk-beperkte begeleiding);

— op diverse plaatsen functioneren door partikulieren gerunde buro's voor thuiszorg, bijvoorbeeld het Verpleegbureau Someren in Oost-Brabant, het Bureau Wijman voor Thuisverpleging en Advies in Nijmegen en de Stichting Progeria in Het Gooi. Deze buro's springen in het gat dat het Kruiswerk laat vallen;²

— in opdracht van een nog onbekende ziekte-kostenverzekeraar zullen binnenkort in Rotterdam, Arnhem, Eindhoven, Flevoland, Midden-Brabant en Leeuwarden een soort gezondheidscentra worden opgezet naar het voorbeeld van de Amerikaanse Health Maintenance Organization. De centra zullen De Praktijk gaan heten.³

Alle claimen ze de dienstverlening in de gezondheidszorg patiëntvriendelijker te maken, efficiënter, goedkoper en minder burokratisch; een en ander onder behoud van kwaliteit. Op zichzelf een aanvaardbaar streven, maar zijn deze initiatieven wel het juiste middel om dit streven te realiseren?

In dit artikel wordt één veel besproken initiatief op grond van perspublicaties en officiële documenten beschreven en beoordeeld. Het betreft het zogenoemde Medisch Diagnostisch en Adviescentrum (MDAC), oftewel: Medi-Center, van dr. Boerema uit Nijmegen.

Boerema-filosofie⁴

Bij notariële akte, verleden voor Mr. F. B. J. van Overbeek, laatstelijk gewijzigd op 16 januari 1986, is opgericht de Stichting Medisch Diagnostisch en Adviescentrum, met als doel: de bevordering van het verstrekken van informatie en adviezen, het stellen van diagnosen en het uitvoeren van medische handelingen extramuraal verricht, alles in het kader van de preventieve gezondheidszorg. De Stichting MDAC heeft het beheer over het centrum opgedragen aan het Medisch Specialistisch Centrum bv, gevestigd te Nijmegen. Deze bv maakt deel uit van de bv Medical Nijmegen Beheer (MNB), waarvan Vendex 40% eigenaar is en de Nijmeegse uroloog en zakenman J. B. J. Boerema 60%. De MNB heeft zo'n 100 personen in dienst, verdeeld over vier organisaties: Medical Research Bureau International bv (onder leiding van Boerema's echtgenote de anesthesiste mevr. Dirksen), Dutch Medical Trading, Farma Unit Nijmegen bv en het eerder genoemde MSC.⁵

Tot de aanvankelijke geldschieters behoorden Holland Venture en de NMB, maar deze hebben zich terug getrokken omdat de bedrijfsvoering van MNB bv beneden de maat zou zijn.⁶ Vendex heeft f 30 miljoen geïnvesteerd en wil dat met dat geld in enkele jaren tijd tien tot vijftien centra voor algemene gezondheidsdienst (MediCenters) in Nederland worden opgericht. Sinds de zomer van vorig jaar is één centrum operationeel in Nijmegen en op 19 maart j.l. is een centrum in Den Haag geopend (directeur: B. J. van Boheemen). Op de rol staan centra in Rotterdam, Het Gooi, Maastricht en Eindhoven.⁷ Volgens Boerema zou onderzoek door ekonomen hebben aangetoond dat er een markt is voor veertig MediCenters. Daarbij is de redenering als volgt: per jaar bezoeken vier miljoen mensen voor het eerst een medisch

specialist. De helft van hen kan evengoed door de huisarts worden behandeld. Eén MediCenter kan per jaar vijftigduizend patiënten onderzoeken. Conclusie: $\frac{1}{2} \times 4.000.000 / 50.000 = 40$.⁸ Volgens het Rapport 'De Boeremafilosofie' (14 augustus 1986) is aan een centrumvoorziening voor anticiperende gezondheidszorg behoefte omdat de gezondheidszorg vanwege de kostenontwikkeling in een crisissituatie dreigt terecht te komen. Schrijver Boerema meent dat dit onder andere wordt veroorzaakt door een polarisatie tussen eerste en tweedelijnsgezondheidszorg en door overdiagnostiek. Het MDAC zou, als intermediair tussen eerste en tweede lijn, daartoe een oplossing moeten bieden.

Het initiatief komt erop neer dat een deel van de basisdiagnostiek verricht door specialisten (= tweede lijn) wordt uitgeoefend in een door de initiatiefnemer extramuraal genoemde instelling in plaats van in een aan een ziekenhuis verbonden polikliniek. De initiatiefnemer geeft ook aan dat de diagnostiek in het MDAC verricht, ten koste zal gaan van het aantal verrichtingen in ziekenhuispoliklinieken.

In het MDAC wordt een dertiental basis-, moeder- en deelspecialismen gevestigd, behalve de radiodiagnostiek, alle op deeltijdbasis. Ook zullen er een huisarts als koördinator tussen huisartsen en specialisten, een diëtiste en een technisch oogheekkundig assistent/kontaktlenzspecialist aanwezig zijn; deze staan echter los van enige gezagsverhouding en werken in aan hen verhuurde ruimten.

De verrichtingen die in het MDAC zullen worden uitgevoerd komen overeen met de basisdiagnostiek, zoals die in poliklinieken van (centrum-)ziekenhuizen plaatsvindt of kan plaatsvinden.

De verschillen met de aan ziekenhuizen verbonden poliklinieken blijken voornamelijk te worden gevormd door aspecten van organisatorische aard, te weten:

- de openingstijden (op werkdagen van 08.00 tot 23.00 uur en op zaterdagmorgen);
- de wachttijden worden kort gehouden en de adviezen worden binnen 24 uur verstrekt, hetgeen leidt tot minder herhaalkonsulten;
- mogelijkheid tot het verrichten van huis-konsulten door specialisten, psychiatrische hulp aan huis, diagnostiek c.q. begeleiding van chronisch zieken thuis samen met de huisarts;
- preventieve geneeskunde, opsporen van risikogroepen en vroegdiagnostiek van maligniteiten buiten de ziekenhuissetting;
- mogelijkheid tot integratie van alternatieve geneeskunde (homeopathie, acupunctuur, manuele geneeskunde);
- mogelijkheid tot automatisering en on-line uitwisseling van gegevens met verschillende huisartsen.

Het gevolg van deze werkwijze is, volgend de initiatiefnemer, dat er voldoende diagnostische zekerheid zal bestaan;

1. om de patiënt terug te verwijzen naar de huisarts zonder dat deze in het dure intramurale circuit terecht is gekomen en
2. voor de huisarts om patiënten zeer gericht te verwijzen naar de specialist voor meer en werkelijk nodige aanvullende diagnostiek of voor directe opname voor medische ingrepen. Dit leidt tot afname van de poliklinische activiteit van het ziekenhuis, aldus het rap-

port 2001.

De initiatiefnemer acht het voorts een goede zaak, dat de overheid beddenreductie doorvoert en tot sluiting overgaat van onrendabele of planningsmatig afwijkende ziekenhuizen, maar wijst daarnaast op het belang van inhoudelijke veranderingen, die leiden tot ombuiging van de intra- naar de extramurale zorg.

Ook het bestaande verzekeringsstelsel leidt volgens het rapport 2001 niet tot kostenbewustzijn en verbetering van de kwaliteit. De initiatiefnemer stelt een konglomeraat voor van huisarts, centrumvoorziening voor anticiperende gezondheidszorg, ziekenhuis en verzekering, verwijzend naar de Health Maintenance Organizations in de Verenigde Staten en Brazilië.

De economische onderbouwing van de Boerema-filosofie is geleverd door het Bureau voor Economische Argumentatie (= adviesbureau Kamps en De Boer) te Lisse. Een netwerk van MediCenters over het land, ingebouwd in de gezondheidszorg, zou de kosten van de ziekenhuizen kunnen drukken met minimaal f 400 miljoen en maximaal f 1,8 miljard. Het medicijngebruik zou kunnen afnemen met een bedrag tussen de f 160 en f 320 miljoen en het verminderde ziekteverzuim zou nog eens tussen de f 400 en f 815 miljoen kunnen opleveren.⁹

Voor zover bekend betalen tot op heden alleen de Goudse Verzekeringen en Het Zilveren Kruis de rekeningen van hun verzekerden die een MediCenter bezoeken.¹⁰ De ziekenfondsen betalen niet, maar Boerema zegt: „We hebben met de ziekenfondsen informele contacten en ik verwacht dat we over twee maanden met elkaar aan tafel zitten.”¹¹ De Vereniging van Nederlandse Ziekenfondsen neemt inmiddels niet langer een negatieve houding aan, maar een afwachtende.¹²

Hoewel het Ministerie van WVC al vanaf begin 1986 diverse malen heeft kenbaar gemaakt dat Boerema voor zijn Nijmeegse MediCenter een vergunning krachtens de Wet Ziekenhuis Voorzieningen (WVZ) moet aanvragen, dient Boerema pas op 14 augustus 1986 een vergunningsaanvraag in. Staatssecretaris Dees deelt de Kamer in antwoord op CDA-vragen op 15 september 1986 mee, dat hij het (doen) ondernemen van juridische stappen tegen Boerema (die immers zonder vergunning werkt) niet opportuun acht omdat „op dit moment in het MDAC geen functies worden uitgeoefend die naar mijn interpretatie onder de werking van de WVZ vallen.”¹³ Het College voor Ziekenhuisvoorzieningen, dat op 16 februari 1987 negatief over de vergunningsaanvraag adviseert, ziet dat anders. Het College acht het MDAC in strijd met de Richtlijnen ex artikel 3 ZWV en met het ex artikel 5 vastgestelde ziekenhuisplan voor de gezondheidsregio Nijmegen. De Gelderse Raad voor de Volksgezondheid komt in zijn advies op 10 februari tot dezelfde conclusie en constateert evenals het College, vele onduidelijkheden in de vergunningsaanvraag. Gedeputeerde Staten van Gelderland delen weliswaar de formele overwegingen van de Raad maar 'menen evenwel dat het hier gaat om een initiatief dat zich richt op vernieuwing van de zorgverlening en dat niet uitsluitend dient te worden beoordeeld met de maatstaven die zijn ontleend aan de bestaande zorg-

verleningsvormen' en 'menen (...) dat het initiatief onder strikte voorwaarden de kans moeten worden geboden om aan te tonen dat er behoefte is aan de specifieke vorm van zorgverlening' (brief aan Dees d.d. 3 maart). Al zeven dagen later hebben Boerema en GS antwoord, waarvan de strekking zich verhoudt met Dees' uitspraak in het NRC van 20 februari: „Boerema komt helaas te vroeg. Ik vrees dat ik nee ga zeggen tegen de vergunningsaanvraag.” Op 10 maart weigert Dees Boerema een vergunning, maar vraagt tegelijkertijd aan GS Gelderland aan te geven onder welke voorwaarden het MDAC als experiment zou kunnen (blijven) functioneren. Dees schrijft verder voorstander te zijn van een meer marktgerichte benadering en vindt dat er in de toekomst meer ruimte zou moeten komen voor de aanbieders, verzekeraars en verzekerden om eigen keuzes te maken. Zestien dagen later, op 26 maart, wordt Dees een blauwdruk aangeboden van deze benadering: het rapport van de door de regering ingestelde Commissie Dekker: 'Bereidheid tot verandering.'¹⁴

Boerema heeft inmiddels niet stil gezeten: hij voltooit de voorbereiding van de opening van een tweede MDAC (in Den Haag), huurt in Nijmegen ruimte in het begin januari ontworpen kraakpand aan de Mariënborg,¹⁵ en schaft een nier-/galsteenvergruizer van de firma Edap aan, terwijl hij een optie op drie andere neemt.¹⁶ Een nieuwe publiciteitsgolf ontstaat als hij eind maart een juridische troef in het spel brengt: prof. M. Scheltema (hoogleraar bestuursrecht en oud-Staatssecretaris van Justitie in het kabinet-Den Uyl) heeft op Boerema's verzoek een historische analyse van de Wet Ziekenhuis Voorzieningen gemaakt en gekonkludeerd dat volgens de ZWV alleen instellingen waar nachtzorg plaatsvindt een vergunning behoeven. Boerema en Dreesmann menen nu met Scheltema's advies in de hand voldoende grond onder de voeten te hebben om niet slechts sportkeuringen en preventief lichamelijk onderzoek te verrichten, maar ook met behandelingen te beginnen. Hun advocaat heeft beroep bij de Kroon aangetekend tegen weigering van de vergunning; een weigering die in hun ogen formeel overigens niet eens afgegeven had mogen worden (MDAC's zouden immers buiten de ZWV vallen).¹⁷

B & D's activiteiten hebben al diverse concurrerende reacties bij de reguliere dienstverlening uitgelokt:

Het Rode Kruisziekenhuis in Den Haag¹⁸ en het Canisiusziekenhuis in Nijmegen¹⁹ zijn één keer per week begonnen met een avondspreekuur;

Het St. Antoniusziekenhuis in Nieuwegein in een geprivatiseerde polikliniek;²⁰

Het Radboud- en het Canisiusziekenhuis Nijmegen willen samen met de klinieken Dekkerswald en Sint Maarten een medisch-diagnostisch centrum opzetten.²¹

Beoordeling

Ik zie aan het initiatief-Boerema/Vendex alleen maar nadelen. Vooralsnog lijkt een MediCenter een goede kwaliteit te leveren en lijkt het patiënt-vriendelijker te functioneren dan veel instellingen. Daarom zou het een goede reactie zijn op reeds jarenlang bestaande kritiek van patiënten/konsumentzijde op

het functioneren van ziekenhuizen.²² Van die zijde wordt Boerema dan ook het voordeel van de twijfel gegund.²³ Ik denk echter dat dit slechts tijdelijke effecten zijn. Als het immers echt storm gaat lopen bij de MediCenters, hetgeen de bedoeling is, dan zal men daar ook niet ontkomen aan bijvoorbeeld het instellen van wachtlijsten. Een ander punt is, dat als de MediCenters en reguliere instellingen zijn uitgeput om elkaar met kwaliteitsverbetering te bekonnureren, wellicht de prijzen gaan dalen (66k nog leuk voor patiënten/konsumenten). Vervolgens komt het moment dat de artsen steeds meer diagnostiek gaan verrichten om zich van een goed inkomen te (blijven) voorzien. Zal dat niet leiden tot (nog meer) nutteloze diagnostiek en derhalve tot kostenopdringing? Wordt kwaliteit dan niet tegen winst ingeruild? Ik vrees van wel.

Boerema claimt dat hij 30% goedkoper werkt dan de gangbare praktijk.²⁴ Dat percentage verwijst waarschijnlijk naar zijn ervaringen in Nijmegen, waar zijn MediCenter niet bepaald wordt bezocht door een afspiegeling van de bevolking: 60 tot 85%²⁵ van de klanten zijn partikulier verzekerden (temeer opmerkelijk omdat ziekenfondspatiënten vooralsnog op rekening van Boerema/Vendex worden geholpen). De economische onderbouwing van de Medicenters is treffend gekraakt door J. A. F. Colaço Belmonte.²⁶ Boerema's tarieven voor een check-up (f 1000) en voor een algemeen onderzoek (f 800) zijn ook aan de (erg) hoge kant, vergeleken bijvoorbeeld met de tarieven die het Diagnostisch Centrum Eindhoven vraagt (Dit centrum is een zelfstandige voortzetting van een deel van het medisch centrum van Philips; het heeft een onafhankelijk bestuur, geen winstoogmerk en rekent tarieven tegen kostprijs).²⁷

Boerema zegt zich te beperken tot het doen van check-ups en preventieve onderzoeken, maar uit de rekeningen die het Nijmeegse ziekenfonds van hem gekregen heeft blijkt dat hij zich niet beperkt tot keuringen.²⁸ Dit is in strijd met de wet en Justitie zou moeten optreden. De statuten van het MDAC en de aankoop van een nier-/galsteenvergruizer wijzen er ook op dat Boerema van plan is te gaan behandelen. Over de vergruizer geeft hij zelf toe dat die niet past in een MediCenter.²⁹ Het aangeschafte apparaat zou vooralsnog bedoeld zijn voor specialisten in de Haagse regio.³⁰

Een andere kant van de zaak is het nut van check-ups als vorm van preventie. Ze voorkomen in ieder geval geen ziekte. In dit verband zijn de resultaten van een Canadees onderzoek illustratief.³¹ Een groep internationale deskundigen beoordeelde van 128 aandoeningen de effectiviteit van de beschikbare behandelingsvormen en de mate waarin behandeling in vroege stadia een beter resultaat zou kunnen opleveren dan behandeling in latere stadia. Ook de gevoeligheid en aanvaardbaarheid van de beschikbare diagnostische procedures ter opsporing van de aandoening waren onderwerp van onderzoek. Telkens werd een afweging gemaakt van de voor- en nadelen voor de te verwachten gezondheidswinst, mate van belasting en medikalisering. Zo kwamen de deskundigen tot een beoordeling van het nut van vroege opsporingen bij de verschillende aandoeningen. Tot de zinvolle categorie behoren de in ons land al bij pre-

postnatale zorg, consultatieburo's, school- en basisgezondheidsdienst ondergebrachte preventieve onderzoeken. Aangevuld met de vroege opsporing van hypertensie, borstkanker, kindermishandeling en de preventie van ongewenste zwangerschap. Voor de opsporing van deze aandoeningen is het MDAC niet opgericht. Nogal wat van het in de MediCenters verrichte onderzoek is onnuttig en ongewenst.

Boerema, als oud-Amerika-ganger, neemt duidelijk een voorbeeld aan de organisatie van de Amerikaanse gezondheidszorg en ziet de komst van organisaties uit dat land in Nederland als reëel: „Als wij het zelf niet doen, staan straks Amerikaanse organisaties op de stoep om in Nederland commerciële gezondheidszorg te introduceren via overname van bestaande ziekenhuizen.³² Het is bepaald niet waar dat Amerikaanse profit-ziekenhuizen goedkoper zijn dan ziekenhuizen die geen (maximale) winst beogen. De Gezondheidsraad schrijft daarover in een recent, goed gedocumenteerd rapport.³³

De produktiekosten kunnen tot 8 à 10 procent hoger liggen. De rekeningen die deze instellingen indienen bij consument of verzekeraar zijn: tussen 8 en 24 procent duurder dan bij andere ziekenhuizen. Ook ten aanzien van de uitgaven aan gezondheidszorg op nationaal niveau blijken de profijtziekenhuizen te leiden tot een stijging (na correctie voor de belastingplicht van deze ziekenhuizen en subsidies en giften aan andere instellingen).

Het profijtziekenhuis probeert nieuwe markten voor gezondheidszorg aan te boren; deze zijn commercieel gezien wellicht aantrekkelijk, maar vanuit het oogpunt van de volksgezondheid niet zelden van marginale betekenis. Profijt-ziekenhuizen hebben in de VS geleid tot een verruiming van het aanbod aan mogelijke zorg; van belang is echter dat gemiddeld de helft van het aantal bedden in deze instellingen onbezet blijft. Profijtziekenhuizen richten hun aandacht vooral op financieel aantrekkelijke patiënten („afromen”). Daarentegen worden patiënten die veel en kostbare zorg behoeven, niet zelden geweerd. Het afromen verzaart in de VS de financiële last van instellingen die gedreven worden door de overheid of liefdadigheidsorganisaties; deze ziekenhuizen blijven de laatste toevlucht van de armen maar ontberen de inkomsten van patiënten die er financieel en lichamelijk beter aan toe zijn. Commercialisering draagt bij aan een verhoging van de verzekeringspremie (Groot-Brittannië). Deze ontwikkeling kan er op den duur toe bijdragen dat meer en meer mensen niet in staat zijn een afdoende verzekering tegen ziektekosten te betalen. Vijfendertig miljoen Amerikanen ontberen thans een ziektekostenverzekering.

Vrijwel zonder uitzondering worden leden van de professie in de VS opgeleid in niet-profijt ziekenhuizen. Het wordt als onjuist ervaren dat de profijtziekenhuizen zich aan de kosten van opleiding onttrekken.

Duidelijk is, dat het antwoord op een ondoelmatig werkende en wellicht te kostbare gezondheidszorg niet moet worden gevonden in het bevorderen van commercialisering.

Mijn konklusie is dan ook: MDAC, weg ermee.

1. Advies d.d. 15 december 1986 van het College voor Ziekenhuisvoorzieningen
2. M. Seysers: wie vult het gat in de markt van de thuiszorg, in: Maatschappelijke GezondheidsZorg 15 (1987) 2 (feb) 8-13
3. Volkskrant 27 maart 1987, Eindhovens Dagblad 28 maart 1987
4. behoudens op de apart genoemde bronnen, is ze paragraaf gebaseerd op:

— rapport 2001 „De Boerema-filosofie”, 14 augustus 1986

— brief d.d. 28 januari 1987 van de Districtscommissie van de PRV-Gelderland aan de PRV

— brief d.d. 10 februari 1987 van de PRV-Gelderland aan Gedeputeerde Staten van Gelderland.

— advies d.d. 16 februari 1987 van het College voor Ziekenhuisvoorzieningen

— brief d.d. 3 maart 1987 van GS-Gelderland aan de Staatssecretaris WVC

— brief d.d. 10 maart 1987 van de Staatssecretaris WVC aan GS-Gelderland

— B. Willemse: Boerema en de zeepbellenfabriek, in Tijdschrift voor Gezondheid en Politiek (1987) maart, blz. 6-11

5. Financieel Dagblad 19 februari 1987
6. Elseviers Magazine 28 februari 1987
7. NRC 12 februari 1987, Eindhovens Dagblad 19 februari 1987
8. Volkskrant 20 maart 1987
9. J. de Boer en J. A. Kamps, in: Economisch Statistische Berichten 72 (1987) 3597 blz. 240-243
10. NRC 12 februari en 25 maart 1987; Trouw 28 maart 1987
11. Utrechts Nieuwsblad 28 februari 1987
12. Aanhangel Handelingen Tweede Kamer 1985-1986 nr. 1004 en 1986-1987 nr. 281, NRC 25 maart 1987
13. Aanhangel Handelingen Tweede Kamer 1985-1986 nr. 1000
14. Advies van de Commissie Structuur en Financiering Gezondheidszorg, Den Haag, maart 1987
15. Volkskrant 4 april 1987
16. NRC 24 maart 1987
17. NRC 27 maart 1987, Trouw 28 maart 1987
18. Volkskrant 19 februari 1987
19. Volkskrant 20 februari 1987
20. Volkskrant 1 april 1987
21. Volkskrant 4 april 1987
22. Consumentengids (1981) mei blz. 234-235
23. Amersfoortse Courant 13 februari 1987, NRC 23 februari 1987, NRC 25 maart 1987, verslag vergadering College voor Ziekenhuisvoorzieningen 16 februari 1987
24. Volkskrant 14 februari 1987
25. Utrechts Nieuwsblad 28 februari 1987, NRC 25 maart 1987
26. NRC 30 maart 1987
27. Eindhovens Dagblad 13 februari 1987
28. Trouw 13 februari 1987
29. NRC 25 maart 1987
30. Volkskrant 20 maart 1987
31. geciteerd door B. Willemse, in: Tijdschrift voor Gezondheid en Politiek (1987) maart, blz. 10-11
32. Assurantie Magazine 5 februari 1987
33. Gezondheidsraad: Grenzen van de gezondheidszorg, Den Haag, 26 november 1986, blz. 139-140

DE POLITIEKE PARADOXEN VAN ROOD-GROEN

EEN 'ARRO-PARTIJ' KRIJGT HET VAN DE KIEZERS OP Z'N BROOD

*Niet-kiezen wordt
vergemakkelijkt door
de televisiedemokra-
tie*

De verhoudingen tussen grote sociaal-demokratische partijen en groene partijen — zoals de PPR — zijn bepaald niet altijd even rooskleurig. Dat geldt in Nederland, maar bijvoorbeeld ook in de Duitse Bondsrepubliek. Welke factoren spelen een rol in die haat/liefde-relatie? Bas de Gaay Fortman analyseert en konkludeert: Rood en Groen zijn op elkaar aangewezen en de kiezers zullen ze tot die samenwerking dwingen.

In 1975, midden in de regeerperiode van het Kabinet Den Uyl werd in Europa een ecologische politieke beweging opgericht: *Ecoropa*. Onder de eerste leden waren grote denkers als Jacques Ellu en Denis de Rougemont. In die tijd werd de PPR gezien als het voorbeeld van een concrete politieke vertaling van de nieuwe groene ideeën. Discussie was er wel over de vraag of zo'n partij geloofwaardig kan blijven bij deelname aan de regering. Maar het bezetten van de posten Cultuur en Wetenschapsbeleid sprak aan. Duitse vrienden zoals Petra Kelly waren jaloers op de positie van de PPR.

Bij de Europese verkiezingen van 1979 waren er intussen ook Duitse *Grünen* en Franse *Vers*. In Brussel werd een samenwerkingsverband opgericht tussen de verschillende Europese groene en radikale partijen. Vanaf dat moment beschouwen de *Grünen* en de PPR elkaar als zusterpartij. Maar bij die verkiezingen kwam er geen Groen in het Europese Parlement. Ook de PPR was ver terugzakt in de kiezersgunst.

Toen begonnen de successen van de *Grünen*. En vandaag is het de PPR die met enige afgunst kijkt naar de elektorale winst van de Duitse zusterpartij. Afgunst maar tegelijk ook hoop. Want waarom zou wat in Duitsland kan ook hier niet kunnen? Er zijn verschillen maar ook vele overeenkomsten. Eén overeenkomst ligt in de verhouding Groen-Rood. Ik zie die als een bron van politieke paradoxen. Om die te begrijpen moeten we eerst even terug in de geschiedenis.

Het woord socialisme stamt uit 1835. De politieke beweging van die naam is ontstaan uit de industriële revolutie. Haar historische opdracht zoekt zij in een correctie op de industrialisatie. Door het bestaan voor de arbeiders te verbeteren, wordt juist de voortgang van de industrialisatie gewaarborgd. De tegenstelling tussen reformisten en revolutionairen slaat dan ook niet op de industrialisatie als zodanig. De vraag is slechts of het socialisme zich moet richten op een volledige omwenteling als climax van klassenstrijd of op hervormingen van binnenuit. De sociaal-demokratie koos voor het laatste en daarmee voor participatie in de politieke machtsuitoefening ook in een niet-socialistische economi-

*De PPR is opgewek-
ter dan ooit*

sche orde. Hervorming werd nagestreefd door middel van vergroting van de staatsmacht. Partijen met een radikaal-demokratische en ecologische grondslag zoals de Duitse *Grünen* en de Nederlandse PPR zijn de vrucht van een heel andere maatschappelijke ontwikkeling. Zij zijn ontstaan in reactie op de industrialisatie als zodanig, met name in haar aantasting van de natuurlijke omgeving, de consumptie-maatschappij met haar eenzijdig en individualistisch materialisme en autoritaire bestuursuitoefening. Hervorming zoeken deze partijen in zelfordening en democratisering waarvoor de staat vanuit een verantwoordelijkheid voor het verloop van de geldstromen wel de voorwaarde moet scheppen. Naast de reformistische kennen ook zij een revolutionaire vleugel, in Duitsland aangeduid als respectievelijk de *Realo's* en de *Fundi's*.

Met dit verschil in samenlevingsmodellen waaruit zij zijn voortgekomen is de spanning tussen rode en groene partijen gegeven. Rode partijen zijn verbonden geraakt met belangenbehartiging van werknemers — en dus met de vakbonden —, groene partijen dragen eerder het karakter van bewustwordingsbewegingen.

Uit die spanning volgt konfrontatie. Rood heeft, meer dan groen, directe politieke macht nodig om de verbonden belangen daadwerkelijk te kunnen behartigen. Groen wordt gezien als *politikunfähig*, ongeschikt voor participatie in de politieke machtsuitoefening. In de ogen van Rood is een stem op Groen een verloren stem.

Groen ziet rood als een *Altpartei*, gericht op oude oplossingen voor oude problemen, maar falend in het onderkennen en aanpakken van de nieuwe problematiek. Rood mist een antwoord op de ecologische crisis — na een aanvankelijk koketteren met het begrip gren-

DE PARTIJ

zen aan de groei streven de sociaal-democratische verkiezingsprogramma's weer volop naar economische groei —, Rood weigert de kernwapenstrategie van de NAVO te verlaten en Rood onderscheidt zich onvoldoende van het regenteske bestuur van christen-demokraten en liberaal-konservatieven. Zelfs voor het typisch sociaal-economische vraagstuk van de langdurige werkloosheid heeft Rood geen oplossing.

De spanning wordt nog versterkt door de elektorale verhoudingen. In de Duitse Bondsdag is de sociaal-democratische fractie bijna vijf maal zo groot als de Groene, in Nederland ligt de verhouding voor Groen nog veel ongunstiger. Veel meer dan de SPD is de Partij van de Arbeid in de verleiding zich te richten op een totale eliminatie van wat zij als links van zichzelf ervaart. De SPD heeft deze strategie bij de jongste Bondsdagverkiezingen overigens ook gevolgd, mikkend op een eigen parlementaire meerderheid. De Partij van de Arbeid wilde bij de Tweede Kamerverkiezingen van vorig jaar CDA en VVD van hun parlementaire meerderheid beroven en tevens zelf de grootste partij worden. Zo zou zij door hetzij CDA hetzij VVD wel als de sterkste partner in een nieuwe coalitie moeten worden aanvaard. Bij deze verkiezingsstrategie paste de uitspraak van kampanjeleider Kramer dat een stem op één van de kleinere progressieve partijen een verloren stem zou zijn.

Vervlechting

Voor we nu verder gaan, moeten eerst enkele verschillen tussen de situatie in Duitsland en die in Nederland worden gesignaleerd. Allereerst, de tegenstelling materialisme-postmaterialisme ligt in de Bondsrepubliek veel scherper. De oudere generatie in ons grote buurland is na de Tweede Wereldoorlog vanuit de totale schande in de materiële welstand gekomen, met alle prestige vandien. De angst voor verlies van het bestaande is daar veel sterker dan bij ons. Ook de SPD kan het zich moeilijk veroorloven kritisch tegenover het Wirtschaftswunder te staan. Meer dan de Partij van de Arbeid is zij verbonden met de *Fortschritts Glaube*. Bovendien is ook de SPD toonbeeld van *Verfälschung*, vervlechting tussen politiek en belangengroepen en de daarmee verbonden baantjes-jagerij. Bij de laatste verkiezingen heeft de affaire Neue Heimat de SPD geen goed gedaan. De Partij van de Arbeid daarentegen wordt eerder verweten dat zij te weinig is verbonden met buitenparlementaire macht. Een regenteske stijl van besturen is zeker ook sommige van onze rode bestuurders op plaatselijk en provinciaal nivo niet vreemd. Maar het beeld van autoritair bestuur past toch veel meer bij de SPD dan bij de PvdA.

De verschillen leiden ertoe dat in de BRD Groen gemakkelijker wordt meegenomen op een golf van tegenbeweging, vooral bij jeugd, dan in Nederland. De *Widerstandsbewegung* noemt Jutta von Dittfurth die. Dat verklaart voor een deel de elektoraal veel sterkere positie van onze zusterpartij.

Naast de verschillen zijn er de eerder genoemde overeenkomsten. Die resulteren in een paradoxale verhouding. Deze vloeit voort uit interne paradoxen bij zowel Rood als Groen. Allereerst Rood. Politiek-strategisch hebben de sociaal-demokraten geen belang bij het maken van keuzes in de aanpak van de nieuwe

problemen. Met standpunten over kernbepaling, kernenergie, grenzen aan industrialisatie (te beginnen bij de basischemie) en dergelijke kwesties kan Rood de traditionele ijzer en staal aanhang van zich vervreemden. Deze ziet zichzelf immers eerder als profiterend van dan als lijdend onder de grote industrie. Maar tegelijk zal een partij die keuzes ontloopt er voor de kiezers niet aantrekkelijker op worden. Elektorale werfkracht vraagt duidelijkheid.

Onder invloed van de buiten-parlementaire bewegingen en partijen als de PPR heeft de PvdA in de jaren zeventig toch nieuwe keuzes gemaakt, meer dan de SPD. Maar sinds het opslokken van tien zetels van PPR, CPN en PSP in 1977 is dit proces gestopt. Bijvoorbeeld op het vlak ecologie-economie tracht men keuzes te ontlopen.

Het niet-kiezen wordt vergemakkelijkt door de mogelijkheden van de *televisedemocratie*. Die biedt immers de uitweg van het werven op de sympathie voor een persoon met ontwijking van concrete denkbeelden. Zo koos de SPD bij de Bondsdagverkiezingen voor het

Groen ziet Rood als een 'Altpartei'

gezicht van Johannes Rau. Vertrouwen in deze persoon, als mens en als bestuurder, moest lastige vragen naar de achtergrond dringen.

In Nederland zet de Partij van de Arbeid vooral de persoon in van Wim Kok. Die moet niet inhoudelijk maar in presentatie concurreren met de andere politieke leiders. Eén van de opmerkelijkste verschijnselen in de laatste verkiezingskampanje is de samenklontering rond standpunten. Wordt van een bepaald idee verwacht dat het de middengroepen zal aanspreken dan wordt dit vervolgens door CDA, PvdA, VVD en D66 alle vier omhelsd. De strijd speelt zich af op slechts enkele vakjes van het schaakbord, alsof de rest van het bord er niet meer is. Een voorbeeld is de gedachte meer kriminaliteit vereist meer gevangenis, meer cellen (met als variant meer mensen in één cel) meer gevangenevaarders en meer agenten. De strijd gaat vervolgens om de vraag wie dit het eerst stelde, wie het 't meest wil en wie het 't sterkst bepleit. Dat je niet eerst geld weg moet halen bij de jeugdhulpverlening en vervolgens verbaasd staan over gestegen criminaliteit wordt een te ingewikkelde redenering geacht, laat staan een analyse van de kriminogeniteit van andere maatschappelijke keuzen. De verkiezingskampanje wordt zo een wedijver in het bepleiten van simpele oplossingen.

Een ander voorbeeld is de belastingverlaging. Wie bepleitte deze het eerst, wie is er het meeste voor — gesteld dat het financieel-economisch zou kunnen, zo wordt er nog wel bij gezegd — wie komt er het sterkst voor op? Op de vraag of belastingverlaging wel te rijmen is met het streven naar koppeling tussen lonen en uitkeringen volgt als antwoord dat het één kan op de korte termijn en het ander moet op de lange termijn.

„In the long run we are all dead”, zei Keynes.

Daar hebben uitkeringsgerechtigden dus niet veel aan. Voor de Partij van de Arbeid lijkt maar één koppeling echt te tellen: de koppeling Kok-Lubbers voor 1990 en volgende jaren.

Dat brengt ons op het coalitievraagstuk. „De sociaal-democratische partijen”, schreef Paul Scheffer onlangs, „zijn momenteel partijen zonder coalitiepartner”. (NRC/H 26 jan. 1987) De SPD betwijfelt of er links van CDU/CSU en FDP wel een meerderheid is. Paradoxaal genoeg kiest zij vervolgens voor een zelfstandige meerderheidsstrategie, los van Groen-Paradoxaal en dus zeer kwetsbaar, maar wel begrijpelijk. De angst is immers dat ook maar enige toenadering tot Groen de traditionele Rode kiezers zal weggagen. Tegelijk weet men zelfstandig de meerderheid nooit te zullen halen. Realiteitszin zou het probleem ná de verkiezingen moeten oplossen.

De Partij van de Arbeid durft geen progressieve meerderheidsstrategie meer aan sinds de mislukte kabinetsformatie van 1977. Door de uitgesproken intentie tot coalitievorming van CDA en VVD is zij met haar elektorale strategie in een groot dilemma geraakt. Haar uitweg is het verzoek aan de kiezers CDA en VVD de meerderheid te ontnemen en zodoende *contre coeur* te nopen tot een coalitie met de PvdA. Dat wil zeggen, één van de twee, want de gedachte van een nationaal kabinet zou te zeer depolitiseren. Het mikken op één van de twee depolitiseert evenwel ook al. Ondanks of misschien juist dankzij een maximum aan elektorale gematigdheid werft de PvdA onvoldoende in het midden. Zij heeft vorig jaar een flinke verkiezingsoverwinning geleden, zo werd het wel geformuleerd, of, in andere woorden, een overwinningnederlaag.

Naar de kant van de nederlaag is de overwinningnederlaag wel te verklaren. De verkiezingsstrategie was halfslachtig: tegen het kabinet maar na de verkiezingen wel verder met de helft van dat kabinet, hetzij de CDA — hetzij de VVD — helft. Zo'n strategie legt de lijsttrekker de plicht op tot draaien en die legt het dan af tegen de CDA-lijsttrekker die duidelijk zegt dat hij zijn karwei wil afmaken met de VVD. Maar hoe is de overwinning te verklaren, de zes zetels die de PvdA wist op te slokken van CPN, PSP en EVP? Je zou denken dat een zich onvoldoende tegenover CDA en VVD profilerende Partij van de Arbeid partijen ter linkerzijde juist elektorale kansen biedt. Het antwoord ligt in de al eerder genoemde verloren-stem strategie. De progressieven staan zwak, dat zag de kiezer wel. Nu dan maar de grootste onder hen gesteund; daarin lag misschien nog de enige kans op een verandering in het beleid na de verkiezingen. Het is die verloren-stem strategie met op zijn best een compleet negeren van de PPR en andere kleinere progressieve partijen, die dwingt tot een offensieve tegenstrategie. De kiezer moet keihard worden gewaarschuwd tegen de verslapping en vergrauwing van de politiek die ontstaat als hij de Nederlandse Groenen weer laat zitten.

Terug naar de paradoxen waardoor niet alleen Rood maar ook Groen wordt gekweld. Groen moet zich scherp profileren, met name ten opzichte van Rood, de grootste elektorale concurrent. Groen moet dus benadrukken

Zie verder pag. 19

ROOD EN GROEN EN CHRISTENEN

DE TE KLEIN GEWORDEN PARTIJEN ZITTEN ELKAAR IN DE WEG

„Het nieuwe proletariaat is het groene proletariaat,” stelt priester-politikus Herman Verbeek. Een samenwerking tussen groen en het oude, rode proletariaat moet de „nieuwe coalitie-klub op het politieke speelveld” worden. Het ‘rentmeesterschap’ van de christenen kan zich vernieuwen in steun aan die groen-rode beweging. Kortom een pleidooi voor het doorbreken van vastgeroeste grenzen.

Toen de industriële revolutie losbarstte, bracht die het arbeiders-proletariaat voort. Zij die het kapitaal in handen hadden, wilden zo goedkoop mogelijk produceren voor zoveel mogelijk winst. Machines kwamen hen daarbij te hulp. Die maakten massa-productie mogelijk. Arbeid was een restpost. De ondernemers konden niet geheel zonder arbeiders — mannen, vrouwen, kinderen — , maar die moesten zo weinig mogelijk kosten. Zij hadden niets of nauwelijks iets in te brengen over hun loon, over de arbeidsduur, de arbeidsomstandigheden, laat staan over de productie-beslissingen en de winst. Raakte de markt oververzadigd van bepaalde produkten, dan moest die productie terug, dan vielen daar massa-ontslagen. De uitbuiting liep uit in werkloosheid en honger.

Zolang de arbeiders niet waren georganiseerd, bleven zij machteloos. De rode beweging is de beweging van het proletariaat dat zich organiseerde. Harde strijd, staking, oproer was daarvoor nodig. Langzaam ontstonden vakbonden, politieke partijen van arbeiders, algemeen kiesrecht, socialistische politiek, de sociaal-demokratie. Rechten en voorzieningen werden bevochten, rechtvaardiger lonen, redelijker arbeidstijden, veiliger en gezonder werkomstandigheden, betere huisvesting, gezondheidszorg, onderwijs, ouderdagsvoorziening enz. En zelfs een beetje zeggenschap, het heet overleg.

De rode beweging is niet meer wat ze is geweest. De strijd lijkt gestreden. Nieuwe werklozen? Vrouwen? Wie werk hebben, hebben het goed. Verdeel en heers. De auto staat voor de deur, de tv staat aan, de supermarkt is vol. De spaarrekening staat niet meer rood. Daarmee raakte de rode beweging snel verbleekt. Ze werd de masseur, de physio-therapeut van het heersende kapitalisme. Ze gaat verregaand mee nu in de jaren '80 en '90 de markt het weer voor het zeggen moet hebben, tot in de zachte sectoren van de samenleving, zoals gezondheidszorg, onderwijs, sociale opvang en hulp. De PvdA moet in de regering, Kok moet premier worden, anders gaat hij misschien wel weer weg. Dat is ongeveer de huidige reikwijdte van de rode blik vooruit.

De ideologie, het credo van de vrije markt is gemaakt in West-Europa. Christenen en liberalen (die ook vaak kerklid zijn) hebben

daarvoor grotendeels gezorgd. Zij hebben de meeste en eerste posities in handen van het financieel-industrieel-technologisch-militaire kompleks van de Eerste Wereld. De god van de kapitaal-bezitters en de god van de christenen kennen elkaar uitstekend. Vele eenvoudige en afhankelijke christenen, trouwe kerk-gangers en CDA-kiezers, hebben daarvan geen weet. De kerken werden door de rijken gedirigeerd. De arbeiders-massa's verlieten de kerk of moesten zich daar koest houden. De kerken werden tot huis van middenstand, beter gesitueerden, intellectuelen en rijken. En de boeren op het platteland bleven christelijk, ook als vrije ondernemers. Uit die groepen is de christen-demokratie gevormd, die in Nederland is uitgemond in het CDA. Van de CDA-kiezers noemt 90% zich belijdend christen.

Kerken en christelijke partijen hebben altijd een welkome en prima werkend alibi gehad om het socialisme af te wijzen: de roden zijn atheïstisch. En zij willen teveel democratie. Vooral voor Rooms en is dat gevaarlijk. Voor hen moet volks-organisatie hiërarchisch zijn.

De rode beweging is de masseur van het heersende kapitalis- me

God is daar nog de god uit de tijd van de absolutistische monarchen. Rood is goddeloos. Dat meer gerechtigheid voor de armen meer evangelie zou kunnen zijn, die kwestie bleef meestal liever onaangeroerd.

Rentmeesters

In de tweede helft van de twintigste eeuw is er een heel nieuw massa-proletariaat ontstaan: dat van de aarde, de lucht, het water, de planten; de dieren. En van de mens als partner in heel het levens-weefsel van de

kosmos. Alle leven is uitstekend georganiseerd, in een ekologische evolutie van miljoenen jaren. Maar maatschappelijk en politiek kan de natuur alleen worden gerepresenteerd door de mens. Natuur heeft van zichzelf geen economische macht, ze is gratis.

De heersende economische machten hebben de natuur zozeer uitgebuit en misbruikt, dat nu de uiterste grenzen overschreden zijn. De planeet aarde verdraagt het niet meer. Ook de rode beweging heeft te laat ingezien hoe er geleefd wordt op kosten van de levende natuur.

Het nieuwe proletariaat is het *groene* proletariaat. Met name christenen hebben zich altijd opgeworpen als beschermers van het leven. Zij zouden, naar het evangelische woord, de goede rentmeesters zijn. Zij hadden en hebben de boeren onder hun leden. Zij beheersen sinds jaar en dag de landbouw-politiek. Zij leveren gewoonlijk de landbouwminister in Den Haag en de landbouw-kommissaris in Brussel. Hun credo luidt: laat de markt de landbouw nu saneren. Dus lagere prijzen, dus uitstoot van boeren, dus nog intensievere produktie van degenen die overblijven en aan hun inkomen moeten zien te komen. Die politiek maakt vier slachtoffers: boeren, milieu, konsumenten en Derde Wereld. Wat is daar nog over van rentmeesterschap?

Rentmeesterschap is instaan voor leven dat zichzelf niet verdedigen kan. Landbouw is produktie van voedsel. Produktie van voedsel

weer gezonder en boer en bevolking in de Derde Wereld worden niet langer uitgehon-gerd en in schulden gedompeld door de dump van overschotten door de rijken. De miljarden van Brussel (in 1987 pm. 70 miljard gulden) voor de EG-landbouw moeten niet langer voor 85-90% gaan naar agro-multi's en agro-banken, maar naar de boeren. Dat zou een agrarische rentmeester-ekonomie zijn. Groen-rood zal de nieuwe kleuren-kombinatie moeten worden, de nieuwe koalitie-klub op het politieke speelveld. In de Duitse Bondsrepubliek gaat het al snel die kant op. De Grünen, eerst in 1978 opgericht, zijn al ruim boven de 10% en hebben de SPD in paniek gebracht. Die moet nu gaan kiezen,

De miljarden van Brussel moeten niet langer naar agro-multi's

in gemeenten, deelstaten en Bonn: blijven we ons verkopen aan CDU/CSU en FDP, of gaan we de kiezers enthousiast maken voor een rood-groene meerderheid? In Nederland is groen nog niet echt van de grond. De progressieve bewegingen oefenen daartoe nog te weinig druk uit. Die politieke lente laat nog op zich wachten. Wel hebben CPN, Groen Platform, PPR en PSP sinds 1984 voor het Europees Parlement een coalitie gevormd. Die werkt wrijvingsloos. De twee zetels van het Groen Progressief Akkoord (GPA) zijn zeer effectief en doen veel van zich horen in Brussel en Straatsburg, in nauwe fraktiesamenwerking met onder andere de Duitse Grünen. Maar in de Nederlandse politiek zitten al die te klein geworden partijen zichzelf nog in de weg. Zij bieden de kiezers geen gezamenlijk volwaardig ekologisch-demokratisch alternatief. Dat is een zware verantwoordelijkheid die kan uitlopen op een historisch falen.

Christenen, die van profeten en evangelie leren dat je moet opstaan en wegtrekken uit de apokalyptische fataliteit, zouden in grote getale de groen-rode beweging kunnen steunen door er actief aan mee te gaan doen. Dat zal hun christen-zijn aanstekelijk kunnen vernieuwen. Er is geen tijd te verliezen. De vernietiging van de aarde, de uithongering en uitbuiting van volken en klassen, de dreiging van de nucleaire winter hoeven niet te gebeuren. Het universum is vol van energieën, van geest, waarmee de mensen op de planeet aarde zich kunnen transformeren. Dat gaat alleen door maatschappelijk en politiek wakker te worden en daar nieuwe sterke organismen te vormen.

HERMAN VERBEEK

Vervolg van pag. 17

van een heel ander soort te zijn, zoals de Grünen doen met hun tegenstelling tussen de Altpartijen en de Ökopartei. Maar vervolgens komt de vraag naar een keuze in de politieke machtsstrijd. Krijgt de kiezer die Groen stemt daarmee kans op een andere politiek? In Duitsland waar de behoefte aan een proteststem groter is dan in Nederland klemde de vraag minder dan hier. Het vreemde verschijnsel doet zich voor dat Nederlands Groen met al zijn kritiek op de verkiezingsstrategie van Rood, zelf genoopt is tot een soortgelijke opstelling. De PvdA ziet ons niet zitten, wel kiezer zorgt u er dan voor dat ze ons wel móeten zien zitten.

Wordt Groen om elektorale redenen gedwongen tot het kiezen van politieke bondgenoten dan moet de keuze wel vallen op Rood. De PPR kan natuurlijk nooit geloofwaardig overbrengen dat zij zou kunnen meeregeren in een Kabinet zonder de Partij van de Arbeid. Tegelijk zal zij niet in elk Kabinet met de PvdA kunnen deelnemen. (Van Agt/Den Uyl bijvoorbeeld, gesteld dat de anderen de PPR daarin hadden gewild.) Het grootste probleem is overigens de vraag naar het regeren opnieuw aktualiteitswaarde te geven. Een PPR met twee zetels in de Tweede Kamer krijgt van geen journalist de vraag naar een keuze voor bondgenoten.

Frustró

Is er eigenlijk wel een toekomst voor Rood-Groen? Jawel, in de BRD heeft die combinatie onder kiezers jonger dan 45 jaar al een meerderheid. Zodra Rood/Groen een elektoraal reëel alternatief wordt, kan zowel Rood als Groen zich moeilijk aan een intentie tot koalitiëvorming onttrekken. Voor geen van beide is er immers een alternatief. Als de kiezers kennelijk een groen-rode combinatie willen dan zou een afwijzing door de partijen bij volgende verkiezingen lelijk kunnen worden afgestraft. De Grünen kunnen zich spiegelen aan het elektorale lot van de PPR nadat die in 1977 om overigens heel valabele redenen met een kongresresolutie de alliantie PvdA-PPR op het spel had gezet.

Onze troost vandaag is dat het altijd de kiezers zijn die de doorslag geven. Zij zijn het ook die de verlorenstemstrategie van de Partij van de Arbeid kunnen doorbreken. In modern jargon: de PvdA is een arro-partij. En we weten dat een arro het van de kiezers op zijn brood kan krijgen. Daarom is de PPR na tien jaar omgang met die rode arro-partij zelf nog steeds niet frustró geworden. Integendeel de PPR is opgewekter dan ooit. Een politieke omslag hangt in de lucht, niet omdat Nederland ineens extreem wordt, maar juist vanuit het midden. In zijn kommentaar op de verkiezingsuitslag van de Grünen sprak Otto Schily van een eigene Mitte. Die ligt er in Nederland ook: mensen die vanuit hun gematigd, verlicht denken extremisme afwijzen, het extremisme van de milieuevergiftiging, het extremisme van de wapenwedloop, het extremisme van de permanente uitschakeling van mensen in de vorm van langdurige werkloosheid. Dat moderne midden wil dat er eindelijk eens iets gebeurt aan de oplossing van die nieuwe problemen. Het kan niet anders of ook in Nederland zal dit zich eens elektoraal manifesteren.

BAS DE GAAY FORTMAN

Natuur heeft geen economische macht, ze is gratis

is produktie van leven. De boerderij is in feite één grote en permanente kraamkamer. Elke produktie heeft met leven te doen. Als je auto's fabriceert, moet je, als het goed is, denken aan zure regen, aan verkeersslachtoffers en aan arbeidsomstandigheden aan de lopende band en bij de robotten. Maar in de voedselproduktie zijn en de grondstoffen en de produktiemiddelen en de produkten geheel of grotendeels leven. Wie veilig en rechtvaardig met het leven om wil gaan, moet aan hoge eisen voldoen. Het is de boer die daarvoor moet kunnen instaan. Hij is de primaire producent. Hij moet door de politiek in staat worden gesteld om verantwoord te kunnen produceren. Daarom dient hij een hogere prijs, in plaats van een steeds lagere, te ontvangen voor zijn melk, eieren, vlees, graan, aardappelen, suikerbieten, maïs, koolzaad, zonnebloemen, druiven, olijven enz. Dan worden slachtoffers tot toekomstdragers: de boer krijgt weer mogelijkheden van bestaan, het milieu kan herstellen, platteland en landschap worden bewaard, het voedsel wordt

zien. Soms zijn er gevechten in grensgebieden, slechts van korte duur — zo'n gebeurtenis gaat dan meestal aan journalisten voorbij. Nicaragua is geen terrein voor oorlogsverslaggevers. Voor het Amerikaanse perskorps in Managua is Nicaragua een *politiek* verhaal. Een groot deel van hun werk bestaat trouwens uit niet meer dan de Sandinisten vragen om reacties op iets wat Washington heeft gezegd of gedaan.

En politiek gezien, vinden veel van die journalisten, was het verhaal pas echt duidelijk in 1979, toen de Sandinisten Somoza verdreven en bijna iedereen het erover eens was dat we hier met helden te maken hadden. „Het was makkelijk in 1979,” zei Bill Gentile van Newsweek vorig jaar. „Het was zwart/wit. *Good guys and bad guys*. Maar toen kwam er wat grijs tussen, en nu is het geheel grijs, donkergrijs en lichtgrijs maar altijd *grijs* — en veel moeilijker om de waarheid te achterhalen.”³

Vorig jaar bracht Esquire-verslaggever Joe Klein enige tijd door in het Hotel Intercontinental te Managua, het hotel waar de meeste Amerikaanse journalisten tijdelijk of al sinds jaren wonen en waar CBS en NBC hun kantoren hebben. Hij schetste de problemen van de journalisten. Ze moesten er niet alleen voor waken niet teveel sympathie te krijgen voor de Sandinisten, maar vooral: ze moesten en moeten er voortdurend rekening mee houden wat hun chefs in de Verenigde Staten als *real* beschouwen. Wie berichten doorgeeft met positief nieuws over de Sandinisten kan het imago krijgen van Sandinisten-fan, iemand die niet langer „objektief” en „neutraal” de situatie kan verslaan. Verslaggever Tina Rosenberg vertelde Klein dat ze, voordat ze naar Managua kwam, van hoofdredacties te horen had gekregen: „Ga er niet heen. Het komt je carrière niet ten goede. Het is net als naar Hanoi gaan in 1967.” (Journalisten die in 1967 naar Hanoi gingen, Harrison Salisbury van The New York Times bijvoorbeeld, werden door de Amerikaanse regering min of meer van landverraad en in elk geval van anti-patriottisch gedrag beschuldigd.)

Een journalist als Christopher Dickey van The Washington Post, tegenwoordig werkzaam in het Midden-Oosten, is indertijd door de Amerikaanse regering nogal aangevallen vanwege de verhalen die hij schreef over de Contra's; en dat is logisch. Op het moment dat Reagan de Contra's beschreef als „dapperen mannen” en ze vergeleek met „de Founding Fathers en de dappere mannen en vrouwen van het Franse verzet”⁴ trok Dickey met die Contra's op. Zijn verhalen stonden bol van verkrachtingen en martelingen en je kreeg, vriendelijke gezegd, niet de indruk dat die Contra's er heuse politieke ideeën op nahielden — laat staan democratische politieke ideeën.

Zoals Klein het in Esquire beschrijft hebben veel Amerikaanse verslaggevers te Managua een regelrechte afkeer van de Contra's en hebben ze ook tenminste enige sympathie voor de Sandinisten ontwikkeld. Maar ze waken ervoor deze boodschap in zoveel woorden door te geven — het schaadt de reputatie die je hebt als kritisch journalist. Gevolg is dat verslaggevers meermalen bijkans geforceerd kritiek gaan leveren op de Sandinisten. „De

compas zijn jong en wij zijn jong,” vertelde een verslaggever aan Klein. „Ze donderen die stomme, oude diktator uit hun land en ze nemen het op tegen Reagan. Ja, het zijn marxisten en ze maken verschrikkelijke, stomme fouten, maar je kan het niet helpen: je blijft sympathie voor ze houden.” Hetgeen wellicht een echt „objektief” standpunt is, maar niet het „objektieve” standpunt dat goed in de markt ligt. Wat goed in de markt ligt is dat er erg veel valt aan te merken op de Sandinisten, of beter: je wordt als journalist pas serieus genomen als je meldt dat de Sandinisten en Contra's allebei en in even grote mate niet deugen. *Bad guys versus bad guys*.

Misschien is het geval van Stephen Kinzer wel het meest typerend voor de Amerikaanse verslaggeving uit Nicaragua. Kinzer is verslaggever van The New York Times, sinds ruim tien jaar werkzaam in Midden-Amerika en tevens schrijver van het befaamde boek *Bitter Fruit*, een rekonstruktie van de door de CIA gesponserde coup in Guatemala, waarmee in 1954 een eind werd gemaakt aan de democratie. Kinzer is de belangrijkste journalist in Nicaragua, omdat hij nou eenmaal voor 's werelds belangrijkste krant werkt. Willen de Sandinisten een boodschap overbrengen naar Reagan, dan is er vaak maar één manier: via The New York Times, dus via Kinzer. Kinzer hoeft niet voortdurend bronnen te benaderen; bronnen benaderen hem wel. Maar ook Kinzer weet dat de Amerikaanse regering en rechtse en linkse groeperingen zijn berichtgeving onder een vergrootglas leggen. Ruim vier jaar terug schreef hij wat volgens mij de essentie van de kwestie Nicaragua is: „*If the Reagan administration has really decided to destroy the Sandinista regime, that is just what Washington decided about the Zelaya government in 1909, and the Zeledón and Sandino uprisings that followed. Each time, the Americans were temporarily successful; each time, Nicaraguan nationalism reemerged more radical than before.*”

Vandaag de dag denkt Kinzer er nog zo over, maar hij is wel voorzichtiger geworden in wat hij schrijft. Zo voorzichtig, zou ik zeggen, dat zijn berichtgeving vlees noch vis is geworden; haast angstvallig lijkt hij soms positieve verhalen over de Sandinisten te vermijden. Natuurlijk schrijft hij ook over de Contra's niets positiefs maar dat is het nou net: hij is rekening gaan houden met de eventuele *effekten* van zijn verhalen. Hij heeft gekozen voor de rol van afstandelijke waarnemer lijkt het, maar schijnt bedriegt hier enigszins: hij opereert zodanig dat zijn hoofdredactie en zijn lezers denken dat ze te maken hebben met een afstandelijke waarnemer die politiek geen partij kiest. Ogenschijnlijk is dit ook een genuanceerde manier van journalistiek bedrijven, maar op den duur verdwijnt hierdoor nou net de nuance — dan stel je Ortega en Pastora en Chamorro op een lijn, dat wil zeggen: je beschouwt alle hoofdrolspelers in de kwestie Nicaragua als pseudo-revolutionaire machtswellustingen. En je voegt er om de zoveel tijd aan toe dat uiteindelijk het volk van Nicaragua het slachtoffer is en blijft, wat natuurlijk klopt, maar aangezien iedereen het daar over eens is is het politiek noch journalistiek de essentie — maar

je begeeft je er journalistiek wel mee op ongevaarlijk terrein. Inderdaad: „Elk verhaal,” schreef Joe Klein in Esquire, „is een potentiële landmijn.” Elk verhaal over Nicaragua is hoe dan ook een politiek verhaal en tegelijk doen veel Amerikaanse journalisten te Managua hun best er een non-politiek verhaal van te maken.

Daar komt, wat Kinzer betreft, nog iets bij. De invloed van The New York Times is niet toe te schrijven aan de oplage van die krant maar aan de reputatie en de rol van deze krant. The New York Times dient voor veel andere kranten als leidraad: als The New York Times het schrijft, kunnen wij volgen, dan is in elk geval de kans klein dat we op onze bek gaan. En vooral de grote Amerikaanse omroepmaatschappijen spellen deze krant en nemen vaak de, impliciet of expliciet gegeven, standpunten van The van The New York Times over. Ook wat betreft Nicaragua. Een uiterst voorzichtige Kinzer betekent dan ook dat meer media uiterst voorzichtig berichten over Nicaragua. En in elk geval was tot voor kort de tijdgeest er niet naar om Reagan hard aan te vallen. Toen de president de Contra's als helden en heiligen aanpreef werd dit nieuws, want dat is het, vaak klakkeloos overgenomen — hoewel elk verstandig links of rechts mens wist en weet dat de president dit wellicht meende, maar desalniettemin een hoop onzin uitkraamde. Het State Department houdt zich inmiddels als vanouds bezig met het benaderen van hoofdredacties. En altijd weer wordt gemeld: die korrespondent van jullie in Managua of in El Salvador of in Honduras toont teveel solidariteit met „de verkeerde partij”.

Desinformatie

Voor de verandering schijnt de CIA zich ditmaal buiten de verslaggeving van Amerikaanse journalisten te houden, hetgeen in Vietnam zeker niet het geval was. In 1977 heeft een Senaatscommissie gekonkludeerd dat de CIA met tenminste vijftig verslaggevers vaste contacten onderhield, lees: die verslaggevers werkten in meer of mindere mate samen met de CIA en kregen daar vaak geld voor. In dat jaar beloofde de CIA Amerikaanse journalisten niet meer te zullen gebruiken voor „desinformatie kampanjes”.

Men begrijpt het al: niet-Amerikaanse journalisten vallen buiten deze belofte en de CIA heeft zich dan ook vooral gericht op het inschakelen van journalisten in Honduras en Costa Rica, twee landen die voor de Contra's uiterst belangrijk zijn. Journalisten in die landen verdienen vaak per maand wat een Nederlandse journalist per dag verdient en dat maakt omkopen dus een stuk eenvoudiger. Volgens Costa Morales, professor journalistiek te Costa Rica en voormalig voorzitter van de journalistenbond in Costa Rica, is de taak van omgekochte journalisten in zijn land: „Verhalen in hun kranten krijgen waarin Nicaragua wordt aangevallen en verhalen in de krant krijgen met een positieve toon over de Contra's.”⁶ En Edgar Chamorro, ooit een der Contra-leiders maar nu tegenstander van Sandinisten en Contra's, schat dat de CIA in Honduras tenminste vijftien journalisten heeft omgekocht om een desinformatiekampanje te leiden. (Chamorro zegt dat hij enige tijd ook geld van de CIA ontving om

zelf journalisten om te kopen en volgens hem heeft aldoende nu de CIA invloed bij alle belangrijke media, kranten en omroepen, in dat land.⁷⁾

In de categorie onfrisse methoden speelt ook de rechtse organisatie met de ironische titel Accuracy in the Media een rol. Deze groepering, geleid door mensen die zich vrienden van Reagan mogen noemen, zet kampanjes op tegen bepaalde in Managua werkzame verslaggevers. Zo werd bijvoorbeeld John Lantigua, werkzaam voor The Washington Post, in een rapport van deze groepering aangewreven dat hij samenleefde met een mevrouw die tot de Sandinisten behoorde (Lantigua woont niet samen maar is gehuwd, met een Amerikaanse vrouw). Andere verslaggevers werden ervan beschuldigd nauwe sociale banden te onderhouden met Sandinistische leiders. Dat mag ten dele allemaal onzin zijn, maar het tekent wel de situatie — een situatie waarin verslaggevers rekening moeten houden met de opstelling van de Amerikaanse regering, met het beleid van hun hoofdredakties, met hun lezers en kijkers en dus maar het zekere voor het onzekere kiezen. Gevolg: laten we het ons niet te moeilijk maken en de situatie voorstellen als uiterst schimmig en vaag. En zo is ook de berichtgeving uit en over Nicaragua schimmig en vaag geworden en waken de meeste verslaggevers ervoor om vergelijkingen te maken met Vietnam in het begin van de jaren zestig.

HANS VERSTRAATEN

1. Officiële tv-toespraak van president Reagan. Drie maanden later werd de steun van honderd miljoen dollar aan de Contra's met een kleine meerderheid in het Huis van Afgevaardigden goedgekeurd. Een rekonstruktie van de „drugsmokkel-affaire” staat in The Columbia Journalism Review, september/oktober 1986.
2. Informatie over verslaggeving in Vietnam: „The First Casualty — The War Correspondent As Hero, Propagandist, and Myth Maker”, hoofdstuk „Vietnam”, van Philip Knightley.
3. Esquire, november 1986: „Our Man in Managua”, door Joe Klein.
4. Speech president Reagan, 1 maart 1985.
5. Stephen Kinzer, New York Times Sunday Magazine, 1983.
6. Columbia Journalism Review, maart/april 1987.
7. Ibid.

DE IERSE KWESTIE

Hans Verstraaten plaatst in zijn artikel over de situatie in Noord-Ierland, in Radikale Notities 1986 nr. 4, vraagtekens bij de steun van Emmy van Noord (ex-sekretaris buitenland van de PPR) en ondergetekende (ex-medewerker buitenland PPR) aan de IRA en haar politieke arm Sinn Fein. In zijn artikel verdedigt hij de stelling dat historische verklaringen per definitie subjectief zijn en dat ze vaak gebruikt worden om het eigen gelijk te bewijzen. Op zich ben ik het, wat dit betreft, met hem eens. Het ontslaat je als politikus niet van de plicht om de historische banden bij je beoordeling van een bepaalde situatie te betrekken. Het gaat dan om een kritische interpretatie en de bereidheid om die te verdedigen.

In de kwestie Noord-Ierland moet men inderdaag heel voorzichtig zijn met historische verklaringen. De zaken liggen hier minder duidelijk dan bijvoorbeeld in geval van de bezetting van Nederland door Duitsland in de Tweede Wereldoorlog. Wat echter niet ontkend kan worden is dat ten tijde van de Ierse onafhankelijkheidsstrijd (tijdens en na de Eerste Wereldoorlog) Noord-Ierland niet uitgezonderd werd. Dat er uiteindelijk een kompromis gesloten is waarbij Noord-Ierland een aparte status kreeg is een tweede.

Wat bij een beoordeling van een bepaalde situatie het zwaarst moet tellen is niet een historische analyse, maar de duidelijk geopperde wens van de betrokkenen op het moment zelf. Op grond van een historische analyse van de situatie van de Nederlandse Antillen kan men gemakkelijk de stelling verdedigen dat dit gebied gisteren nog onafhankelijk had moeten worden. Als de bevolking van de Nederlandse Antillen dit beslist niet wil, zal men daar heel goed naar moeten luisteren.

Hoe is dan de huidige situatie in Ierland (de Republiek en Noord-Ierland). Uit de recente geschiedenis blijkt dat de meeste inwoners van de Republiek nog steeds vinden dat Noord-Ierland bij de Republiek hoort. Men vindt de zaak niet gewichtig genoeg om er veel aandacht aan te besteden, laat staan om een konflikt aan te gaan. De grote werkloosheid, de slechte eko-

nomische situatie houdt de gemoederen meer bezig.

In Noord-Ierland is de kwestie vokom gepolariseerd. Veel ruimte voor nuances is er niet meer. Toch kan men wel stellen dat de diskriminatie van het katholieke bevolkingsdeel en de angst van de protestanten voor inlijving bij de Republiek, met haar verouderde, streng katholieke wetgeving, wezenskenmerken van het konflikt zijn. Dat betekent niet automatisch een pleidooi voor de IRA en haar politieke arm Sinn Fein. De steun voor deze organisatie is, ook onder de katholieken, nooit massaal geweest. Toch heeft Sinn Fein, vooral ten tijde van de hongerstakingen van IRA-gevangenen, op aanzienlijke steun van de katholieke arbeiders kunnen rekenen (10 tot 15%). In dat opzicht is de IRA niet vergelijkbaar met bijvoorbeeld de Duitse RAF. Dit verschil heb ik in mijn artikel willen aangeven.

Wat de gewelddadige acties van de IRA betreft wil ik stellen dat acties waarbij onschuldige slachtoffers vallen altijd veroordeeld moeten worden. In het verleden heeft de IRA ook diverse maatregelen getroffen tegen haar leden die wat dat betreft te ver gingen. Hoe het ook zij, de tactiek van de IRA heeft een oplossing niet dichterbij gebracht. Reden genoeg om haar optreden ernstig te bekritisieren.

Tot slot wil ik opmerken dat ik in mijn artikel gesteld heb dat als duidelijk blijkt dat de delicten van de IRA-leden McFarlane en Kelly van politieke aard zijn, de Nederlandse overheid dan niet moet overgaan tot uitlevering. Dat is wat anders dan dat ik het met hun optreden eens ben.

Van politieke aard houdt onder andere in niet tot persoonlijk gewin en niet ten koste van onschuldige slachtoffers.

Jan Huisman
Amsterdam

PAROCHIEBLAADJE

U vraagt om reacties van lezers over de nieuwe opzet van Radikale Notities. Nou, dat lijkt mij dus niks. Als ik het wel heb is zo iets al eerder geprobeerd en mislukt. De Radikalenkrant is best een aardig parochieblaadje, niet beter, maar ook niet slechter dan andere organen van politieke partijen, gewoon een duf ding

dus. Als bijlage daarvan te gaan fungeren, lijkt mij toch wel wat bedreigend voor de kwaliteit van een publikatie, die toch de pretentie heeft om politieke problemen wat wetenschappelijker te benaderen dan gebruikelijk is. Deze benadering is toch al een moeilijke opgave, want politiek (=permanente opportuniteit) leent zich niet zo goed voor wetenschappelijke onderbouwing. Zo'n moeilijke klus moet je zoveel mogelijk houden uit de sfeer van het politieke gekissebis, waarmee parochieblaadjes snel vol plegen te staan. Jullie geven zelf al aan dat het straks mis gaat, want de publikatie zal straks leesbaarder en begrijpelijker worden. Van onleesbaarheid en onbegrijpelijkheid heb ik nooit iets gemerkt, maar ik weet wel, dat zodra men zich daarvan gaat beschuldigen, men boze plannen heeft met de kwaliteit. Het moet allemaal lekker leesbaarder en lekker begrijpelijker worden voor de gemiddelde partijgenoot. Op naar de oppervlakte, waar het gemiddelde zich bevindt.

Neen beste mensen doe dat nou niet. Die gemiddelde partijgenoot is helemaal jullie doelgroep niet. Jullie redigeren heel gewoon een kaderblad. In de PPR doet iedereen daar zo besmuikt over, maar ook bij ons hebben wij leden, die willen denken en mensen, die liever wat doen. Zij zijn beide onontbeerlijk, maar je moet ze wel goed uit elkaar houden. De een heeft een andere benadering nodig dan de ander. Elitair is helemaal geen vies woord, al denken de meeste PPR-ers dat.

Dat jullie al een beetje op het hellende vlak zitten, tonen jullie aan door de emotionele wijze waarop jullie reageren op het vertrek, zowel uit de redactie als uit de partij, van Jaap de Jong. Wat het aantal uitgetreden leden uit de PPR betreft daar ben ik (lid sinds 1969) al lang de tel van kwijt geraakt. Daar schuilt toch een belangrijk probleem onder dat durante weglopen van partijleden, dat heel zeker nadere bestudering verdient. En wat doen jullie? Jullie worden boos, niet op Jaap de Jong, maar op die hele boze buitenwereld, die hem tot deze stap zou hebben gebracht. Wat er precies aan de hand is geweest krijgen de lezers niet eens te horen. De incrowd meent, dat iedereen weet wat

er in het ghetto gaande is. Dat is typisch ghetto-denken, dan kun je nog beter elitair denken.

En dan, foei toch, dat volkomen foutieve gebruik van de uitdrukking „eminence grise“. Voor het eerst werd in de geschiedenis deze benaming gebruikt voor Père Joseph, de geheimzinnige, want steeds op de achtergrond blijvende vertrouweling en raadsman van Richelieu. Een man, die vanuit de coulissen veel invloed op Richelieu uitoefende, maar nimmer zelf het toneel betrad.

Later werden soortgelijke wat duistere figuren zo genoemd, zoals bijvoorbeeld de Duitse Baron von Holstein, die in het tijdperk vóór de Eerste Wereldoorlog de buitenlandse zaken van het Duitse Keizerrijk regelde, zonder ooit minister te zijn geweest. (De man was overigens een brekebeen le klas, die Duitsland volstrekt wist te isoleren, terwijl hij het omgekeerde beoogde.) Zij noemden hem der Graue Eminenz.

Slaat er iets van het bovenstaande op Jaap de Jong? Neen, niet waar. Dat wordt dus een dikke onvoldoende voor geschiedenis. Nog erger wordt het wanneer jullie deze man als eminence grise van de linkervleugel van de PPR opvoeren. Een kaderblad moet zich buiten het triviale gedoe van vleugelstrijd houden. Daar moeten jullie afstand van nemen en van daar af al analyserende jullie mening geven over het fenomeen vleugelstrijd. Anders wordt jullie publikatie een strijdblad in plaats van een kaderblad. Bovendien, wanneer wil men in de PPR nu eens eindelijk grijpen, dat een mus met vleugelspanning een triest maar tevens een belachelijk beest is?

Bij een adelaar heeft dit nog iets groots, maar bij een mus. Van jullie „nekrologie“ van Jaap de Jong ben ik inderdaad heel erg geschrokken. En nogmaals: het kan alleen maar erger worden als jullie als bijwagen van ons eigen knusse parochieblaadje gaan dienen.

Albert Borst
Kamperland

JAARGANG 5/1987/nr. 2

RADIKALE NOTITIES

**OVERHEIDS
POLITIEK
EN
LEEF
VORMEN**

REDAKTIONEEL

RADIKALE NOTITIES

- 2 *Van de redactie*
- 3 **Rouke Broersma**
Overheidspolitiek en leefvormen: scheiding van staat en bad.
- 6 **Ria Beckers en Marion van Leeuwen**
Overheidspolitiek en leefvormen: de ideologie van de terugtrekkende overheid
- 8 **Rik Hoorn**
Overheidspolitiek en leefvormen: aangeboden: kamer in vrij huis voor meisje
- 10 **Geerte Binnema**
Overheidspolitiek en leefvormen: van 'het persoonlijke is politiek' tot 'de staat uit de badkamer'.
- 14 **Bram van Ojik**
Het intellectuele debat anno 1987: met kringdansen bereik je niet per definitie meer dan met een knelpuntentota.
- 17 **Marc Broere**
Twintig jaar na de dood van Che Guevara: hij was een symbool dat in de tijdgeest paste.
- 20 **Jan Dirx**
De toekomst van radikaal-links: resolutie partijbestuur sluit niet aan bij de werkelijkheid.

1 Lectori salutem

RADIKALE NOTITIES

Kolofon: Radikale Notities verschijnt vier keer per jaar als bijlage bij de Radikalenkrant. Radikale Notities is een uitgave van de PPR-Studiestichting in samenwerking met de Radikalenkrant. **Redactie, administratie en advertentie:** PPR-Studiestichting, Singel 277, 1012 WG Amsterdam. **Redactie:** Arda van den Brink, Marie-José Burger, Jan Dirx (eindredactie), Lidie Koeneman, Bram van Ojik, Tim van Ruiten. **Vormgeving:** Joep Paulussen. **Abonnementen:** Gratis bij de Radikalenkrant, anders f 10,- per jaar, giro 2144633 t.n.v. PPR-Studiestichting, Amsterdam, o.v.v. Radikale Notities. **Foto's:** Angelo Goedemondt.

De reacties op het eerste nummer in de nieuwe vorm van Radikale Notities hebben de redactie gemotiveerd met volle inzet aan het voorliggende tweede nummer te werken. Vrijwel alle reacties waren positief, zowel voor wat betreft de inhoud als het nieuwe uiterlijk. We hopen dat we ook deze keer er weer in geslaagd zijn een blad te maken dat voldoet aan de verwachtingen van onze abonnees.

De eerste vier artikelen vormen een blok onder het thema overheidspolitiek en leefvormen. Dit blok geldt als inleidend materiaal voor de studiedag die op 10 oktober georganiseerd wordt door de Stichting Radikalen Vorming en het partijbestuur. **Marie-José Burger** gaat hieronder verder in op deze artikelen en elders in het blad wordt meer over de studiedag vermeld (inclusief opgave-adres).

Begin volgend jaar zal de PPR-Studiestichting een studie publiceren over de recente discussies over de verzorgingsstaat en de zorgzame samenleving. Als voorpublicatie van dat door **Bram van Ojik** te schrijven boek drukt Radikale Notities het eerste deel van het eerste hoofdstuk af. Van Ojik heeft geen hoge pet op van het modernistische post-modernisme. Het jongste lid in de redactie **Marc Broere**

doek in de geschiedenis en schreef los van sentimenten een portret van Ché Guevara die twintig jaar geleden werd dood geschoten. Het was een opmerkelijke persoonlijkheid blijkt.

In de rubriek **De Partij** deze keer een bijdrage over de 'samenwerkingsresolutie' die het partijbestuur heeft voorgelegd aan het najaarskongres van de PPR. **Jan Dirx** analyseerde de resolutie naar z'n feitelijke inhoud en naar z'n overeenstemming met de werkelijkheid. Dat laatste deed hij aan de hand van de gegevens uit Het Nationaal Kiesersonderzoek. Hij komt tot de konklusie dat het niet verstandig is op dit moment uitspraken te doen over wel of niet samenwerken.

Verder kort aandacht voor een aantal onlangs verschenen publikaties in de nieuwe rubriek **Lectori salutem**.

OVERHEIDSPOLITIEK EN LEEFVORMEN

Alweer twee jaar geleden organiseerde de SRV in samenwerking met het emancipatieproject een studiedag over de vraag „Moet het huwelijk worden afgeschaft?”. Konklusie van die dag leek vooral de opmerking van Selma Sevenhuijsen: Voordat we ons druk maken over de vraag of het huwelijk moet worden afgeschaft, kunnen we ons beter verdiepen in de vraag hoe we kunnen voorkomen, dat buiten het huwelijk weer een nieuw huwelijk wordt gekreëerd. Immers steeds meer worden niet-huwelijkse samenlevingsvormen door wet- en regelgeving geperst in het huwelijks model.

Een groepje mensen is met die vraag aan de slag gegaan en kwam terecht op alle hoofd- en zijpaden, die aan dit onderwerp vastzitten. Het leverde vele vragen op, die niet zo een-twee-drie te beantwoorden waren. Op welke terreinen vinden we overheidsbemoeienis wense-

lijk, zo niet noodzakelijk? Op welke terreinen juist niet? Waar liggen de grenzen tussen privé en openbaar? Kan een overheid neutraal zijn ten opzichte van de wijze waarop mensen verkiezen te wonen en is een neutrale overheid wenselijk? Hoever mag een overheid gaan in het doorbreken van de heteronorm en het bevorderen van roldoorbreking, of heeft de overheid in dezen geen taak? Hoe verhoudt zich individualisering en maatschappelijke solidariteit?

Vragen te over dus. We legden ze voor aan een aantal mensen in de partij en kregen uiteenlopende reacties. Je vindt ze in dit nummer van Radikale Notities. Deze artikelen vormen tevens de inleiding tot de studiedag die georganiseerd wordt op zaterdag 10 oktober in Utrecht en waarvoor we je van harte uitnodigen.

MARIE-JOSÉ BURGER

OVERHEIDSPOLITIEK EN LEEFVORMEN

SCHEIDING VAN STAAT EN BAD

Onze cultuur maakt een proces van diepgaande veranderingen door. Het is te verwachten dat maatschappelijke en ideologische tegenstellingen tussen groepen in de samenleving, tussen (en misschien ook binnen) politieke partijen, kerken, vakbonden de komende jaren verscherpen. Want, wat voor de een heilzaam en bevrijdend is, wordt door de ander als zeer bedreigend ervaren. De overheid doet er goed aan zich terughoudend op te stellen. Zij dient het zelfbeschikkingsrecht, de rechtsbescherming, de verdelende rechtvaardigheid, kortom de grondslagen van onze democratie te garanderen. Soms zal ze partij kiezen. Dan is het niet teveel gevraagd, duidelijk uit te leggen op welke gronden.

VERZET & VERNIEUWING, verkiezingsprogramma PPR 1986-1990.

Hiermee is de vraag naar de PPR-visie op de verhouding tussen Staat en Samenleving-inverandering in principe beantwoord, inclusief de kwestie van de overheidsbemoeienis inzake samenlevingsverbanden. Inclusief, omdat veranderingen in het leefpatroon op een complete wijze verweven zijn met een cultuurveranderingsproces dat te typeren is door de begrippen: ontzuiling, dekonfessionalisering, democratisering. En — om de probleemstelling verder te verfijnen — deze ontwikkelingen op sociaal-kultureel terrein staan natuurlijk op een of andere wijze ¹ in direct verband met ontwikkelingen op sociaal-ekonomisch gebied: meer welvaart, meer scholing, meer technologie, meer automatisering, meer vrije tijd, meer werkloosheid.

Voor de positie van enkelingen, huishoudens en gezinnen is van belang een ontwikkeling die door sommigen wordt getypeerd als de

overgang van autonome naar heteronome productie, van zelfvoorziening naar marktproductie, van een subsistentie-ekonomie naar een produktie-ekonomie die het huishouden splitst in de sectoren loonarbeid en schaduwarbied. „In de autonome produktie is de mens zelf aktief. Hij leert zelf, verbouwt en produceert zijn eigen voedsel, helpt zichzelf en zijn naaste omgeving, verplaatst zichzelf en beheerst binnen de arbeid de produktiemiddelen. In de heteronome produktiewijze is de mens daarentegen grotendeels passief. Hij wordt onderwezen, vervoerd, genezen, geholpen door daartoe gespecialiseerde krachten en hij onderwerpt zich aan de dwingende eisen van zijn werktuigen, die hem beheersen in plaats van andersom.”²

Individualisering lijkt van dit alles wel de resultante: de moderne mens, los van god, gezin en zuil, goed geïnformeerd, met flink wat te verspijkeren, weet zelf wat goed voor 'm is, wil onafhankelijk van welk primair netwerk dan ook z'n burgerlijke plichten met mate vervullen en z'n dito rechten in belangrijke mate vervuld zien. Zo getekend lijkt hij het evenbeeld van De Vrije Mens van het liberalisme, eerder dan van De nieuwe Mens van het socialisme of De Verantwoordelijke Mens van de christendemokratie. Christendemokraten en sociaal-demokraten hebben dan ook meer moeite met individualisering dan de liberalen waarmee ze regeren, respectievelijk wensen te regeren.

Maar is hier niet eerder sprake van een karikatuur dan van een goed gelijkend portret? Afgaand op de schichtige reacties uit PvdA en CDA, zou men denken het laatste. Binnen de PvdA is sprake van verwarring: de

een versmalt de discussie tot een debat over de „staatsvrije ruimte”, de ander mompelt voorzichtig iets over basisinkomen, weer een ander gooit de knuppel in het hoenderhok met een pleidooi voor staatsopvoeding (veel gefladder en rondvliegend gevederte, maar na enige haangekraai is de stilte weergekeerd). De enige interessante invalshoek is die van Verwey-Jonker: moeten we niet eens gaan nadenken over een linkse bevolkingspolitiek waarin vrouwen én hun belangen én het kindertal veiligstellen, mogen we dat overlaten aan het CDA?³

Tegenkultuur

Deze mengeling van realisme (het CDA deelt de lakens uit en bepaalt met wie ze daaronder kruipt), bewondering en afkeer is bepalend voor veel ideologische discussies van dit moment. Dat het ook anders kan bewijst Paul Scheffer met een onbevooroordeelde en indringende analyse van het CDA-denken, waarin hij aantoont dat de partij van Lubbers & Brinkman zijn programmatische achterstand heeft omgeboogd tot een duidelijke voorsprong.⁴ Hij doelt hierbij op de christen-democratische staatsleer in relatie tot de cultuurkritiek van het CDA. Scheffer constateert dat de CDA-bezorgdheid over verstatelijking en individualisering die zouden leiden tot atomisering en desintegratie van sociale verbanden, niet alleen stoelt op zeer oude christelijke opvattingen. Er is wel degelijk een parallel te trekken met het anti-etatisme en de tegenkultuur van de jaren zestig: „De demokratisering stond in het teken van zelfbeheer: het streven naar gemeenschapsvorming en ongestoorde communicatie in een ‘tegenkultuur’ is wellicht ook te begrijpen als een eigentijdse vorm van ‘sovereiniteit in eigen kring’. Het christen-democratische denken is in principe ook een authentiek verzet tegen een vercommercialiseerde samenleving.” Daarmee houden de overeenkomsten volgens Scheffer wel op, maar inmiddels zijn we wel dicht bij eigen huis gekomen. En over huis gesproken: wie de Oikosfilosofie over de verzorgingsstaat, zoals in 1981 nog verdedigd door de PPR-studiënstichting⁵, legt naast de opvattingen van CDA en PvdA, zal meer overeenkomsten met de eerste dan met de laatste partij opmerken.⁶

Dit alles moet goed genoeg zijn om vast te stellen dat de vraag: wat moet een overheid wel of niet regelen op het terrein van relaties en voorzieningen?⁷ niet versmald kan worden tot een kwantitatieve afbakening van de „staatsvrije ruimte”. Dat is zowel te plat als te defensief. Te plat, omdat een dergelijke benadering geen recht doet aan de kwaliteit van waarden & normen die hier in het geding zijn. Te defensief, omdat op die manier impliciet de Staat boven de Samenleving wordt geplaatst. Deze opvatting is even principieel als feitelijk onjuist: zo kent men aan de Staat veel meer invloed toe dan zij werkelijk heeft.

In dit opzicht vertoont het CDA-denken een merkwaardige tegenstrijdigheid, zoals Scheffer in zijn eerder aangehaalde stuk aantoont. De verzorgingsstaat heeft geleid tot verstatelijking en individualisering, tot erosie van sociale netwerken als gezin en buurt, tot normvervaging en het afschuiven van verantwoordelijkheden. Maar hoe wil men de gewenste kulturele veranderingen bewerkstelli-

gen? Door een staat die via privatisering van zorg of fiskale straf/beloning de burger tot een andere levensstijl dwingt. Of: „Terugtrekt lijkt alleen te realiseren door ingrijpende veranderingen in verzorgingsarrangementen. Dit leidt evenwel tot een groter staatscentralisme dan tot nu toe. Het vervangen van formele door informele zorgarrangementen heeft als neveneffect de paradox, dat de staat die terug wil treden verder doordringt in de privé sfeer van mensen.”⁸

Ook het politiek optreden van CDA-staatslieden vertoont niet steeds de bescheidenheid die past bij de filosofie van de terugredende overheid in de verantwoordelijke, zorgzame samenleving.⁹ Dat roept argwaan op met betrekking tot de werkelijke betekenis van de goede bedoelingen op papier, ook als het gaat om zo’n indrukwekkend rapport als *I+I=samen*.¹⁰ Enerzijds wordt gesteld: „Het is niet aan de overheid om een voorkeur voor een bepaalde leefvorm te hebben en dit als vertrekpunt voor beleid te hanteren.”¹¹ Maar anderzijds is „vanwege de noodzaak om tot een beperking van de te behandelen problematiek te komen, uitsluitend (...) aandacht geschonken aan tweérelaties, dat wil zeggen huishoudens waarvan twee volwassenen (naast eventueel minderjarige kinderen) deel uitmaken. Zogenaamde meerrelaties (woongroepen, communes enz) zijn derhalve buiten beschouwing gelaten. Speciale aandacht is wel geschonken — ook bij verschillende beleidsterreinen — aan de positie van alleenstaanden.”¹²

Enerzijds wordt gesteld dat het overheidsbeleid moet uitgaan van het pluriformiteitsbeginsel, anderzijds blijken de voorgestelde regelingen voor „samenlevens” (niet-gehuwden en homo-paren) en „samenwoners” (anderzins duurzaam samenlevenden zonder seksuele relatie) te zijn afgeleid van die voor „gehuwden”. Opvallend is daarbij dat niet zonder voldoening wordt gekonstateerd dat voor het merendeel der Nederlanders de huwelijkse relatie nog steeds de meest gewenste samenlevingsvorm is. Ondanks bewering van het tegendeel wil het CDA dus wel degelijk dat de Staat een voorkeur uitspreekt of stilzwijgend een norm hanteert. Het valt niet te ontkennen dat de rapportenschrijvers op gewetensvolle wijze „geworsteld” hebben met het spanningsveld tussen zelfbeschikking aan de ene en sociale verantwoordelijkheid aan de andere kant:

„III 18 Ieder mens is uniek. Hij dient als sociaal persoon tot zijn recht te komen. Omdat mensen daartoe van elkaar afhankelijk zijn, dienen zij te worden aangesproken op hun verantwoordelijkheid voor elkaar.
III 19 Wederzijdse verantwoordelijkheid is voorwaarde voor de emancipatie van partners in een tweerelatie. Deze bewerkstelligt dat een tweerelatie méér is dan een som van twee delen. De overheid dient ten behoeve van het tot hun recht komen van de partners en het tot hun recht komen van hun relatie uit te gaan van deze relationele eenheid.

III 20 De mate van overheidsbemoediging dient genormeerd te zijn door haar aard: het scheppen van voorwaarden voor een verantwoordelijke samenleving. Het respekteren en stimuleren van de verantwoordelijkheid van mensen in een tweerelatie en van maatschappelijke verbanden van burgers als zodanig

impliceert dat de taak van de overheid bestaat uit een handelen en een nalaten.”¹³

Naargeestig

Na nauwkeurige lezing, tegen de achtergrond van bovengeschetste dubbelzinnigheden in het CDA-denken, lijken mij de volgende conclusies gerechtvaardigd:

1/ Er is geen evenwicht gevonden tussen zelfbeschikking en verantwoordelijkheid. Het lijkt er zelfs op dat het unieke van de mens nu juist vooral schuilt in zijn afhankelijkheid van anderen.

2/ Niet het geluk van ieder mens maar het functioneren van de verantwoordelijke samenleving is het hoogste ideaal. En opnieuw: het lijkt er zelfs op dat het menselijk geluk nu juist schuilt in het ondergeschikt zijn aan die verantwoordelijke samenleving.

3/ Het handelen en nalaten van de overheid is gericht op het doen functioneren van mensen binnen sociale verbanden die tezamen die verantwoordelijke samenleving vormen. Men mag hopen dat de natuur sterker zal zijn dan deze leer, die — het zij nogmaals gezegd — ondanks alle bezweringsformules een weliswaar sluipende maar niettemin indringende door de overheid uitgevoerde dan wel gesanktioneerde sociale controle impliceert.

Het valt te voorspellen dat *I+I=samen* de gedachtenvorming en de uiteindelijke besluitvorming rond samenlevingsverbanden in belangrijke mate zal bepalen. Het wordt hoog tijd dat de PPR zich met een samenhangende visie op dit terrein in het debat gaat mengen. Een daartoe in te stellen werkgroep dient op de kortst mogelijke termijn een grondige analyse van het CDA-rapport¹⁴ op tafel te leggen, opdat partij en fractie het zich ontwikkelende regeringsbeleid kritisch kunnen volgen. Met het verschuldigde respect voor de oprechte pogingen binnen het CDA vrijheid en verantwoordelijkheid met elkaar in overeenstemming te brengen, iedere stap die ons dichter brengt bij die toch wel naargeestig aandoende verantwoordelijke of zorgzame samenleving, moet tijdig ontmaskerd kunnen worden.

Vervolgens moet bedoelde werkgroep — en ook dat kan niet lang wachten — de eigen geloofsbrieven maar eens op tafel leggen. Ik denk dat in elk geval de volgende vragen aan de orde moeten komen:

1/ Vanuit welke mensvisie opereert de PPR in het politieke debat? Anders geformuleerd: hoe verhouden zelfbeschikking en solidariteit zich ten opzichte van elkaar?

2/ Welke voorwaarden (economisch, juridisch, fiscaal) dient de Staat te scheppen om het zelfbeschikkingsrecht te garanderen en op welke punten en in welke mate mag of moet de overheid solidariteit afdwingen?

3/ Welke basisvoorzieningen garandeert de Staat voor ieder mens?

4/ Gaat de overheid alleen relaties aan met individuen (maar wat dan te doen met de rechten en belangen van kinderen?) of ook met samenlevingsverbanden? En in het laatste geval: mag de overheid onderscheid maken tussen verbanden met of zonder duurzaam karakter, met of zonder seksuele band?

5/ Op welke wijze moeten/kunnen samenlevingsverbanden hun publiekrechtelijke erkenning verwerven?

6/ Moet op grond van de gewenste scheiding

tussen Staat en Kerk en die tussen Staat en Bed, en terwille van de gelijkwaardigheid van verschillende samenlevingsvormen het burgerlijk huwelijk niet afgeschafte worden?

Bij dit alles lijkt het me wenselijk dat het basisinkomen weer eens in breder perspectief aan de orde komt. Hoe belangrijk op zich ook, de discussie versmalt zich tot invoeringsstrategie en betaalbaarheid, terwijl het cultuurvernieuwend karakter ten onrechte wat naar de achtergrond is gedrongen. Herstel van het evenwicht tussen autonome en heteronome produktie, betaalde en onbetaalde sektor en — om het maar eens gewichtig-marxiaans te zeggen — opheffing van de scheiding tussen het Rijk van de Vrijheid en het Rijk van de Noodzaak, het tegengaan van sociale desintegratie die door het CDA ten onrechte wordt toegeschreven aan een samengaan van verzorgingsstaat & individualisering, vereist wat meer verbeeldingskracht dan vandaag gebruikelijk is.

ROUKE BROERSMA

Noten:

- 1) *De tijd is voorbij dat ik zonder blikken of blozen een handig verbandje durfde aan te leggen.*
- 2) *Meerten Ter Borg e.a., Toekomst van de verzorgingsstaat; PPR-Studiestichting, 1981.*
- 3) *Hoe gaan individualisering en het huwelijk samen? Diverse PvdA-woordvoerders in Voorwaarts, maart 1987.*
- 4) *Paul Scheffer, De ontzuilde burger als moreel probleem, in: Socialisme en democratie 4, april 1987.*
- 5) *Ter Borg e.a.*
- 6) *Bram van Ojik werkt aan een publikatie waarin hij deze parallellen ook ter sprake brengt. Kritisch, neem ik aan.*
- 7) *Een van de vragen die op de studiedag over Overheidspolitiek en Leefvormen aan de orde komen.*
- 8) *Uit: Rapport Harmonisatieraad Welzijnsbeleid; geciteerd dor Scheffer.*
- 9) *Brinkman in het debat over het onderwijsvoorrangsbeleid spande wel de kroon: „ Elk*

departement heeft prioriteiten en neemt dan woorden in de mond als wenselijk, onmisbaar enzovoort. Je moet de term onmisbaar plaatsen in het licht van de omstandigheden. Alleen de term onaanvaardbaar kun je maar eenmaal gebruiken.” Deze Hoge Heren zetten zelfs de taal naar hun hand.

10) *1+1=samen, Publieke erkenning van lotsverbondenheid, een christen-democratische bijdrage tot de gedachtenvorming over huwelijk en niet-huwelijkse tweerelaties; Rapport Wetenschappelijk Instituut CDA, 1986.*

11) *1+1=samen, p 50.*

12) *idem, p11.*

13) *idem, p149.*

14) *Een mooie neventaak voor de werkgroep: het opschonen van het taalgebruik. Twee relaties, samenlevers, samenwoners — het moest toch verboden worden.*

OVERHEIDSPOLITIEK EN LEEFVORMEN

DE IDEOLOGIE VAN DE TERUGTREDENDE OVERHEID

Onlangs de ideologie van een terugtrekkende overheid lijken de bemoeienissen van de achtereenvolgende CDA/VVD-kabinetten met de manier waarop mensen (samen) leven groter dan ooit tevoren. Zwartgalligheid vanuit de oppositiebanken? Of is er inderdaad sprake van een beweging die verder wegvoert van de PPR-ideeën over eigen verantwoordelijkheid en individualisering? In deze bijdrage richten we ons vooral op de economische bemoeienissen van de overheid met de manier waarop mensen (samen)leven: wat betreft inkomen en arbeid.

Het door sommigen in de partij gesignaleerde dilemma in het PPR-program tussen enerzijds een zeer beperkte regelgeving door de overheid en anderzijds een overheid die de door ons gewenste maatschappelijke veranderingen mede tot stand brengt, ontgaat ons. Hier is geen sprake van een dilemma, maar van verwarring omtrent de invulling van de taak van de overheid op korte en lange termijn. Individualisering vereist een diep in de huidige verhoudingen ingrijpende wijziging van wet- en regelgeving. Maar wanneer de sociale zekerheids- en belastingwetgeving eenmaal in de door de PPR gewenste richting zijn veranderd zal de bemoeienis van de overheid met de uitvoering van de regels veel minder kunnen zijn dan nu het geval is. Het gigantische apparaat bijvoorbeeld dat nu vereist is om de Algemene Bijstandswet uit te voeren kan voor het overgrote deel verdwijnen wanneer het basisinkomen (de meest duidelijke uitdrukking van individualisering) is gerealiseerd. Wij zijn er van overtuigd dat een niet onaanzienlijk deel van het verzet tegen de invoering van het basisinkomen voortkomt vanuit de verdediging van bestaande belangenposities binnen het huidige systeem van arbeid en sociale zekerheid. Maar, zoals uit de openingszin mag blijken, verwezenlijking van het PPR-program lijkt hier verder weg dan ooit:

— In de sociale zekerheidswetten is inmiddels een grote variëteit aan afhankelijkheidsrelaties tussen partners opgenomen. Duizenden werklozen en arbeidsongeschikten merkten tot hun grote schrik niet langer zelfstandig recht op een sociale uitkering te kunnen uitoefenen, omdat het inkomen van een partner (gehuwd of ongehuwd, van gelijke of andere sekse) mee in betrekking wordt genomen. De vraag is of het aldus gewijzigde stelsel algemeen als een rechtvaardig uitkeringssysteem kan worden gevoeld en/of het als zodanig kan wortelen in de samenleving.

— De commissie Oort heeft het in haar voorstel voor vereenvoudiging van de belastingen en premieheffing niet aangedurfd om de kern van ons Nederlandse belastingstelsel,

namelijk een vergaande financiële tegemoetkoming aan kostwinners met een afhankelijke partner, aan te tasten. Niet geheel onbegrijpelijk als je bedenkt dat het om ruim 2,3 miljoen afhankelijke partners gaat, waarvoor per persoon per jaar aan belastingen en premies f 7500,- wordt ontvangen door de kostwinner. Deze berekening is gemaakt door R. Jansweijer in een, zeer interessante, studie van de WRR over de publieke gevolgen van private leefvormen. Hij konkludeert onder andere: „Gemeten naar de omvang van de overdrachten naar afhankelijke partners en gezien de betrekkelijk geringe eisen die worden gesteld om voor deze overdrachten in aanmerking te komen (zich terugtrekken van de arbeidsmarkt, een verdienende partner hebben; soms zelfs alleen gehuwde vrouw zijn) mag worden gesteld dat voor deze categorie het basisinkomen vrijwel een feit is.”

— Het onderdeel van het advies van de commissie Dekker over de financiering van de gezondheidszorg, waarin wordt voorgesteld de premies meer naar individu te heffen dan tot nu toe het geval is, ontmoet vanuit het politieke midden veel tegenstand. Toch zou dit alleenstaanden in een veel eerlijker positie ten opzichte van traditionele gezinnen brengen.

— Nog afgezien van de algemene diskriminatie van vrouwen in de arbeid is de toegang tot de arbeidsmarkt van vrouwen met een partner in hoge mate versperd. Het absolute gebrek aan kinderopvangmogelijkheden maakt dat de keuze voor kinderen (en daarmee voor een bepaalde samenlevingsvorm) het recht op arbeid uitholt. De weigering van het kabinet om regelend, of zelfs maar stimulerend, op te treden op het punt van arbeidstijdverkorting is een belangrijke oorzaak van het absolute gebrek aan arbeidsplaatsen. In de concurrentiestrijd op de arbeidsmarkt moeten vrouwen die geen kostenwinner zijn nog vaak het onderspit delven, vanwege het alom heersende oordeel dat een „kostwinner” meer recht heeft op een arbeidsplaats dan een „niet-kostwinner”.

— De kabinetspolitiek van drastisch bezuinigen op de overheidsuitgaven in de kwartaire sector (onderwijs, gezondheidszorg, gesubsidieerde sector) en in het eigen overheidsapparaat, veroorzaakt aan de ene kant een stroom van werkloosheid, vooral in de lagere functies, en laat anderzijds mensen die zorg nodig hebben meer en meer over aan de mantelzorg (familie en burens) die in feite op vrouwen neerkomt.

Sankties

Meer regels, minder regels: het lijkt verwarrend. Maar de ideologie van de terugtrekkende overheid bestaat wel degelijk. Bovenstaande

voorbeelden geven al een aanwijzing wat er eigenlijk aan de hand is. De overheid treedt terug ten gunste van de bestaande machtsverhoudingen; om vrij baan te geven aan diegenen die het economisch, financieel en maatschappelijk voor het zeggen hebben. Daarin past het niet willen kiezen voor duidelijke arbeidstijdverkorting (te lastig en te duur voor het bedrijfsleven, bedreigend voor de overwegend mannelijke, maatschappelijke elite). Daarin past het terugdringen van de kollektieve sektor en het gemanipuleer met het financieringstekort. Daarin past de vanzelfsprekende nadruk op exportindustrie en kapitaalintensieve productie. Maar daarin past ook het krampachtig vasthouden aan het oude arbeidsethos en het beheersen en onder controle houden van een groeiende groep mensen die aan de samenleving niet of nauwelijks meer deelheeft.

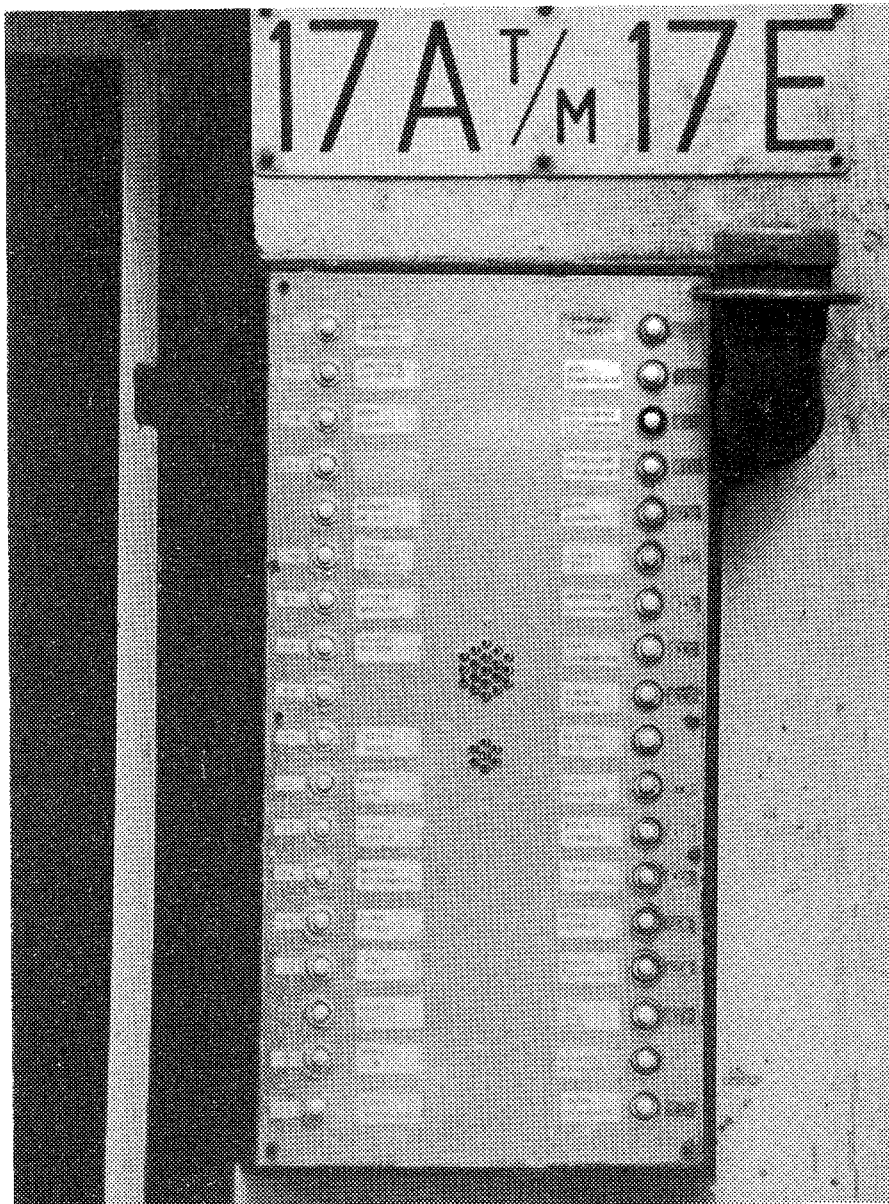
En zo staat tegenover de weigering om drastische arbeidstijdverkorting te stimuleren een nieuw sociaal zekerheidsbestel, dat wordt gekenmerkt door grote ingewikkeldheid, lagere uitkeringen, meer onderlinge afhankelijkheid, verscherpte controle en zwaardere sankties. En tegenover een falend werkgelegenheidsbeleid in het algemeen, dat niets ziet in het gericht stimuleren van investeringen en maatschappelijk nuttige bedrijvigheid, zien we een ondoorzichtig woud van werkgelegenheidsplannen, elk met hun eigen regels en verplichtingen, die niets blijken op te lossen en mensen zoet houden in plaats van hen een volwaardige en blijvende arbeidsplaats te bieden.

Ook de dereguleringsoperatie die op de voorgenomen wetgeving op andere terreinen is toegepast, maakt heel duidelijk waar men werkelijk op uit is. Zo is bijvoorbeeld uit de nieuwe warenwet de milieuparagraaf geschrapt, het aanvankelijke voorstel voor een wet op de persoonsregistraties drastisch uitgekleeft en de wet op het democratisch functioneren van instellingen (stammend van het kabinet Den Uyl, van PPR-minister Harry van Doorn) sinds kort geheel van de baan.

Voor de PPR wordt de macht van de vrije markt beperkt door het belang van een rechtvaardige samenleving, een schoon milieu en een leefbare aarde; de vrijheid van de staat door het belang van participatie van alle burgers en de vrijheid van het ene individu door de vrijheid van het andere. Individualisering heeft alles te maken met democratie. Wat wij in feite verlangen is dat het begrip democratie, de laatste jaren gereduceerd tot een handjevol formele spelregels, zijn betekenis terugkrijgt en méér dan dat. Participatie van alle burgers nationaal en mondiaal. Want anno 1987 kan geen samenleving de ogen meer sluiten voor de rest van de wereld. En waar op dit moment de verhoudingen tussen arm en rijk op de wereld en in eigen land zo scheef liggen, waar zij die het voor het zeggen hebben die verhoudingen trachten te bestendigen door economische repressie en (wapen)geweld, is het duidelijk dat regeringsbeleid en overheidsbemoeienis anders gericht moeten worden.

Kompensatie

Optreden en regelgeving is in de huidige situatie dus allereerst nodig om greep te krijgen op de macht, om die te dwingen tot terugtreden voor maatschappelijke belangen.

Wat de burgers betreft moet de nadruk liggen op gelijke behandeling, eigen verantwoordelijkheid en eerlijke kansen. Dat houdt in dat de overheid noodzakelijke voorzieningen en zorg handhaaft, zich terugtrekt uit het privéleven van mensen en zich niet langer bemoeit met de keuzes van (samen)leven die zij willen maken. Voor de belasting- en sociale zekerheidswetgeving betekent dat drastische deregulering. Van bijstandsuitkering naar basisinkomen. Van een uiterst ingewikkeld naar een veel eenvoudiger belastingstelsel, waarin niet alleen de vele aftrekmogelijkheden voor de hoge inkomens verdwijnen, maar ook met eenzelfde belastingvrije voet voor iedereen wordt gewerkt. Zonder dat de niet-verdienende partner haar/zijn niet gebruikte voet kan overhevelen naar haar/zijn verdienende partner. Zeker, daar worden huishoudens met één kostwinner en een afhankelijke partner getroffen. Maar je kunt dan wel de belastingvrije voet verhogen en daarmee niet alleen voor deze huishoudens gedeeltelijke compensatie bieden, maar ook inkomensachteruitgang voor de alleenstaanden voorkomen (die de nu bestaande toeslag op de belastingvrije voet verliezen). Een tweede compensatiemogelijkheid voor die inkomens-

achteruitgang van veel éénverdieners zou kunnen zijn; de kinderbijslagbedragen meer dan nu het geval is kostendekkend maken. In het bedrag van de kinderbijslag worden dan geleidelijk aan de kosten van het grootbrengen van kinderen weerspiegeld. Dat past in de gedachte van een basisinkomen voor iedereen. Maar zo wordt het ook voor alleenstaanden met een bijstandsuitkering of minimuminkomen financieel gemakkelijker om de zorg voor kinderen op zich te nemen.

Zo zou het dus ook kunnen. En dit voorbeeld maakt tegelijk duidelijk dat een neutrale houding van de overheid tegenover de verschillende leefvormen een allesbehalve neutraal optreden van de politiek vereist. Er moet vergaand worden ingegrepen in de bestaande verhoudingen. Te vrezan valt dat geen van de grote partijen daartoe op dit moment bereid is. Jammer. Want naar onze overtuiging is het respecteren van de vrijheid en eigen verantwoordelijkheid van het individu, ook kwa arbeid, inkomen en sociale zekerheid, de kern van democratisch handelen en de basis van een verantwoordelijke samenleving.

**RIA BECKERS
MARION VAN LEEUWEN**

OVERHEIDSPOLITIEK EN LEEFVORMEN

AANGEBODEN: KAMER IN VRIJ HUIS VOOR MEISJE

„Hoe laat komt de eerste nou ook al weer ?” vroeg Jack. Hij wist eigenlijk wel op welk tijdstip zij uitgenodigd was, maar het was voor hem de eerste keer dat hij dit zou meemaken en dus was hij wat zenuwachtig.

„Om kwart voor acht komt Agnes, om kwart voor negen Margriet en om kwart voor tien komt Annette,” antwoordde Marian kortaf. Zij had dit varkentje vaker gewassen en straalde dan ook de voor haar zo gebruikelijk rust uit. Ze stonden met z'n tweeën af te wassen in het volgepropte kleine keukentje.

„Wat denk je, wie zou het leukste zijn ?” Jack stelde de vraag zonder een antwoord te verwachten, want ging hij verder. „Dat is natuurlijk moeilijk te zeggen, maar ik hoop dat we het samen snel eens worden zodat het huis weer compleet is. Dat is gezellig en het scheelt in het werk.”

Het huis was een bovenwoning in een negentiende eeuwse wijk in de stad. De eigenaar woonde in het benedenhuis en had het bovenhuis verhuurd aan kamerbewoners. Er waren twee kleine en twee grote kamers verhuurd. De vier bewoners deelden de douche, het toilet en de keuken. In de keuken kon je met niet meer dan twee mensen tegelijk staan, maar dat was ook niet erg. Er kookten namelijk nooit meerdere mensen tegelijk. Om de beurt bereidde een van de kamerbewoners een maaltijd voor het hele huis. Dat was praktisch en goedkoper. Maar dat was ook socialer. Ze waren het er steeds over eens geweest dat mensen verantwoordelijkheid voor elkaar moeten dragen, voor elkaar moeten zorgen, echt samen moeten leven. Als iedereen dat zou doen, zou de wereld er veel beter voor staan. Vooral Marian kon dat altijd prima verwoorden. Ze was dan ook al zesdejaars kulturele antropologie. En Jack vond dat hij maar wat bofte dat hij als eerstejaars Engels in zo'n fijn huis terecht was gekomen. Zij lieten tenminste in hun eigen situatie zo het goede voorbeeld zien. In hun huis werd echt samengewoond. Degene die kookte hoefde niet af te wassen, dat deden twee anderen en de vierde zette in de tussentijd koffie.

Na het afwassen werd er altijd koffie gedronken op de kamer van Marian. Die had namelijk tv en dan konden ze het journaal zien. Vaak mondde dat dan uit in discussies over de ellende en gruwel in de wereld. Zoals gisteren nog. Een of andere belangrijke CDA-er had een rapport geschreven over de rol van de overheid ten aanzien van samenlevingsvormen. Daarin stond dat de overheid erop moest toezien dat alle mensen gelijk behandeld zouden worden. Uitgangspunt zou moeten zijn het gezin, maar andere samenlevingsvormen -zoals samenwonen en homorelaties- moesten net zoals het gezin behandeld worden. En natuurlijk moest er ook speciale aandacht zijn voor alleenstaanden, want die misten toch wat en waren dus een beetje zielig; zo had het geklonken tenminste. De overheid zou daarom moeten zorgen voor een eerlijke verdeling van woonruimte en dat niet meer moeten overlaten aan partikulieren

of instellingen. De gemeenten moesten die taak uitbouwen, zo zou objectief gemeten kunnen worden wie het meeste in aanmerking zou komen voor een woning.

Nou, met dat rapport waren ze snel klaar geweest. Wat dacht dat ouderwetse CDA wel. Mensen waren toch zeker zelfstandig genoeg om zelf hun zaken te regelen. Iedereen moest toch zelf kunnen uitmaken met wie er samengewoond werd en hoe. Gemeenten hoefden toch niet voor hen te bepalen wie er woonruimte kreeg. Zij konden zelf toch wel de urgentie en het belang afwegen. Zo'n gemeente zou natuurlijk weer het gezin bevoorstellen. Nee hoor, dat was niks. De overheid had zich daar niet mee te bemoeien. Die moest gewoon iedereen een inkomen geven en dan regelden de mensen het verder zelf wel. En, had Marian gezegd, in hun huis bleek toch hoe mensen samen met anderen hun eigen leven konden regelen. Dat CDA was toch zeker uit de tijd en zou bij de komende verkiezingen ongetwijfeld flink verliezen. Dat dacht Jack ook en vanavond zouden ze wel eens laten zien hoe moderne mensen met dit soort zaken omgaan.

Ze moesten vanavond een nieuwe bewoonster kiezen voor het huis. Twee weken geleden was Betty verhuisd, omdat ze ging samenwonen. En de huiseigenaar had hen een maand de tijd gegeven zelf een nieuwe bewoner te zoeken. Als ze er geen hadden binnen die maand, zou hij de kamer aan de dienst studentenhuisvesting aanbieden voor iemand die daar op de wachtlijst stond. Ze hadden onmiddellijk toen ze hoorden dat Betty weg zou gaan een huisgesprek georganiseerd. Zo noemden ze hun bijeenkomsten als er iets officieels aan de hand was. Al snel waren Marian en Jack het er over eens dat de nieuwe bewoner een meisje moest zijn. Jos, de derde bewoner van het huis en de oudere broer van Jack via wie Jack in het huis een kamer had gekregen, had gezegd dat het hem niet kon schelen als het maar iemand was die niet teveel lawaai maakte. Ach ze wisten wel dat de meeste dingen Jos niet zoveel konden schelen. Hij was het altijd wel met hun eens. En aangezien Jack het altijd met Marian eens was, was het een eensgezind huis. Marian had een pleidooi gehouden voor een evenwichtige samenstelling: twee jongens en twee meisjes. Dat vond ze beter voor het proces van roldoorbreking. Jack had dat beaamd, maar erbij gedacht en niet uitgesproken dat een meisje erbij ook wel andere voordelen had. Hij hoopte al zo lang eens een vriendinnetje te krijgen en elke kans moest je aangrijpen. Ze hadden briefjes opgehangen op de universiteit en in de supermarkt waar ze altijd hun inkopen deden. Er hadden zich twaalf meisjes en drie jongens telefonisch gemeld. De jongens bleken alle drie dringend een kamer nodig te hebben en daarom hadden ze toch maar gebeld, ondanks het feit dat ze op de briefjes hadden geschreven dat er een meisje gezocht werd. De jongens werden dan ook onmiddellijk afgescheept. Van de meisjes hadden ze wat gegevens genoteerd en op basis

daarvan een eerste selectie gemaakt. Marian had gezegd dat ze gezien de samenstelling van het huis -kulturele antropologie, Engels en filosofie, wat Jos deed- vond dat de nieuwe geen B-studente moest zijn. Want die zaten op een heel andere golflengte en daar kon je dus niet mee communiceren. Ook wilde ze geen rechtenstudentes, want dat waren allemaal trutten. Jos wilde geen hele jonge meiden, want de hele dag Madonna aan z'n hoofd zou hij niet overleven. Maar, had Jack gezegd, toch ook niet te oud, want dan voelde hij zich zo alleen staan.

Na toepassing van al deze uitsluitingen waren er drie meisjes overgebleven die ze hadden uitgenodigd voor een gesprek. Marian had gezegd dat het er vooral om zou gaan uit te maken wie het beste zou kunnen integreren in het dynamische groepsproces dat een goed huis, zoals het hunne, kenmerkte. Jos had opgemerkt dat dat, wat hem betrof, onder andere betekende een bescheiden geluidinstallatie. Jack had niets gezegd, maar wel gedacht: ik zie wel wie er leuk uitziet.

Het was bijna kwart voor acht, de koffie was klaar en ze zaten gereed op de kamer van Marian. Daar ging de bel, Jos ging open doen en trad een minuut later de kamer weer binnen gevolgd door een jonge sportief geklede meid. „Hallo allemaal, ik ben Agnes,” zei ze met heldere stem bij binnenkomst. Na het voorstellen en het inschenken van de koffie, stak Marian, als 'huisoudste' van wal. Ze vertelde wat voor een goed huis dit was en dat ze dat uiteraard ook zo wilden houden en dus moesten een aantal dingen van begin af aan helder zijn. Ze somde de eisen op waaraan de bewoners moesten voldoen en vroeg aan Agnes wat ze daarop te zeggen had.

Agnes begon met iets over zichzelf te vertellen. Ze was tweedejaars politiekologie en ze wilde graag de kant uit van bestuurswetenschappen. Ze woonde al sinds ze in deze stad studeerde bij een ouder echtpaar op een vrij mooie kamer in een van de buitenwijken. Een maand of twee geleden was haar hospita echter overleden en nu werd de hospes lastig. Hij kwam steeds met allerlei smoesjes bij haar aankloppen en ze voelde zich niet meer veilig op haar eigen kamer. Daarom wilde ze graag heel snel iets anders. En dit leek haar heel leuk. „Maar,” zei ze, „ik wil toch graag een opmerking maken bij de eisen die jullie stellen aan de bewoners. Ik vind het hartstikke goed om dingen samen te doen. Dat lijkt me ook heel gezellig, want tot nu toe zat ik eigenlijk maar alleen als kamerbewoonster. Aan de andere kant ben ik echter wel iemand die graag haar eigen leven zelf inricht. Dus, als ik eens een keer geen zin heb om mee te eten, maar voor mezelf wil koken, dan moet dat kunnen. Of als ik gasten heb, dan wil ik misschien wel alleen met hen eten en niet met z'n allen. Ik vind dat dat ook moet kunnen, zonder het principe van dingen zoveel mogelijk samen doen aan te tasten.”

„Natuurlijk,” zei Jos, „dat moet kunnen. Tot nu toe gebeurde dat eigenlijk niet, maar het is geen wet van Meden en Perzen.”

En voor dat iemand anders nog iets kon opmerken zei Marian: „Nou, ik denk dat we voorlopig wel genoeg van je weten. Vanavond laat, na de andere gesprekken, zullen we je bellen en dan hoor je wel wie de kamer krijgt. Dag.” Enigermate verbaasd stond Agnes op, gevolgd door Jack die de deur voor haar open

hield. In de deuropening draaide ze zich nog eenmaal om en zei: „Ik hoop dat ik hier mag komen, want ik griezels als ik denk aan die enge huisbaas die wel weer op me zal zitten te wachten.” Jack liep met haar naar de voordeur en nam afscheid met een harte uitgesproken tot ziens. Toen hij weer de kamer binnen kwam, zei Marian: „Laten we tussentijds niet over de kandidates praten, anders beïnvloeden we elkaar misschien te veel.” Met spijt ging Jack akkoord, want hij had graag willen laten weten hoe nodig hij het vond dat Agnes weg zou kunnen gaan bij die man in het huis waar ze nu woonde.

Om tien voor negen ging de bel voor de tweede keer die avond. Nu deed Marian zelf open en ze kwam druk pratend binnen samen met de tweede gast. „Dit is Margriet,” zei Marian tegen Jos en Jack, zonder hen aan haar voor te stellen. „Ik ken Margriet nog van een paar jaar geleden. We zaten toen samen in het comité tegen de tweefasenstructuur. Wat hebben we in die tijd samen veel plezier gehad. Waar heb je toch al die tijd daarna gezeten. Ik dacht dat je uit de stad weg was.” Margriet vertelde hoe ze na de actieperiode geen zin meer had haar studie pedagogiek op te pakken en dat ze toen naar Amsterdam was gegaan om daar werk te zoeken. Ze vond werk via een uitzendbureau en kreeg al snel een vriendje. Met die jongen woonde ze ongeveer een jaar samen en toen het een half jaar geleden uitraakte besloot ze Amsterdam te verlaten en haar oude stad weer eens op te zoeken. Ze woonde nu op een kleine kamer in een vrij huis hier in de buurt. Ze vond het echter niet gezellig in haar huidige huis.

Iedereen leefde voor zichzelf, er werd niets gemeenschappelijks gedaan en dat miste ze zo, dat ze nu daar al weer weg wilde. „Nou,” glunderde Marian, „dan ben je hier aan het goede adres. We zoeken juist iemand die met ons dingen samen wil doen. Je boft dat je ons briefje gezien hebt en wij boffen dat jij gebeld hebt. Je kunt hier bij wijze van spreken vanavond nog intrekken.”

„Ik dacht dat we nog een kandidate hadden,” merkte Jos wat korzelig op.

„O ja, dat is zo,” zei Marian, „daar moeten we natuurlijk ook wel even mee praten, anders staat het zo stom. Weet je wat,” zei ze tegen Margriet, „ga even naar de kroeg hier op de hoek. Dan kom ik ook zo snel mogelijk en dan kletsen we lekker bij.”

Terwijl Marian Margriet naar buiten begeleidde ging de bel alweer en kwam Annette binnen. Marian bleeg nog bij de voordeur staan kletsen en daarom maakte Jos maar aan Annette duidelijk wat voor een huis het was en wat er verwacht werd van de bewoners. Annette zei dat het haar allemaal zeer positief in de oren klonk, maar dat ze graag wilde weten of er ook vegetarisch gegeten werd. Zij at namelijk geen vlees en geen vis en ze kookte dan ook alleen vegetarische gerechten. Bijna in koor antwoordden Jos en Jack dat ze dat uiteraard respecteerden en zelf ook wel eens een vegetarisch gerecht maakten, maar ze hadden toch wel graag vlees en ze voorzagen dan ook best wel problemen. Annette zei dat ze dat dan heel jammer vond, maar dit zou voor haar onoverkomenlijk zijn en dus moest ze afzien van de kamer. Net toen ze de gang op wilde stappen, kwam Marian binnen. Jos legde kort uit wat er gezegd was

en Marian liet weten dat het haar speet, maar dat dit voor hen de keus makkelijker maakte en dat je dus kon spreken van een geluk bij een ongeluk.

Toen ze weer met hun drieën zaten zei Marian: „Nou het lijkt me duidelijk hè. Die Agnes wil niet echt samenwonen. Dat begint natuurlijk met één keer in de week niet meeëten en dat eindigt ermee dat ze de helft van de tijd bij anderen is of hier mensen te eten heeft en alleen met ons wil meedoen als ze niets anders heeft. Zo komen wij op de vierde of vijfde plaats, en niet op de eerste zoals dat in een echte woongroep, wat wij toch eigenlijk zijn, hoort. Ik vind dat we moeten kiezen voor Margriet. Ik ken haar goed. Het is een prima meid en ze zoekt precies wat wij willen.”

„Mij maakt het niet veel uit,” zei Jos. „Ik denk dat ik met alletwee wel kan samenwonen. Ach, dat die Agnes zich niet al te sterk wil binden, lijkt me niet zo erg, maar als jij de voorkeur geeft aan Margriet dan vind ik dat goed. En je kent ze per slot van rekening al. Dat is ook wel een voordeel.”

Jack zat er wat verslagen bij. Hij had Agnes het leukste gevonden en ze was de enige die een beetje van zijn leeftijd was. En er was nog iets en dat zei hij: „Ik vind dat we ook moeten letten op het belang dat de kandidates hebben bij nieuwe woonruimte. Het zijn alletwee meiden die graag hier willen wonen en zich willen schikken in de huisregels. Dat Agnes daar een kanttekening bij plaatst is toch logisch. Wij zijn uiteindelijk ook niet allemaal iedere dag hier met het eten. En Agnes heeft het meest dringend een kamer nodig, want het is toch geen doen met zo'n huisbaas die haar binnenkort misschien nog wel verkracht. Margriet zit daarmee vergeleken prima. Dus ik geef uit het oogpunt van de belangen die een rol spelen de voorkeur aan Agnes.”

Dat verhaal viel bij Marian niet in goede aarde. Ze beschuldigde hem van demagogie met z'n suggestie van verkrachting en ze vond dat hij niet begreep hoe een goede groep in stand gehouden moest worden. Zij, met haar ervaring, wist dat veel beter en zo nodig zou ze haar rechten als huisoudste inzetten om de groep te beschermen tegen inbreuken. Ze zou zelfs Jack op die manier tegen zichzelf in bescherming nemen en later zou hij haar daar ongetwijfeld dankbaar voor zijn. Ze constateerde dat Jos geen voorkeur had en dat in dit geval dan haar stem de doorslag gaf. Zij zou nu naar de kroeg gaan om Margriet het nieuws te vertellen en zij moesten maar even Agnes opbellen om te zeggen dat ze toch niet zo goed paste in het huis.

Jack keek even naar Jos en toen hij zag dat die niets wilde zeggen, zei hij: „Tja, ik weet niet, ik ben het er niet echt mee eens, maar misschien heb je wel gelijk. Laten we het zo maar doen. Jos, wil jij Agnes bellen. Ik ben moe, ik ga naar bed. Tot morgen.”

In bed lag hij makkend het gebeuren van die avond nog eens te overdenken en opeens was het alsof hij Agnes' heldere stem in zijn oren hoorde die zei: „Wat stond er ook alweer in dat CDA-rapport over de overheid die objectief, naar behoefte gemeten, woonruimte moet verdelen?”

RIK HOORN

OVERHEIDSPOLITIEK EN LEEFVORMEN

VAN 'HET PERSOONLIJKE IS POLITIEK' TOT 'DE STAAT UIT DE BADKAMER'

„en het zou mooi zijn als iemand eens een correlatie kon opsporen tussen bijvoorbeeld de anatomie van een vrouw en haar in de praktijk geregistreerde gebrek aan ambitie maar voorlopig hebben we in de controverse natuur versus cultuur — is ambitie aangeleerd — al een aardig kluitje aan de cultuur”

Joke Smit,

„Het onbehagen bij de vrouw” (1)

Helder en duidelijk lijkt de term „het persoonlijk is politiek” op het eerste gezicht. Het persoonlijke moet worden gebruikt om de politiek te veranderen en de politiek moet worden gebruikt om het persoonlijke te veranderen. De dubbele betekenis van het begrip „Het persoonlijke is politiek” herbergt meerdere soms aan elkaar tegengestelde opvattingen. In de eerste variant wordt het politieke bolwerk bestormd en ligt de nadruk op het politiek handelen zelf. De tweede variant betekent vooral terugtrekken in de eigen groep, vanuit de gedachte dat een krachtige vrouwenbeweging vanuit haar bestaan zelf effect sorteert. (2)

Er bestaat binnen de vrouwenbeweging geen eensluidende mening over de precieze inhoud van het persoonlijke. Feministen zijn het erover eens dat er machtsverhoudingen bestaan tussen mannen en vrouwen in privérelaties. Ook is men het erover eens dat vrouwen bepaald worden door aan haar opgelegde vrouwenrollen, maar over het al dan niet bestaan van oorspronkelijke vrouwelijkheid bestaan verschillende vooronderstellingen. Mannelijke normen zijn onderdrukkend, maar wat wordt er nu precies onderdrukt. Sommigen gaan er vanuit dat vrouwelijkheid een natuurlijke komponent heeft. Anderen zijn van mening dat vrouwelijkheid historisch en cultureel bepaald is, maar willen vrouwelijkheid in positieve zin politiek inzetten. Weer anderen spreken alleen over gelijkheid. Of uitgegaan wordt van biologische dan wel sociale gronden voor het bestaan van vrouwelijke waarden en/of eigenschappen blijft vaak impliciet en soms vinden we beide uitgangspunten binnen één tekst:

„Vrouwen zijn creatiever, onderkennen beter hun eigen vermogens voelen intuïtief aan

wanneer hun omgeving of leven aangetast wordt. Ze zijn meer verbonden met het leven en hechten daar grote waarde aan."

„Het vrouwelijke element, dat in elk mens aanwezig is." (3)

Opvallend is, dat het bestaan van verschillende uitgangspunten geen belemmering is geweest voor het ontwikkelen van een duidelijke strategie. Die strategie kan worden samengevat onder de noemer: het streven naar een transformatie van de hele maatschappelijke orde. (4) Feminisering is sinds een aantal jaren het sleutelwoord voor een totaalpakket van feministische eisen, dat de volgende elementen bevat:

a) Radikale herverdeling van betaald en onbetaald werk.

b) Uitbreiding van het begrip politiek. Niet alleen moeten linkse politieke partijen zich richten op het veranderen van omstandigheden op die terreinen waar mannen werkzaam zijn, maar ook het privé-leven wordt door de politiek bepaald (abortuswetgeving, seksualiteit, omgangsnormen).

c) Het opeisen van ruimte voor vrouwen daar waar de beslissingen worden genomen.

d) Ruimte in de politiek en ook in de samenleving voor kwaliteiten, die traditioneel aan vrouwen worden toegeschreven.

Wanneer we voor het gemak op een schaal van super-mannelijk naar super-vrouwelijk denken, dan betekent dit dat mannen vrouwelijker moeten worden en vrouwen mannelijker. Hoe vrouwelijk mannen moeten en kunnen worden en hoe mannelijk vrouwen moeten en kunnen worden blijft onduidelijk zolang het mannelijk en vrouwelijk capaciteiten-gen nog niet is uitgevonden. Mocht er eens een bioloog opstaan die meent het bepalend gen gevonden te hebben, dan moeten we altijd nog vaststellen of zijn mannelijke wetenschapsbril in deze niet de doorslag heeft gegeven.

De twee componenten van het feminiseringsstreven — waardering van vrouwelijke kwaliteiten en het gelijkheidsbeginsel — kunnen met elkaar in botsing komen. In de feminiseringsstrategie zit een paradox die in eerste instantie de kracht van de beweging niet hindert, maar die naar mijn mening wel betekent dat een aantal belangrijke politieke discussies doodgelopen zijn en dat op een aantal terreinen de ontwikkeling van politieke denkbeelden verder had kunnen zijn. In dit artikel wil ik een pleidooi houden voor het loslaten van de categorieën mannelijk en vrouwelijk. Zolang gesproken wordt in termen van mannelijk en vrouwelijk blijven we denken aan mannen en vrouwen. Genoemde categorieën doordringen iedere vezel van de samenleving. Ze leiden niet slechts een hardnekkig leven in de arbeidsdeling naar sekse en in de status van beroepen maar ook in de feministische en politiek linkse discussies. Zelfs wanneer in zekere zin utopisch van gedachten wordt gewisseld blijkt dat heel gemakkelijk de status kwo en de bestaande categorieën tot uitgangspunt worden genomen. De invloed die recente holistische denkbeelden op linkse partijen uitoefenen is dan ook bepaald niet uitsluitend positief te noemen. Het naar voren halen van het vrouwelijke element — organisch denkend, niet analytisch, oog voor het geheel — plaatst vrouwen in een dubieus ideaalbeeld. Opnieuw worden vrouwen uitgeroepen tot redsters van een

ondergaande wereld. Historisch is er zoveel onzinnigs uitgekraamd over de vrouw en het vrouwelijke (5), dat een politieke verkenning „voorbij het vrouwelijke" gerechtvaardigd is (6).

Ik wil in de bespreking van een aantal politieke kwesties aangeven dat, door de hantering van sekse-categorieën, discussies blijven steken op het nivo van het aangeven van belemmeringen en dilemma's. Ten eerste wil ik ingaan op de staat en de vorming van vrouwelijkheid. Vervolgens wil ik aandacht besteden aan vrouwelijkheid en de feminiseringsdiskussie. Als laatste bespreek ik een aantal thema's uit de feminiseringsdiskussie.

De vorming van vrouwelijkheid

Een van de eerste eisen van de vrouwenbeweging is herverdeling van betaald en onbetaald werk. De achterliggende gedachte is, dat de machtsrelaties in het gezin vooral economisch bepaald zijn. Betaald werk verschaft vrouwen een onafhankelijker positie tegenover hun partner. Er is nog steeds geen sprake van gelijke kansen voor mannen en vrouwen op de arbeidsmarkt, maar in de loop der jaren is wel het aantal (gehuwde) vrouwen met betaald werk toegenomen. Betaald werk buitenshuis blijkt echter niet vanzelfsprekend te betekenen, dat ook de taken binnenshuis beter worden verdeeld (7). De recente belangstelling voor psycho-analytisch onderzoek, onderzoek naar rolsocialisatie en de werking van machtsrelaties in het gezin zijn te zien als een reactie op te sterk economistisch denken. Michelle Barret verwoordt dit als volgt:

„Hoewel ik er de nadruk op heb gelegd dat er een onderscheid moet worden gemaakt tussen de materiële relaties binnen het huishouden en de ideologische vorming van het gezinsleven en geslacht kunnen we toch spreken van een systeem waarin deze twee aspecten met elkaar samenhangen en verband houden met andere elementen van de sociale relaties in het kapitalisme." (8)

Het gezin is de plaats waarbinnen mannelijkheid en vrouwelijkheid worden gevormd. Die vorming blijft mannen en vrouwen parten spelen ook in het geval er sprake is van wederzijdse financiële onafhankelijkheid. In de status van beroepen, zo stelt de wet van Sullerot, kan een verschil worden aangeduid tussen mannelijke en vrouwelijke beroepen. Wanneer mannen vrouwenberoepen uit gaan oefenen verhoogt dit de status van die beroepen.

Op een recente studiedag over „Vrouw en Verzorgingsstaat" met de veelzeggende subtitel „Emancipatie of disciplineren" kwam naar voren, dat in de laatste 25 jaar de verzorgende sektor veel vrouwen een baan heeft opgeleverd. De jaren '50 als hoogtepunt van de gezinsideologie en tevens mogelijkheden biedende aan vrouwen op de arbeidsmarkt (9). Aan een dergelijke vrouwensector zijn ook nadelen verbonden. De verzorgende sektor is een vrouwensector. Er is geen terrein aan te wijzen waar de bezuinigingen zo hard zijn aangekomen. Enerzijds veel ontslagen en anderzijds zwaar werk voor diegenen die er nog niet zijn uitgevlogen. Via een achterdeur komen de ontslagenen weer binnen, zonder inspraak en zonder rechten en met het etiket „wat leuk dat je ook nog wat

kan doen". Vrouwen werkten daarenboven vaak in deeltijd en hebben alleen daardoor al een marginale positie. Zij komen niet in aanmerking voor de hogere functies; de directeur is een man en zij schenkt de koffie. Wanneer uitgegaan wordt aan de gedachte dat voornamelijk betaald werk de meeste mogelijkheden biedt tot het verwerven van inkomen, status, contacten en maatschappelijke invloed, dan kunnen we vaststellen dat voor vrouwen in bovenstaande voorbeelden alleen aan de eerste voorwaarde is voldaan. Daarmee wil ik niet beweren dat betaalde arbeid onbelangrijk is, maar dat de posities die vrouwen binnen en buiten de privé-sfeer innemen met elkaar samenhangen. Vrouw zijn en de daaraan verbonden ideeën over vrouwelijkheid bepalen het werk dat door vrouwen wordt gedaan.

De rol van de staat

De staat speelt in deze geen neutrale rol. In een CDA-rapport over samenlevingsvormen wordt vastgesteld dat de staat neutraal dient te staan tegenover samenlevingsvormen (10). Neutraal betekent in deze opvatting, dat de overheid het gezin als norm beschouwt en iedere andere leefvorm als een afwijking van die norm. Iedere overheidsinstelling werkt met een leefeenheid van een hoofd/kostwinner (doorgaans de man) en een niet-kostwinner (doorgaans de vrouw, die soms niet eens in de boeken voorkomt) met daarnaast eventuele kinderen, als standaard. In een huis waar vier mensen wonen besluiten de bewoners, dat de huisrekening van bewoner wisselt. Men verzoekt het plaatselijk energiebedrijf de tenaamstelling van het verbruikersnummer te veranderen. Dit blijkt niet mogelijk. Men kan alleen formeel afrekenen met de ene huisbewoner en opnieuw beginnen met andere. Woonhuizen met zelfstandig levende individuen passen niet in de computer van een overheidsinstelling. Het programma is geschreven voor „normale" situaties. Het ene gezin verhuist, het andere gezin betreft de woning.

De staat reguleert en sanktionneert niet alleen het gezinsleven maar ook de categorieën mannelijkheid en vrouwelijkheid. Een aantal voorbeelden:

- a) onderhoudsplicht;
- b) niet stimuleren van arbeidstijdverkorting en/of deeltijd;
- c) het controleren van vrouwen op het hebben van relaties met mannen in geval van een bijstandsuitkering;
- d) pogingen niet-huwelijkse samenlevingsvormen binnen huwelijkswetgeving te brengen. Economische eenheid met daaraan verbonden onderhoudsplicht.

De categorieën mannen en vrouwen als ook mannelijkheid en vrouwelijkheid liggen vast verankerd in de maatschappelijke orde. We moeten naar mijn mening dan ook voorzichtig zijn vrouwelijkheid tot geuzenterm te verheffen. Door de eeuwen heen is vrouwelijkheid een adequate term geweest om vrouwen in marginale posities te manoeuvreren. De vrouw op de sokkel, maar tegelijkertijd muurvast aan die sokkel vastgeklonken.

Ook radikaal links ontkomt niet helemaal aan deze valkuil.

Binnen de PPR wordt — sinds het feminiseringskongres — gestreefd naar een gelijke vertegenwoordiging van mannen en vrouwen

in vertegenwoordigende lichamen. Bovendien is de feminisering doorgedrongen in de kwaliteitscriteria voor kandidaten in partijorganen. Terecht was er namelijk van verschillende kanten op gewezen dat de ongeschreven criteria voor kandidaten voor commissies en partijbestuur uitgingen van een bepaalde opvatting over kwaliteit en ervaring. Wanneer een daadkrachtig bestuurder wordt gezocht, vult men dat al snel in met het zoeken naar een man, eerder dan naar een vrouw. Vrouwen lijken andere — inmiddels ook erkend als belangrijke — kwaliteiten te hebben als luisterbaarheid en goed in sociale contacten. Juist in de combinatie van het „vervrouwelijken” van de kwaliteitseisen en het streven naar meer vrouwen in vertegenwoordigende lichamen en partijbestuur, schuilt de adder onder het gras. Alhoewel getracht is de criteria zo neutraal mogelijk op te stellen, was het toch de bedoeling ook meer vrouwen er mee 'binnen te halen'. (11)

Er blijkt echter meer nodig om de associatie met mannelijk en vrouwelijk kwijt te raken en daadkrachtig bestuurder evenzeer met vrouwen als met mannen te verbinden. De nadruk is in de feminiseringsdiskussie teveel gelegd op de toelichting van vrouwen en (her)waardering van „vrouwelijke” kwaliteiten, zonder een duidelijke strategie ten aanzien van het voorkomen van een marginale positie van vrouwen in de politiek.

Individualisering

In de discussie rond individualisering is de status kwo doorgaans het startpunt van de redenering. Gedacht wordt in termen van huidige wetgeving en belemmeringen. De vraag wordt niet gesteld hoe belemmeringen kunnen worden weggenomen ten gunste van individualisering. Kan individualisering worden gerealiseerd zonder bepaalde vormen van samenleven te bevoordelen? Kan daarnaast een oplossing gevonden worden voor diegenen die jarenlang in traditionele rollen leven zonder dat daarmee de individualisering zelf in het gedrang komt? Ik wil een aantal standpunten in de discussie bespreken en een aantal mogelijke oplossingen opwerpen. Individualisering kan als volgt worden gedefinieerd:

„is het creëren van gelijke zelfstandige rechten van ieder individu, onafhankelijk van ander inkomen in de leefeenheid waarvan een persoon deel uitmaakt en onafhankelijk van de kosten van de leefeenheid”. (12)

De politieke praktijk werkt op dit moment in omgekeerde richting. De overheid tracht niet-huwelijkse samenlevingsvormen binnen huwelijkse wetgeving te persen, in plaats van de financiële en persoonlijke konsekventies verbonden aan het huwelijke af te schaffen.

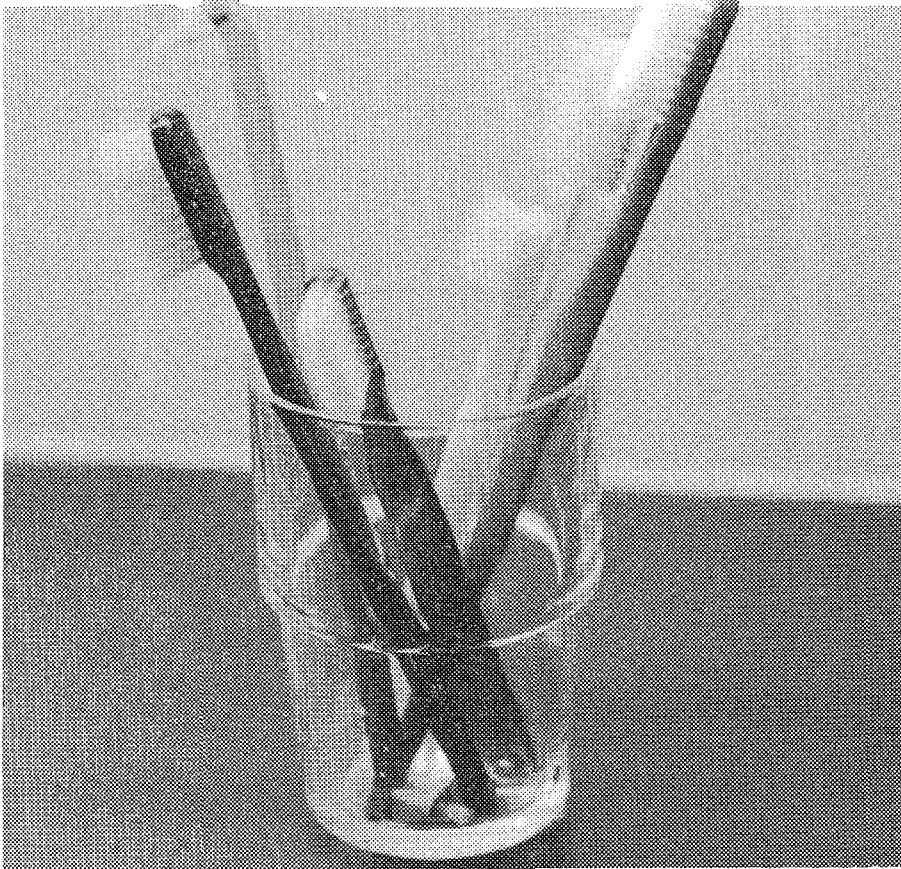
Een veel besproken thema binnen de gedachtenwisseling over individualisering is, of individualisering arbeidsplicht voor iedereen impliceert. De konsekventie daarvan is dat veel vrouwen, lang in traditionele relaties levend, de arbeidsmarkt worden opgeschopt. Het niet invoeren van arbeidsplicht heeft echter als nadeel dat traditionele verhoudingen gemakkelijk in stand worden gehouden (13). Wanneer vrouwen financieel en sociaal niet gedwongen worden werk te zoeken kan de keuze gemakkelijk ten gunste van het huishouden uitvallen. In deze redenering past ook de gedachtingang dat basisinkomen gaat

funktioneren als verkapt huishoudloon. De laatste jaren is met klem gewezen op de kracht van vanzelfsprekendheden bij de keuzes die mensen in hun leven maken (14). De veronderstelling dat het basisinkomen gaat fungeren als verkapt huishoudloon zou dan ook wel eens te economistisch gedacht kunnen zijn. De keuze voor of tegen het zoeken van een betaalde baan wordt bepaald door een aantal samenhangende factoren.

Als stimulans kunnen naast financiële argumenten de volgende factoren genoemd worden: de mogelijkheid tot sociaal contact op de werkplek, het verwerven van status en plezier hebben in het werk. Destimulerend werken: de wetenschap dat er geen aantrekkelijke baan voorhanden is, plezier in het huishouden en niet teveel moeite hebben met de financiële afhankelijkheid en/of financiële armlaag van de leefeenheid. Mocht het basisinkomen in eerste instantie geen effect hebben op de participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt, hetgeen kan worden betwijfeld, dan kan nog worden gesproken van een psychologisch voordeel, dat op langere termijn de zelfstandigheid van vrouwen kan bevorderen. Immers het verschaffen vrouwen en mannen een zelfstandig inkomen.

Zo zijn er, aldus Titia Bos en Karin Adelmund, vrouwen die al jaren gekonfronteerd worden met daling van koopkracht en nog moeten inleveren bij arbeidstijdverkorting met al dan niet evenredige loonsverlaging. Arbeidstijdverkorting is in die situatie een onbetaalbare luxe. De auteurs pleiten voor tussenstappen, die rekening houden met de realiteit waarmee veel vrouwen te maken hebben. Er zijn voorstellen gedaan tot tijdelijke belastingmaatregelen die de gevolgen van arbeidstijdverkorting en individualisering voor traditionele leefeenheden verzachten (15). De tussenstappen moeten verdwijnen op het moment dat er voor iedereen ruimte is op de arbeidsmarkt. Het is moeilijk vast te stellen wanneer dat moment is bereikt. Het gevaar bestaat dat de beslissing over het afschaffen eindeloos wordt uitgesteld. Wanneer in plaats van tussenstappen in de vorm van belastingmaatregelen (en op rekening van de kostwinner) overgegaan wordt tot een geleidelijke invoering van het basisinkomen (inkomsten ook op rekening van de niet-kostwinner) dan kan bovengenoemd bezwaar tegen arbeidstijdverkorting worden weggenomen met een eerste aanzet tot individualisering. Voorwaarde blijft echter dat arbeidstijdverkorting gekoppeld wordt aan herverdeling aan arbeid en aan verbetering van de voorwaarden voor herintredende vrouwen. Hier zou de overheid een voortrekkersrol moeten vervullen door bijvoorbeeld stageplaatsen voor vrouwen te betalen en roldoorbreking van mannen en vrouwen bij beroepskeuzen te stimuleren.

Als belangrijkste argument tegen individualisering geldt de kostenbesparende werking van samenleven. Merkwaardig genoeg wordt nauwelijks nagedacht over de vraag waar die kostenbesparing dan wel uit bestaat. Met andere woorden: is er een mogelijkheid ten gunste van individualisering de kostenverschillen te verkleinen of op te heffen? Er wordt bijvoorbeeld per huishouden betaald voor een groot aantal vaste lasten. Wellicht valt te denken aan het heffen van vaste lasten per volwassene individu gebruik makend van

overheidsdiensten. Als een van de vermeende gevolgen van het duurder zijn van alleenwonen geldt, dat mensen daar dus moeilijk voor kunnen kiezen. Ook in dit opzicht hebben we te maken met meerdere motieven. Gewend aan samenwonen lijkt alleenwonen een leven van eenzaamheid. Voor zowel het financiële als het sociale motief kan gedacht worden aan de mogelijkheid van flexibeler woningbouw. Mensen kunnen een voorkeur hebben voor verschillende woonvormen:

- a) samenleven en alles delen;
- b) eigen woonruimte met gemeenschappelijke ruimten en dito voorzieningen;
- c) alleenwonen met gemeenschappelijke voorzieningen;
- d) alleenwonen.

De mogelijkheid een woonvorm te kunnen kiezen met meer of minder zelfstandigheid kan sociale belemmeringen voor een bepaalde keuze wegnemen. Wanneer bovendien maatregelen worden getroffen om de kosten van samenwonen en alleenwonen meer gelijk te trekken krijgt ook het financiële argument minder gewicht.

De staat en samenleven

Loslaten van de gedachte dat de staat bevordering van het gezinsleven in haar takenpakket heeft, betekent niet het loslaten van de gedachte dat mensen verantwoordelijkheid voor elkaar dragen. De grondgedachte is dat de staat niet de taak heeft vast te stellen wie er wel en wie er niet geacht worden verantwoordelijkheid voor elkaar te hebben. Zoals de staat nu te werk gaat, definieert hij verantwoordelijkheden binnen het gezin en daaraan verwant bevonden samenlevingsvormen. Binnen dat gezinsleven worden, door de staat versterkt, machtsverhoudingen in stand gehouden, gestructureerd in mannelijkheid en

vrouwelijkheid. Het niet langer definiëren van mannen en vrouwen in termen van respectievelijk verantwoordelijk voor en afhankelijk van, ontdekt individuele relaties van de maatschappelijke institutionalisering en daarmee van een door de overheid opgelegde mannelijkheid en vrouwelijkheid. In hoeverre verhoudingen veranderen blijft natuurlijk de vraag aangezien de staat niet de enige faktor is die de verhoudingen bepaalt. Een overheid met meer aandacht voor het scheppen van voorwaarden voor individueel leven dan voor het reguleren van relatievormen zou voor de economische en sociale onafhankelijkheid van grote betekenis kunnen zijn.

GEERTE BINNEMA

Noten

1. J. Smit, *Het onbehagen bij de vrouw*, in: *Er is een land waar vrouwen willen wonen*, teksten 1967-1981; Sara, Amsterdam, 1984; pag. 19.

2. Zie bijvoorbeeld voor de verschillen tussen Joke Smit en Anja Meulenbelt: M. Aerts, *Het persoonlijke is politiek, een poging tot herdenken*, in: *Ter Elder Ure 39, Dilemma's van het feminisme*; SUN, Nijmegen, 1986; pag. 87-94.

3. N. Alkemade-Klinkenberg, *Vrouwen voor vrede - van vrouw in beweging tot vrouw in de vredesbeweging*, in: *Feminisme en politieke macht*; De Populier, Amsterdam, 1982; deel I, pag. 106-111.

4. M. Aerts, *Gewoon hetzelfde of nu eenmaal anders*, in: *Ter Elder Ure 39*; pag. 2.

5. Zo hield de Engelse historica Anne Laurence een verhandeling over „Sexual disorders in 17th century England” op de „International Conference on Women's History”, waarin zij vertelde dat in de 17e eeuw de baarmoeder werd beschouwd als het centrum van vrouwelijke emoties. Met de ontwikkeling van meisjes

naar vrouw veranderde de gesteldheid van de baarmoeder. Psychische problemen van vrouwen werden in verband gebracht met de veronderstelde veranderingen die zich in de baarmoeder voltrokken.

6. De associatie van mannen met bepaalde beroepen is zo vanzelfsprekend dat het volgende raadsel zelden wordt opgelost. Dat de oplossing, zoals ik kort geleden weer eens ontdekte, flauw wordt gevonden is tekenend. Een man en diens zoon raken betrokken bij een auto-ongeluk. De vader komt te overlijden en de zoon wordt naar het ziekenhuis vervoerd. De chirurg daar buigt zich over de jongen en roept: maar dat is mijn zoon! Ra, ra, hoe kan dat?

7. Zie voor onderzoeken hierover: Doorwerking van de gezinsideologie, in: *Feminisme en politieke macht*; deel II, pag. 31.

8. M. Barret, *Links en de vrouwenbeweging, het wankel verbond*; *Het Wereldvenster*, Weesp, 1984. Vertaling van: *Women's oppression today, problems in marxist feminist analysis*; New Left Books, London, 1982.

9. Groniek, themanummer: *Vrouwen en verzorgingsstaat*; nr. 97, 1987. G. Binnema en A. van Oostrum, *Verslag studiedag 'vrouw en verzorgingsstaat'* Groningen, in: *Tijdschrift voor vrouwenstudies*, nr. 30, 1987.

10. 1+1=samen, *Publieke erkenning van lotsverbondenheid, een christendemocratische bijdrage tot de gedachten over huwelijkse en niet-huwelijkse tweerelaties*; Wetenschappelijk instituut voor het CDA, Den Haag, 1986.

11. Artikel 6 van de statuten van de Politieke Partij Radikalen vermeldt: „Uitgangspunt is een gelijke deelneming van vrouwen en van mannen aan alle functies en vertegenwoordigingen in en van de partij. De partij schept hiertoe de voorwaarden, welke nader zijn geregeld in het huishoudelijk reglement.” Artikel 4.3 van het huishoudelijk reglement vermeldt: „Voor de commissie ex artikel 15.3 van dit reglement en voor de vertrouwenscommissie bedoeld in artikel 4 van het verkiezingsreglement voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal en daarmee vergelijkbare commissies die voordrachten van kandidaatstellingen behandelen geldt ter waarborging van de naleving van het uitgangspunt onder 1., dat bij haar samenstelling het aantal vrouwen tenminste gelijk is aan het aantal mannen.” Praktisch gezien betekent dit een meerderheid van vrouwen in dergelijke commissies, daar dergelijke commissies een oneven aantal leden hebben.

12. R. Holmaat, *Individualisering van de sociale zekerheid*, in: *Nemesis*, 1 (1984), nr. 2, pag. 2.

13. Dit standpunt wordt onder andere ingenomen door: T. Dijkstra en J. Swiebel, *De overheid en het vrouwenvraagstuk*, in: *Socialities-feministische teksten 7*; SUN, Nijmegen, 1982. En door: H. d'Ancona, *Het belang van betaald werk - in het bos vallen geen besluiten*, in: *Feminisme en politieke macht*; deel II, pag. 18-26.

14. N. Grunell, *Vanzelfsprekendheid: scharnier tussen zelfbepaling en lot, de aantrekkelijkheid van Giddens' structuratietheorie*, in: *Lover*, 1986, nr. 3. A. Komter, *De macht van de vanzelfsprekendheid in de relaties tussen vrouwen en mannen*; Leiden, 1983.

15. K. Adelmund en T. Bos, *Solidariteit tot buiten de eigen leefeenheid*, in: *Feminisme en politieke macht*; deel II, pag. 58-63.

HET INTELLEKTUELE DEBAT ANNO 1987

MET KRINGDANSEN BEREIK JE NIET PER DEFINITIE MEER DAN MET EEN KNEL- PUNTEN- NOTA

Het CDA opent als eerste politieke partij in Nederland een kader-school, waar christen-demokratische politici politiek-inhoudelijk geschoold zullen worden. Trots en zelfverzekerd pretendeert het CDA momenteel de intellectuele voorhoede te vormen in het debat over de toekomst van de verzorgingsstaat. Een terechte pretentie, als je het gestuntel ziet bij de liberalen en bij links. De PPR-Studiestichting vindt de toekomst van de verzorgingsstaat te belangrijk om over te laten aan het CDA. Daarom zal er begin 1988 een uitgebreide studie verschijnen over dit onderwerp. Naast een analyse van de stand van de discussie over de verzorgingsstaat en een analyse van het feitelijk gevoerde beleid in de afgelopen jaren, zal er in de studie een alternatief gepresenteerd worden op zowel het nivo van de theorievorming als op het nivo van het feitelijk beleid. Het alternatief zal elementen bevatten uit recent verworven inzichten en daarnaast een aantal ideeën uit het verleden herwaarderen. De auteur van het uit te brengen boek -Bram van Ojik-begint het eerste hoofdstuk met een beschrijving op licht ironische toon van het modernistische gepraat over de intellectuele armoede bij het spraakmakende deel der natie. Als voorpublicatie drukt Radikale Notities hierbij dat eerste deel van hoofdstuk 1 van het boek af.

verdienen, noch of ze er wel van gediend zijn. En als dit zo is, dan weten we niet of het wel helpt.

Het gaf zo'n fijn gevoel, die solidariteit. Je werd er om geprezen, het suste je geweten, het hield de status quo in stand. Maar in eigen land moeten we de armen inmiddels onderscheiden in minima, echte minima, meerjarige echte minima, kostwinners, alleenverdieners, één-ouder-gezinnen en nog zo wat meer. Niet wij, maar de staatssecretaris bepaalt vervolgens wie hoeveel uit onze overvloed meekrijgt. Wij komen daar niet meer aan te pas. Ook in de Derde Wereld is het allémaal niet zo simpel meer. Vroeger nog bij uitstek het werkerterrein van onze solidariteit, schijnen daar nu mensen te wonen die een stuk minder arm zijn dan het gemiddelde. Sommigen kunnen zelfs voor zichzelf zorgen, sterker nog: onze hulp schijnt hun vooruitgang in een aantal gevallen tegen te hebben gehouden. Dat maakt het wel erg ingewikkeld. Alleen een overzichtelijke hongersnood brengt de harten (en de platenfirma's) nog ouderwets in beweging, zo lijkt het soms wel.

De pest in het post-modernisme

„We moeten ervoor oppassen twijfel en cynisme te veel te verspreiden onder de zwakken van geest. Voor je het weet houden we er meer filosofen dan kasteleins op na.”
Gerrit Komrij, Vrij Nederland, 4 juli, 1987.

Het schijnt dat we in een weinig opwindende tijd leven. Wie niets anders te doen heeft, kan zich dagelijks te buiten gaan aan de mooiste verhalen over kulturele armoede, het gebrek aan idealen, het ontbreken van het intellectueel debat en het cynisme van de moderne mens. Men zegt dat we ons nergens meer druk over maken. We zijn het zat om solidair te zijn. We weten niet met wie, we weten niet of de objecten van onze solidariteit het wel

Afgezien van dergelijke schaarse uitingen van solidair enthousiasme, is het verschijnsel danig in diskrediet geraakt. Er bestaat geen groter cliché dan te verklaren dat de verzorgingsstaat in een (liefst: diepe) crisis verkeert. De mensen worden er maar afhankelijk van

beweren links en rechts in koor, waarna rechts dapper de zware klus van de sanering aanpakt. Nu de buurthuizen, de gezinszorg, de verpleging, het onderwijs en de sociale zekerheid flink hebben ingeleverd, wachten we alleen nog op de wetenschapper die aantoonde dat de burgers er een stuk weerbaarder van zijn geworden. Met dat onderzoek wil het, geloof ik, nog niet zo vlotten. Maar bezuinigd is er in ieder geval wel degelijk.

Sinds de aanval op de verzorgingsstaat massaal is ingezet, zwijgen de intellectuelen. Ze liepen voorop toen het er om ging de beperkingen ervan aan de kaak te stellen. Maar nu Ruding ze serieus neemt, hoor je ze niet meer. Zijn ze tevreden, of kijken ze van achter hun gordijntjes angstig toe waar hun modieuze kritiek toe heeft geleid. We komen het maar niet te weten.

Bijna niemand maakt zich boos. Er wordt eens een tram vernield, een telefooncel werkt zelden, maar van meer verbaal geartikuleerde boosheid is nauwelijks sprake. Stoker staat al lang niet meer op de voorpagina van De Volkskrant, Ferdinandusse ziet niets in een Nederlands satirisch tv-programma en ook de boosheid van Bie schijnt op de bon te zijn. Als er in Het Capitool, in aanwezigheid van de verantwoordelijke staatssecretaris over armoede wordt gediscussieerd, dan valt er, god betere het, geen onvertogen woord. Zelfs Komrij vindt dat het cynisme in al te brede kring is doorgedrongen.

Kletskousen

De Groningse filosoof Lolle Nauta heeft geprobeerd om de afzijdigheid van de spraakmakende gemeente op het maatschappelijk terrein te verklaren. De Nederlandse intellectueel vindt niets erger dan voor moralist te worden aangezien. Daarom houdt hij zich afzijdig, of verschuilt zich achter ironie. Als mensen in ieder geval maar niet denken dat je een wereldverbeteraar bent, want dan sta je voor gek. Nauta noemt dat een erfenis van

Het diskrediet van de domineeskultuur is als verklaring voor de intellectuele schraalheid nogal mager. Als we de ruime voorraad intellectuele bestsellers in bijvoorbeeld Frankrijk en de Verenigde Staten mogen geloven, is het ook daar droevig gesteld met het engagement van de knappe koppen en met het denken in het algemeen. Het lijkt er op dat Nauta de trend van de cultuurkritiek heeft willen volgen, zonder het internationale karakter ervan recht te doen.

Het is overigens ook nogal overdreven om te doen alsof we voor onze maatschappelijke weerbaarheid straks helemaal zijn aangewezen op de AVRO en Veronica. Ook Nauta geeft toe dat er zo nu en dan op nivo een mening wordt gegeven: Hoffland en Heldring, Rubinstein en Van het Reve (Karel), Kousbroek en Komrij, er zijn er nog wel meer. Het is flauw te doen alsof we alleen nog maar bij Tineke terecht kunnen. Het probleem is meer dat een zekere journalistieke overmacht de kwaliteit van het ideeënverkeer beïnvloedt. K.L. Poll, normaal gesproken de saaieste spraakmaker van Nederland, heeft het in zijn NRC over „oppervlakkigheid; korte adem; graag iedere week opzienbarende nieuwe trends verkondigen; grappig formuleren om de vluchtige aandacht van de kranthelezer vast te houden, of om het gebrek aan eigen kennis te camoufleren; kwaadspreken en uitschelden om de volgeladen tribune te amuseren....” Maar, zegt Poll, er staat ook iets tegenover: „...Vergeleken met het doodsbenauwde, uitgedoofde, aartsluie legertje stommetjespelers van de universiteiten zijn wij intellectuele journalisten wonderen van moed, ijver en levenslust.” Misschien is die Poll toch minder saai dan we altijd dachten. Opvallend genoeg laat Poll de politici buiten beschouwing. Maar daar komen we nog op.

De pest is het *post-modernisme*. Deze „slordigste manier van denken die zich in lange tijd heeft voorgedaan” (Carel Peeters in *Postmodern, een polemisch essay*) mag zich bij de talloze „mensen zonder eigenschappen” die de hoofdstedelijke gelagkamers en de kolommen van de Haagse Post bevolken, verheugen in een ongekende populariteit. Alles is even belangrijk en niets heeft enige betekenis. „Het toekennen van zin wordt beschouwd als een onverantwoorde aanmatiging,” schrijft Peeters, „als een uitdrukking van hiërarchisch denken, omdat men daardoor laat merken het één zinvoller te vinden dan het ander.”

Hinderlijk is ook het *holisme*. Veel radicale maatschappijvernieuwers bekeerden zich de laatste jaren tot de roep om nieuwe spiritualiteit. Het gangbare denken, of het nu maatschappij-kritisch of maatschappij-bevestigend was -dat maakte niets uit- werd verworpen en vervangen door een vaak obskuur brouwsel van natuurwetenschappen, oosterse mystiek en ecologisch bewustzijn. Met geen van drieën is iets mis natuurlijk. Maar als het al de bedoeling is om het mengsel los te laten op de politieke vraagstukken van deze tijd, dan mag toch zeker betwijfeld worden of het meer te bieden heeft dan de oude ideologieën waarover op voorhand al zo smalend wordt gedaan. Met kringdansen en yoga bereik je niet per definitie meer dan met een commissievergadering of knelpuntennota. Er valt over postmodernisme of holisme natuurlijk heel wat meer te zeggen. Zoals elke denkrichting zijn ze een reactie op wat er aan vooraf ging

(idealisme, gerichtheid op structuurverandering) en te verklaren uit materiële omstandigheden (economische crisis, stagnerende maatschappijverandering, werkloosheid). Ze vormen elkaars tegenpolen. Maar beiden zijn het vluchthavens waar het rustig toeven is in een stormachtig klimaat. Waar het eerste je cynisch maakt, preekt het andere de deugden van de navelstaarderij. Het resultaat van beiden is depolitiseren en gebrek aan belangstelling voor het politieke debat en de bijbehorende argumenten.

Daar staat een grootscheepse herwaardering van het partikulier initiatief tegenover. De roep om spiritualiteit is daar net zo zeer een symptoom van als de toenemende belangstelling en waardering voor ondernemerschap en bedrijfsleven. Over de politiek komen we, zoals gezegd, nog uitgebreid te spreken, maar het kan geen kwaad er hier vast op te wijzen hoe politici hun verantwoordelijkheid aan het doorschuiven zijn naar de grote ondernemers. Wagner, Dekker en Dreesmann zijn de grote mannen van deze tijd. De oud-Shell-topman mag zich er op beroepen dat hij, als voorzitter van een groot aantal commissies met zijn naam, aan de wieg heeft gestaan van een complete herwaardering van de Nederlandse industrie. Van Agt en Van Aardenne lieten zich bij hun pogingen de economie gezond te maken zonder reserves leiden door de adviezen van een van 's werelds grootste olieboeren. Dat de adviezen -loonmatiging, belastingverlaging, exportpromotie- met name voor de multinationals hun vruchten zouden afwerpen was te voorzien, maar werd als geen enkel probleem beschouwd. Dreesmann blijft een buitenbeentje. Hij exporteert niet, maar moet het van de binnenlandse markt hebben. Hij is tegen al te forse loonmatiging en is vooral geïnteresseerd in de mogelijkheid om binnenlandse dienstverlening (gezondheidszorg, onderwijs) in -zijn- partikuliere handen te krijgen. Dat maakt ook hem tot een held

„De dictatuur van de kletsica”

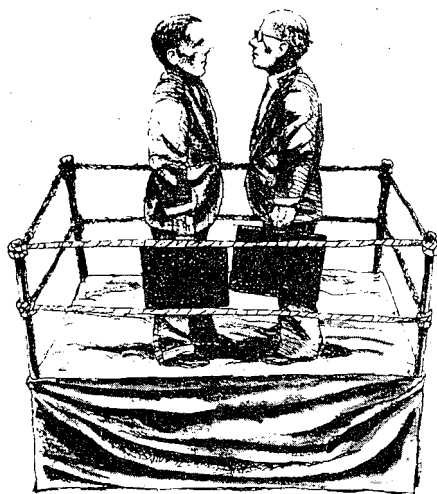
onze domineeskultuur die door de ontzuiling zo in diskrediet is geraakt, dat spraakmakers zich nog liever totaal afzijdig houden dan met een opgeheven vinger te worden betrapt. Het gevolg wordt door Nauta's interviewer in Vrij Nederland pregnant beschreven: „Publieke debatten worden hier gevoerd onder leiding van Sonja Barend en Ivo Niehe. De taak van de intellectuelen is overgenomen door Jos Brink (aids), Ron Brandsteder (de vervuiling van de Noordzee) en de Dolly Dots (de honger in de wereld).” Nauta heeft het in dit verband over „de dictatuur van de kletsica”, waarbij lijkt me moet worden bedacht dat niet zozeer de kletskousen straf verdienen als wel degenen die hun mond houden.

Hinderlijk is ook het holisme

van deze tijd. En dan is er Dekker. Hij heeft met veel succes een gloeilampenfabriek geleid en wordt na het bereiken van de VUT-leeftijd door Lubbers aangezocht om een nieuwe structuur voor de gezondheidszorg te bedenken. Ook voor het toekomstige technologiebeleid wordt hij gelijktijdig om advies gevraagd. De adviezen bepalen vervolgens de onderwerpen en de kwaliteit van het debat. Dekker denkt voor ons allemaal en Dreesmann zorgt straks dat we gezond blijven. Het industrieel management staat in het centrum van de belangstelling. Wie de zomer van 1987 in eigen land doorbracht, bleef dagelijks op de hoogte van de strijd tussen Wolters Samson en Elsevier om Kluwer en,

toen die beslist was, van de belangstelling van Maxwell voor Elsevier. De strijd speeldē zich af tussen de topmannen van de bedrijven. Hun karakterstructuren werden uitgebreid tegen het licht gehouden, hun zelfgeschreven biografieën kritiekloos geciteerd. We konden lezen dat Alberdink Thijm een autotelefoon had moeten aanschaffen, dat Vinken zijn chirurgisch verleden openbaarde door een gebrek aan belangstelling voor de menselijke faktor en dat Maxwell beminnelijkheid kon afwisselen met onredelijke woede (niet autobiografisch). Toen diezelfde Maxwell zijn zoon met een privévliegtuigje het Kanaal overstuurde om Elseviers Vinken op te halen voor een samenwerkingsgesprek, plaatste De Volkskrant op de voorpagina een levensgrote close-up van .... het vliegtuig. We smulden er van.

Wat de avonturen van Vinken, Wagner, Dekker en Dreesmann betekenen voor de media, de gezondheidszorg en het onderwijs weten we nog niet. De kranten vinden dat niet interessant, de smaakmakers werken bij de kranten, de intellectuelen steken hun nek liever niet uit, de postmodern en holisten vergapen zich aan al dit fraai partikulier initiatief. Dan blijft al snel de politiek over.

NRC Handelsblad 12 augustus 1987

Safe-sex

Op een cartoon in NRC/Handelsblad (12 augustus 1987) wordt het politieke toneel afgebeeld als een boksring. De spelers: twee keurige, grijze heren die elkaar ernstig aankijken. Hun wapen: de samsonite. We kunnen er op rekenen dat de publieke tribune bij de wedstrijd leeg zal blijven. En dat is precies wat er op Het Binnenhof ook gebeurt: de spelers voeren hun gewichtige toneelstuk op, maar er komen steeds minder mensen kijken. „De saaiheid van de Nederlandse politiek is structureel,” zegt Silvain Ephimenco (korrespondent van het Franse dagblad Libération in Nederland) in het artikel bij de genoemde tekening. Emoties worden zorgvuldig vermeden. „Liever stikken, slikken of blozen dan op luidruchtige wijze je onvrede kenbaar maken....” De auteur memoreert de boeiende taferele in de Knesset, de Franse Assemblée Nationale en de Belgische Kamer en betreurt het dat de Tweede Kamer daar zo magertjes

bij afsteekt. „In dit land is de volmaakte politicus iemand die safe-sex met zijn emoties weet te bedrijven.”

Waarom krijg je zelden kippevel van politiek? Waarom snapt bijna niemand meer waar het over gaat? En hoe komt het toch dat er over de hoofdzaken nauwelijks van mening wordt verschild? Van Agt en Wiegel waren nog leuk. Samen met Den Uyl vormden ze een driemanschap dat, met groot gevoel voor theater het publiek vermaakte. En het ging bovendien ergens over. Het ethisch reveil veroorzaakte evenveel bijval als braakneigingen; Wiegel wist met zijn appèl op orde, gezag en kapitalistische deugden bij „de mensen in het land” menige gevoelige snaar te raken. En de intellectuele spanwijdte van Joop den Uyl verraste keer op keer. Naast deze zware jongens zorgden figuranten als Van der Spek, Marcus Bakker en Bas de Gaay Fortman voor de nodige onrust. Is het toeval dat ze verdwenen zijn? Is hun vertrek de oorzaak van de politieke vervlakking of er juist het gevolg van? Beiden, natuurlijk.

Het is gangbaar te zeggen dat de samenleving zo veel ingewikkelder is geworden dat de politiek het nauwelijks meer bij kan benen. Star Wars, genetische manipulatie en de informatietechnologie, om maar eens een paar voorbeelden te noemen, vereisen van hen die de ontwikkelingen willen controleren een grote mate van vakkennis. Van gekozen volksvertegenwoordigers kan die kennis nauwelijks worden verwacht. Zo neemt de invloed van ambtenaren en adviescommissies toe en komt de politiek in de verleiding zich bezig te houden met stuntjes voor de achterban op beleidsterreinen die nog overzichtelijk zijn. Dus zijn ook deze terreinen bezaaid geraakt met regelingen, heffingen, subsidies, uitzonderingen en bepalingen. Sociale zekerheid, belastingstelsel en werkloosheidsbestrijding zijn niet ingewikkelder geworden, maar ingewikkelder gemaakt. Elke briefschrijver,

en middels een gedetailleerd regeerakkoord, nauwgezet en op voorhand aan het kabinetsbeleid te binden. Wie het er verder niet mee eens was moest maar een demonstratie organiseren, of een handtekeningactie; een petitie aanbieden mocht ook. Als we maar begrepen dat anderen boven ons zijn gesteld om uit te maken wat er moet gebeuren. Er moet toch iemand een beslissing nemen?

Veel mensen begrepen het. Lubbers won in 1986 negen zetels. Waarom weet niemand. De werkloosheid was na vier jaar rechts beleid veel hoger dan in alle omringende en/of vergelijkbare landen; het financieringstekort trouwens ook. Tsjernobyl had laten zien dat het vertrouwen in kernenergie volstrekt misplaatst was en de kruisraketten zouden er komen tegen de uitdrukkelijke wens van een meerderheid van de bevolking. Maar een meerderheid van de kiezers had alle vertrouwen in het gevoerde beleid (of bleef thuis), althans: had geen vertrouwen in het alternatief van de verdeelde oppositie.

Milieuminister Winsemius had voor het irrationele vertrouwen in falend en ongewenst beleid inmiddels een verklaring bedacht die zijn kollega's aansprak: „management by speeche”, was zijn devies. Als je maar vaak genoeg herhaalt dat het beleid goed is, dan gaan de mensen het geloven en eten ze uit je hand. Winsemius voelde de tijdgeest perfect aan. Hij liep hard met zijn ambtenaren, werd de populairste bewindsman in het kabinet en ... moest in 1986 het veld ruimen omdat Lubbers de zetels won, hijzelf van de verkeerde partij was en in ambitie overtroffen werd door een partijgenoot.

Tegenover het zelfvertrouwen van de regeerders en de uitstraling daarvan op de potentiële kiezer stond een oppositie in het defensief. De PvdA worstelde slechts met twee vragen: hoe zorgen we ervoor dat het CDA na de verkiezingen weer met ons wil regeren, en: is Den Uyl niet te oud en zo ja, wie moet hem opvolgen. Met name het laatste vraagstuk leidde tot een schier eindeloze reeks publicitaire blunders. Waar Winsemius en Lubbers de media gebruikten voor hun „management by speeche”, bracht de PvdA slechts een stuurloos stelletje ongeregeld de huiskamer binnen.

CPN, PSP en PPR hielden ondertussen vooral elkaar bezig. Alleen met een vergrootglas kon de buitenstaander hier en daar nog een verschilletje tussen die partijen opsporen. Toch of misschien juist daardoor, werden ze volledig in beslag genomen door hun strategiediskussie. Ze waren er zo druk mee dat ze niet eens merkten dat er al lang niemand meer geïnteresseerd was in de afloop. Loste je er de werkloosheid soms mee op?

Zo kwam Lubbers aan zijn negen zetels winst. Niet omdat hij van het CDA is en voor waarden staat die zijn kiezers verdedigd willen zien. Niet omdat hij een toekomst voor ogen heeft waarin zijn kiezers willen levēn. Maar „gewoon” omdat de stijl van de leider aantrekkelijk is voor al diegenen die niet meer bij een zuil horen en niet meer weten wat ze kiezen moeten. Zijn beleid mag dan niet deugen, hij ziet er aardig uit, komt vaak op de televisie en vangt hoogstpersoonlijk de dieven van zijn autoradio.

De deugden van de navelstaarderij

elke belangengroep elke potentiële kiezer moest naar de mond worden gesproken.

Het heeft niet geholpen. De afstand tussen Binnenhof en burger is groter dan ooit. Politici weten nauwelijks meer hoe de echte wereld er uit ziet, en de wereld laat zich steeds minder gelegen liggen aan wat er op Het Binnenhof gebeurt. Met de komst van het eerste kabinet Lubbers en de proklamatie van het nononsense beleid werd zelfs de schijn niet langer opgehouden. Wat de burgers er van vinden deed er niet langer toe. Kruisraketten en kerncentrales moesten er komen, en het financieringstekort moest omlaag. Eventuele oppositie uit de Tweede Kamer werd onschadelijk gemaakt door de regeringspartij-

TWINTIG JAAR NA DE DOOD VAN CHÉ GUEVARA

HIJ WAS EEN SYMBOOL DAT IN DE TIJDGEEST PASTE

Welke firma is rijk geworden aan de verkoop van de beroemde poster met het hoofd van Ché Guevara erop? Met duizenden tegelijk zijn ze over de toonbank gegaan. Een symbool, een idool was hij. De verpersoonlijking van de gedachte aan vrijheid en een betere wereld. Het is bijna 20 jaar geleden dat hij werd doodgeschoten. Tijd voor een terugblik zonder heimwee. Marc Broere (nog in de wieg liggend toen Ché stierf) schreef onderstaand portret van „een bijzonder en doodnormaal mens”.

9 oktober 1967: de legendarische revolutionair Ché Guevara wordt in het Boliviaanse gehucht Vallegrande doodgeschoten, nadat hij een dag eerder gevangen was genomen. Bijna 20 jaar geleden eindigde het leven van een opmerkelijk man. Arts, ex-kommandant van het leger dat Cuba van de diktatuur bevrijdde, voormalig president van Cuba's Nationale Bank en oud-minister van Industrie van datzelfde land. Tegelijkertijd wordt er een nieuwe legende geboren. „Er is in de geschiedenis zelden of nooit een figuur, naam en voorbeeld geweest dat zo snel en met zo'n hartstochtelijke kracht wereldberoemd werd”, vermeldt Fidel Castro in het voorwoord van het na de dood van Guevara uitgekomen *Boliviaans Dagboek*. De van oorsprong Argentijn groeide uit tot het symbool tegen onrecht en tot het idool van de linkse intellectuelen in Europa. Spandoeken met z'n illustratie werden op iedere demonstratie gedragen. Ook nu nog zijn veel kamers van linkse jongeren behangen met de bekende poster waarop Guevara met baret en rode ster staat afgebeeld.

„Natuurlijk zijn er meerdere Guevara's”, schrijft Theo Stibbe, de enige Nederlandse journalist die de man ooit heeft geïnterviewd, in het boek *Ché Guevara: toespraken, brieven, geschriften*. „Er is de dromer, de visionair, de vechter, de fanaticus, de pragmaticus, allemaal eigenschappen die door en over elkaar heen liggen, waarvan soms de ene en dan weer de andere de overhand heeft.” Het maakt de persoon alleen maar interessanter. Tegelijkertijd ook moeilijker om hem enigszins te portretteren. „Waren de moeders van toen echt zo radikaal of vonden ze hem gewoon een stuk”, raadt iemand me dan ook maar aan om als uitgangspunt voor het artikel te nemen. Alhoewel dit wat ver gaat zal het best meespelen. „Ik had vroeger een poster van Ché op m'n kamer omdat ik verliefd op hem was”, vertelt de moeder van een vriend me. „Ik droomde er van om in zijn groep te zitten”, zo gaat ze verder. „Ché had vroeger een vrouw die nimmer van z'n zijde week. Daar was ik jaloers op zeg.” Het noemen van z'n naam brengt altijd wel reacties teweeg.

Het Amerikaanse weekblad Time doet op 8 augustus 1960, nog geen jaar na de Cubaanse revolutie, in een *cover story* een poging

Guevara te plaatsen. Onder de kop „Castro's brain” schrijft het onder meer: „Fidel Castro is het hart, ziel, geluid en bebaard gezicht van het Cuba van vandaag. (...) De directeur van de Nationale Bank, Ché Guevara, is het brein. Hij is verantwoordelijk voor de extreemlinkse koers van Cuba, voor de afscheiding met de Verenigde Staten en voor de nauwe samenwerking tussen Cuba en de Sowjet-Unie. Hij is de meest fascinerende, maar ook de meest gevaarlijke persoon. Gewapend met een melancholieke lieflijke lach, waarvoor veel vrouwen vallen, leidt Ché Cuba met koude berekening, grote bekwaamheid, grote intelligentie en een duidelijk gevoel voor humor.”

Astma

Over de jeugd van Guevara is weinig bijzonders te vertellen. Hij werd op 14 juni 1928 geboren in de Argentijnse stad Rosario als Ernesto Guevara. De bijnaam „Ché” zou hij later op Cuba krijgen. Alhoewel z'n vader, die architect was, geenszins rijk was kon de familie zonder al te veel moeite rondkomen. Al vroeg wordt bij Ché ontdekt dat hij een ongeneeslijke astmakwaal heeft. Een kwaal die hem later nog veel last zou bezorgen. De familie verhuist vaak naar plaatsen waar de lucht beter is voor Ché's ziekte. Politiek betrokken raakt Guevara pas wanneer hij zich in 1944 in Buenos Aires inschrijft aan de medische fakulteit. Hij doet actief mee aan demonstraties tegen de toenmalige Argentijnse diktator Peron. Wanneer Guevara enkele reizen door Latijns-Amerika maakt verdient zich z'n politieke belangstelling. Tijdens die reizen komt hij in contact met arme boeren en uitgebuite landarbeiders. Hij noemt zichzelf nog geen communist, zoals z'n vrienden hem noemen, maar marxist.

In 1954 — Ché had inmiddels z'n studie afgerond en z'n militaire dienstplicht vervuld — raadt een vriend hem aan om naar Guatemala te gaan. Daar spelen zich op dat moment interessante politieke ontwikkelingen af. Een progressieve regering onder leiding van kolonel Arbenz voert sociale hervormingen door en wil een gedeelte van de onbebouwde terreinen van de Amerikaanse multinational United Fruit Company onteigenen en de grond verdelen onder landloze boeren. Wanneer een door de CIA georganiseerde staatsgreep een eind aan dit experiment maakt, is er

voor Ché geen weg meer terug. Hij probeert zich met een aantal linkse groeperingen nog tegen de staatsgreep te verzetten, maar moet uitwijken naar Mexico. Hier ontmoet hij de tien jaar oudere Hilda Gaeda met wie hij trouwt, van wie hij een kind krijgt, en later weer van scheidt.

Er vindt nog een belangrijke ontmoeting plaats. Een ontmoeting die misschien wel de belangrijkste uit Guevara's leven wordt. Hij wordt voorgesteld aan twee Cubanen: Fidel Castro en zijn jongere broer Raul. De Castro's waren uit Cuba verbannen na een mislukte poging diktator Batista te verdrijven. Ze weten Ché te overtuigen mee te doen aan een nieuwe poging. De expeditie had namelijk nog geen arts. Op 25 november 1956 gaan de rebellen per boot naar Cuba. Ruim twee jaar later verslaan ze Batista. Ché, die voor z'n militaire verdiensten de rang van commandant had gekregen, was de eerste die met z'n troepen Havana binnentrok. Intussen had hij de beeldschone Aleida March ontmoet met wie hij in 1959 zou trouwen. Ze krijgen drie kinderen. In datzelfde jaar wordt Guevara ook benoemd tot president van de Nationale Bank. In 1961 krijgt hij de functie van minister van Industrie, welke hij tot 1965 behoudt. Dan maakt hij een officiële reis van drie maanden door de wereld. Wanneer hij terugkomt op Cuba legt hij al z'n functies neer omdat naar eigen zeggen „andere delen van de wereld een beroep op mijn bescheiden krachten doen”. De rest is bekend. Ché probeert een revolutie te ontketenen in Bolivia. Door allerlei oorzaken gaat dit mis en wordt hij gevangen genomen en vermoord op bevel van de Boliviaanse regering.

Intelligent

Guevara was een intelligent man. Tijdens z'n studie voor arts begon hij altijd pas op het laatst te studeren voor een tentamen, om vervolgens met briljante cijfers te slagen. Verder oefende hij functies uit, zoals president van de Nationale Bank en minister van Industrie, terwijl hij geen enkele economische opleiding had. „De Commandant is werkelijk veelzijdig. Hij is de meest complete persoonlijkheid van de revolutie”, zei Castro eens over hem. Er gaan ook de nodige anekdotes over. Op een dag, zo luidt een Cubaans verhaal, leidde Fidel Castro een kabinetszitting. Opeens schoot hem iets te binnen. „Tussen haakjes”, zei hij. „Ik moet vandaag het hoofd van de Nationale Bank kiezen. Is er een ekonoom onder jullie?” Ché stak z'n hand op. „Ik ben het chef”, zei hij. „Oké Ché”, zei Fidel. „Jij bent president van de Nationale Bank.” Toen de vergadering afgelopen was, nam Castro Guevara nog even apart. „Zeg Ché, ik wist niet dat je ekonoom was”, zei hij. „Een ekonoom?” antwoordde Guevara verbaasd. „Ik dacht dat je kommunist zei.” Of het verhaal al dan niet waar is, Ché vertelde het zelf altijd met veel plezier. Toch was Guevara kapabel genoeg voor dit soort functies. „Het is net alsof je tegen een andere bankier spreekt”, zei een Amerikaanse bankdirecteur eens over hem. Bankier was Guevara zeker niet. Z'n minachting voor geld drukte hij uit door bankbiljetten slechts met Ché te signeren. Hij hield er nog meer eigenzinnige ideeën op na. Het tekort op de Cubaanse begroting werd grotendeels weggevoerd omdat Guevara de afbetalingen aan de VS stopzette.

Nieuwe mens

Mooi en zeer idealistisch zijn Guevara's ideeën wat betreft het socialisme en de mensheid. „Wanneer een socialistische samenleving alleen maar verhoging van het levenspeil betekent en niet leidt tot een betere mens, dan interesseert de revolutie mij niet”, zei hij eens. Hier spreekt de idealist en de dromer. Guevara is van mening dat men voor de opbouw van het communisme naast een nieuwe economische basis ook een nieuwe mens nodig heeft. Dit kan volgens hem door de massa het besef bij te brengen van het bestaan van nieuwe waarden. Met name de jeugd speelt hierbij een belangrijke rol omdat zij „het kneedbare materiaal zijn waaruit men de nieuwe mens, vrij van fouten uit het verleden kan vormen”. De voornaamste revolutionaire ambitie is volgens Guevara de bevrijding van de mens uit zijn eigen vervreemding. „Zo zal hij”, aldus Ché, „als de ketenen van vervreemding eens verbroken zijn, zich bewust worden van zijn sociale wezen wat een voorwaarde is voor zijn volledige menselijke ontplooiing”. Dan gaat hij zichzelf terugvinden in zijn werk en zijn menselijke grootheid zien door het scheppende werk dat hij verricht. Volgens Guevara is het stadium van communisme bereikt wanneer de mens arbeid als een natuurlijke sociale reflex verricht en niet onder druk van het sociale milieu.

Ché zelf geloofde heilig in z'n ideaal over de nieuwe mens. Een ideaal dat bereikt moest worden zonder materiële prikkels. In een brief aan Carlos Quijano, hoofdredacteur van een links tijdschrift in Uruguay, legt hij een en ander uit aan de hand van een voorbeeld uit de strijd in Sierra Maestra, het berggebied in Cuba waar het voornaamste gedeelte van de strijd plaatsvond. „In deze heldhaftige periode van de strijd betwistte men elkaar de verantwoordelijke posten en de grootste gevaren zonder andere beloning dan die van de volbrachte taak. Bij ons werk van opvoeding wijzen wij dikwijls op dit leerzame feit. De houding van onze strijders wees reeds in de richting van de toekomstige mens.” Aan Ché zelf heeft het niet gelegen dat de resultaten omtrent deze nieuwe mens niet zo hard liepen als hij hoopte. „Ché was volgens mij de meest zuivere mens die ooit bestaan heeft. Hij was inderdaad een nieuwe mens, vrij van menselijke tekortkomingen. Z'n enige vergissing was dat hij dacht dat anderen zijn voorbeeld snel zouden volgen.” Deze uitspraak van een willekeurige Cubaanse vrouw, opgetekend door journalist Herman Vuijsje, typeert dit nog het meest. Guevara trachtte zelf het goede voorbeeld te geven. Iedere zondag verrichtte hij vrijwilligerswerk in fabrieken. Castro hierover: „De broederlijke en humane aanvoerder kon bij gelegenheid ook veeleisend en streng zijn. Maar meer nog dan voor anderen was hij dat in hoogste mate

voor zichzelf." Ook ten aanzien van z'n gezin was Ché principieel. Toen z'n vrouw hem een keer vroeg of ze z'n dienstauto mocht lenen, antwoordde hij ietwat geïrriteerd: „Je neemt maar net als alle andere vrouwen de bus." Omdat hij deze discipline ook van anderen verwachtte, maakte Guevara de nodige vijanden op Cuba. De Jacobijn was een nieuwe bijnaam die hij kreeg.

Geen grenzen

Op een persconferentie vroeg iemand Guevara eens naar z'n nationaliteit: Cubaans, Argentijns of iets anders. „Ik ben een burger van Amerika", antwoordde hij. Het kon volgens hem niet alleen bij een revolutie op Cuba blijven. Ché dacht in continentale termen. Heel Latijns-Amerika moest bevrijd worden en het Andes-gebergte zou het gebied moeten zijn waar vanuit de guerrillero's zouden moeten opereren. In 1965, tijdens de tweede economische conferentie van Afro-Aziatische landen in Algiers, zegt hij: „In deze strijd van leven en dood bestaan geen grenzen. Wij kunnen niet onverschillig blijven staan tegenover gebeurtenissen elders in de wereld. Want elke overwinning van een land op het imperialisme is een overwinning voor ons, evenals elke nederlaag een nederlaag voor ons is." Dit gevoel van solidariteit deed Guevara besluiten Cuba te verlaten. In z'n laatste officiële tekst legt hij het nog eens uit: „Het gaat er niet om het slachtoffer van agressie sukses te wensen maar om zijn lot te delen: met hem te gaan naar de dood of naar de overwinning."

Op dat moment was de overwinning volgens Guevara alleen mogelijk via geweld en revolutie. De rol van de revolutie omschreef hij eens als volgt: „In de geschiedenis vervult de revolutie de rol van een arts die assisteert bij een nieuw leven. Hij hanteert zijn apparaat niet, indien hij het vermijden kan. Maar wanneer operatief ingrijpen onvermijdelijk is om de bevalling te doen slagen, gebruikt hij z'n instrumenten zonder aarzelen. Het is een bevalling die de in slavernij levende en uitgebuite massa's de hoop op een nieuw leven geeft." Zelf was Guevara een uitgelezen figuur om een revolutie te leiden. Tijdens de guerrillastrijd op Cuba kwamen z'n militaire capaciteiten al snel naar voren. De solaat Guevara wordt geboren wanneer de rebellen vlak na aankomst op Cuba in een vuurgevecht verwickeld raken. Ché omschrijft het in z'n boek *Passages uit de revolutie*: „Ik had een proviandtas die gevuld met medicamenten was en een doos patronen voor me liggen. Dit was teveel om beide te dragen. Ik heb de patronen opgepakt en de medicamenten laten liggen." Door z'n optreden als militair kreeg hij al snel de naam van *Ché's suicide squad*. Guevara was ook niet voor niets degene die opdracht kreeg om als eerste Havana binnen te trekken. De guerrilla-oorlog was volgens Guevara op twee beginselen gebaseerd. Uitputting van de vijand en kennis van het gebied waardoor de guerrilleros voortdurend mobiliseerbaar zijn. Deze mobiliseerbaarheid was samen met voortdurend wantrouwen en voortdurende waakzaamheid een absolute voorwaarde voor een guerrillaleger om in stand te blijven.

Teleurstelling

Wanneer we Guevara's verhandelingen over revolutie en oorlogsvoering wat nader onder de loep nemen verdwijnt een stuk van het ideaalbeeld en komt er toch een lichte teleurstelling voor in de plaats. Haat en liefde is de tegenstelling die opduikt. „Zorg er voor alles voor dat je iedere vorm van onrecht, waar ter wereld en tegen wie dan ook gepleegd, diep haat. Dat is de mooiste eigenschap van een revolutionair", schrijft hij in een afscheidsbrief aan z'n kinderen vlak voor hij naar Bolivia gaat. Maar ook schreef hij eens: „De wezenlijke revolutionair wordt geleid door een diep gevoel van liefde. Zonder dat gevoel kan men zich geen echte revolutionair voorstellen. Misschien behoort het tot de tragiek van het leiderschap dat hij een vurig temperament met een nuchter verstand moet verenigen en dat hij smartelijke beslissingen moet nemen zonder een spier van z'n gezicht te vertrekken." Met deze laatste woorden wordt de teleurstelling aangesneden. Als guerrillaleider was Guevara bikkelhard en z'n geschriften over revolutie getuigen van blind fanatisme. Hij schreef eens: „De haat zal een element van de strijd zijn. Een meedogenloze haat die de mens tot een bovenmenselijke krachtsinspanning inspireert en hem verandert in een effectieve, gewelddadige, in koele bloede dodende machine; een volk zonder haat kan niet zegenen."

Ook een persoonlijk verslag van Ché uit de guerrillastrijd laat na lezing een ietwat gedesillusioneerde indruk achter: „Plotseling zag ik in de dichtbijzijnde hut nog een soldaat die probeerde aan ons vuur te ontsnappen. Ik zag alleen zijn benen omdat ik wat hoger zat en het dak van de hut de rest van hem dekte. Ik schoot een keer op de gok en miste hem: het tweede schot raakte hem in de borst. Hij viel voorover en zijn geweer bleef met de bajonet recht op in de grond gestaan. Gedekt door Gresco ging ik naar het bouwwerk waar ik het lijk kon zien liggen. Ik nam zijn geweer, munitie en uitrusting. De man was midden in de borst getroffen door een kogel die dwars door z'n hart was gegaan. Hij moest onmiddellijk dood zijn geweest en z'n lichaam begon al verschijnselen van lijkverstijving te vertonen."

Herinneringen van Ché aan executies tijdens de strijd zijn ook niet al te opbeurend. Voor relatief kleine vergrijpen werden mensen, waaronder ook jongeren, tegen de muur gezet. Guevara zei hier zelf eens over: „Achteraf zou dit in de Sierra Maestra ingevoerde rechtssysteem een barbaarse indruk kunnen geven. Er bestond in die tijd geen enkel middel om mensen te straffen die zeker niet direkt de dood verdienden, maar wel een reeks ernstige vergrijpen op hun geweten hadden." En: „In de guerrilla-oorlog heeft iedere vergissing fatale gevolgen. Men kan zich niet de kleinste onachtzaamheid veroorloven. Men mag niet de kleinste misstap begaan, omdat het eigen leven en dat van de kameraden direkt op het spel staat." Het is waar dat de guerrilleros geen gevangenen tot hun beschikking hadden. Toch geeft het een andere indruk van Guevara. Ook is het een onderwerp dat door *Guevara-freaks* te veel wordt weggelaten of anders blindelings wordt goedgepraat.

Guevara ging er altijd van uit dat hij tijdens de strijd zou kunnen sterven. Hij zei eens dat een revolutionair geheel in zijn taak opgaat. Een taak die slechts eindigt met de dood, tenzij de opbouw van het socialisme op wereldschaal gaat geschieden. In z'n laatste brief voordat hij naar Bolivia ging onderstreepte hij dit nog eens met wel erg revolutionair taalgebruik: „Waar de dood ons ook verrassen moge, hij zal ons welkom zijn, mits onze strijdkreet door een ontvankelijk oor is vernomen en mits een andere hand wordt uitgestrekt om onze wapens op te nemen en andere mensen klaar staan om de lijkzang te zingen met het staccato van machinegeweren en nieuwe strijd- en overwinningliederen." „Kortom, als de grootgrondbezitters, de maarschalken, de bankiers en de politici van Latijns-Amerika 's nachts badend in het zweet wakker werden, dan was het Guevara van wie ze droomden. Nu zijn ze hun nachtmerrie kwijt. Of niet?" Dit vraagt Theo Stibbe zich af. Tot een revolutie in heel Latijns-Amerika is het inderdaad niet gekomen. Alleen Nicaragua bevrijdde zich in 1979 van Somoza op de manier waarop Guevara dat graag gezien zou hebben.

Een revolutie op het gehele continent is inmiddels ook een wat achterhaalde gedachte. Dit omdat er demokratiseringsprocessen in landen met een berucht diktatoriaal verleden, zoals Argentinië, Uruguay en Brazilië spelen. Een weliswaar moeizaam proces, omdat de macht van het leger in Argentinië en Uruguay en de willekeur van de grootgrondbezitters in Brazilië nog niet verdwenen zijn, maar het begin is er. In Midden-Amerika doen vredesbesprekingen hopen op een betere toekomst. Of hierbij ook gedacht wordt aan de positie van de allerarmsten valt helaas te betwijfelen. Het is ook niet verwonderlijk dat er juist guerrilleros in landen als El Salvador en Guatemala actief zijn.

Wat is nu het belang van de persoon Guevara geweest? Door zijn vroege dood heeft hij te weinig tijd gehad om z'n plaats in de geschiedenisboeken te veroveren door middel van concrete daden. Waarschijnlijk komen we daarom toch bij het symbolische uit. Guevara gaat als symbool de geschiedenisboeken in. Allereerst natuurlijk als symbool voor de armen in de Derde Wereld voor wie Ché de verpersoonlijking van hun strijd werd. Verder als symbool voor westerse studenten en intellectuelen. Voor hen was Ché een symbool dat ideaal in de tijdgeest paste en er bovendien nog leuk uitzag ook. Wat wil je nog meer. Om Guevara alleen als symbool af te schilderen is niet helemaal fair. Hij was zonder meer ook een heel bijzonder mens. Toch zou de mythevorming nooit ontstaan zijn wanneer hij niet zou zijn doodgeschoten. „Ché heeft z'n ideeën met z'n bloed nog vruchtbaarder gemaakt", stelt Castro dan ook terecht. Wat overblijft is de herinnering aan een veelzijdig ontwikkeld man met een grote uitstraling, een man die uit liefde voor een volk een ongelooflijke haat kon ontwikkelen en een man die bereid was te sterven voor z'n ideaal. Deze factoren waren voldoende om een legende te worden. Wat hierbij vaak vergeten wordt is dat Guevara ook een doodnormaal mens was die net als ieder ander fouten maakte, en wiens handen niet geheel vrij van bloed waren.

DE TOEKOMST VAN RADIKAAL-LINKS

RESOLUTIE PARTIJ- BESTUUR SLUIT NIET AAN BIJ DE WERKELIJKHEID

Op het aanstaande najaarskongres van de partij kan er weer naar hartelust gediscussieerd worden over de strategie. Het partijbestuur heeft namelijk de van het meikongres bekende Resolutie II (zie bijlage) opnieuw ingediend. Het makkelijkst is uiteraard voor of tegen de resolutie zijn omdat je voor of tegen samenwerking bent. Die makkelijke opstelling en argumentatie, die helaas maar al te veel voorkomt in de partij, doet geen recht aan het belang van de besluitvorming op dit punt. Daarom maakte Jan Dirx ten behoeve van een gefundeerde besluitvorming een analyse van de resolutie. Daarbij maakte hij gebruik van gegevens uit Het Nationaal Kiezersonderzoek.

Hieronder wil ik eerst een overzicht geven van de uitkomsten van de onderzoeken en publicaties welke gewijd werden aan het kiezersgedrag in 1986 voor zover deze van belang zijn voor radikaal-links. Met name zal ik daarbij gebruik maken van het artikel van C. van der Eijk „Het kiezersgedrag in 1986, Algemene conclusies en betekenis voor de electorale perspectieven van 'klein-links'”, dat gepubliceerd werd in het Jaarboek 1986 van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen te Groningen.

Daarna zal ik de inhoud van de resolutie van het partijbestuur analyseren en toetsen aan genoemde onderzoeken.

Uit de resultaten van het onderzoek naar het kiezersgedrag blijkt onder andere dat kiezers hun keuze grotendeels laten bepalen door een drietal factoren: de politiek-inhoudelijke positie van een partij, de politiek-strategische positie van een partij en de persoon die politiek leider is van een partij. De eerste twee factoren zijn geen absolute grootheden, ze zijn altijd gerelateerd aan de posities van andere partijen. Bijvoorbeeld de PPR is meer tegen kernenergie dan de PvdA, of de PvdA zal een belangrijker rol spelen in de kabinetsformatie dan de PSP. Juist wat betreft die relatieve posities is voor radikaal-links uit de onderzoeken een aantal belangwekkende resultaten gerold. Opmerkelijk is dat in de ogen van het electoraat de PvdA de laatste jaren duidelijk naar links is opgeschoven en dat PSP en CPN naar rechts zijn opgeschoven. Daardoor is de „afstand” tussen de PvdA en PSP en CPN aanmerkelijk kleiner geworden. De PPR zat al lang dicht tegen de PvdA aan. Dat betekent dat de kans dat radikaal-links-stemmers PvdA gaan stemmen beduidend groter geworden is. Wanneer politiek-

inhoudelijk weinig verschillen gezien worden, gaan andere factoren (strategische bijvoorbeeld) een grotere rol spelen. En dan blijkt de PvdA als machtsfactor een aantrekkelijker keus dan radikaal-links, dat als het om de macht gaat geen of nauwelijks een rol speelt. Van de mensen die in mei 1986 wel radikaal-links stemden geeft een groot deel aan getwijfeld te hebben aan het geven van hun stem aan een van de kleine partijen en velen sluiten niet uit ooit nog eens een andere partij (met name PvdA) te zullen stemmen. Dat betekent volgens de onderzoekers dat radikaal-links bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1986 nog niet terug gevallen is tot de „harde kern”. Het had nog erger kunnen zijn.

De potentiële aanhang van radikaal-links blijkt echter nog steeds aanmerkelijk te zijn, namelijk 15,5%. De omvang van deze groep lijkt tussen 1982 en 1986 niet gedaald te zijn. Het betreft hier mensen die aangeven dat er een redelijk grote kans is dat ze ooit nog eens op een radikaal-linkse partij zullen stemmen. Vrijwel alle kiezers die deel uitmaken van dit potentieel geven aan dat het ook zeer waarschijnlijk is dat ze ooit PvdA zullen stemmen. Het potentieel van radikaal-links overlapt dus vrijwel volledig het potentieel van de PvdA (dat uiteraard veel groter is). De potentiële van de afzonderlijke radikaal-linkse partijen overlappen elkaar ook (uiteraard) grotendeels.

Gekonkludeerd wordt in het onderzoek dan ook dat als radikaal-links er niet in slaagt zich in voldoende mate te onderscheiden van de PvdA de kansen op een redelijke stembusuitslag gering zijn. Die profilering kan geschieden door activiteiten van radikaal-links zelf of door een verschuiving van de PvdA richting centrum (zoals in de resolutie wordt gekonstateerd).

Er wordt ook gewezen op het feit dat bij kiezers inhoudelijk politieke overeenstemming met een partij vaker doorkruist wordt door de ingeschatte mogelijkheid van politieke machtsvorming. Dit gegeven heeft altijd al gespeeld bij links en zeker ook in 1986. Ook de iets betere verkiezingsuitslag voor radikaal-links bij de statenverkiezingen van dit jaar kan hierin een verklaring vinden. Bij die verkiezingen speelt de machtsvorming niet zo'n grote rol als bij Tweede Kamerverkiezingen. De politiek-inhoudelijke voorkeur van een deel van de kiezers voor radikaal-links wordt bij statenverkiezingen minder beïnvloed door het gebrek aan de mogelijkheden tot machtsvorming door die partijen. Specifiek voor wat betreft de PPR moet bij de statenverkiezingen rekening gehouden worden met de derde genoemde faktor die in hoge mate bij kiezers de keuze bepaalt: de persoon van de politiek leider. Bij de statenverkiezingen funktioneerde Bas de Gaaay Fortman, in ieder geval in de beeldvorming, in die rol. En dat trok kiezers, zoals Hans van Mierlo in mei 1986 voor D66 extra kiezers trok.

C. van der Eijk spreekt in zijn verhaal het vermoeden uit dat de sterke achteruitgang van radikaal-links bij de Kamerverkiezingen en daardoor de geringere aanwezigheid van die stroming in de Haagse politiek een extra stimulans zal zijn voor een keuze voor de macht, voor de PvdA dus, door het radikaal linkse potentieel bij de volgende kamerverkiezingen. Hij eindigt zijn artikel dan ook met de volgende zinnen. „Een mogelijke uitweg uit deze negatieve consequenties van de slechte uitslag van 1986 is een bundeling van klein-linkse partijen. Daarmee zouden argumenten als onmogelijkheid tot invloedsuitoefening en vrees voor het „weggooien” van een stem in grote mate vervallen en zou wellicht een groter deel van het potentiële electoraat van de huidige klein-linkse partijen ertoe besluiten zijn stem aan een partij ter linkerzijde van de PvdA te geven. Hoe realistisch een dergelijk vooruitzicht is hangt uiteraard niet alleen af van het bereiken van enigerlei vorm van samenwerking, maar evenzeer van de wijze waarop deze tot stand kan worden gebracht.”

Flauw

De resolutie van het partijbestuur begint met vast te stellen „dat bij de Statenverkiezingen van dit jaar de door gezamenlijke lijsten van PPR, PSP en CPN beoogde extra werfkracht niet is ontwikkeld”.

Analyse van de verkiezingsuitslagen maakt duidelijk dat de gezamenlijke radikaal-linkse lijsten geen extra stemmen hebben getrokken. De ontwikkelingen in het aantal stemmen in de vier provincies (Zuid-Holland, Noord-Brabant, Gelderland en Friesland) waar met een gezamenlijke lijst werd uitgekomen lopen parallel aan de ontwikkelingen in de andere provincies als daar de resultaten van PPR, PSP en CPN bij elkaar worden genomen. Op basis van de resultaten van de statenverkiezingen lijkt het voor de totale uitslag van radikaal-links dan ook niets of nauwelijks iets uit te maken of de betrokken partijen apart de verkiezingen ingaan of dat doen op één lijst.

Het is overigens merkwaardig dat het partijbestuur spreekt over „beoogde” extra werf-

kracht. Niet duidelijk wordt namelijk waar dat beoogde vandaan komt. Hadden de provinciale afdelingen van de drie partijen dat op het oog, toen zij besloten te gaan samenwerken? Of lag dat in de ogen van het partijbestuur besloten in de wens tot samenwerking? Des te vreemder wordt dat beoogde wanneer we verderop in de resolutie lezen: „Gezamenlijke lijsten met andere progressieve en linkse partijen liggen voor de hand als er politiek-inhoudelijke overeenstemming is, als de kiesdeler dat vraagt of als een gezamenlijk optreden mogelijkheden biedt voor deelname aan de Kollegevorming.” Hier staat niets over beoogde extra werfkracht. Of heeft het partijbestuur gemeend, gezien de statenverkiezingen, het criterium van de beoogde extra werfkracht te moeten inruilen voor politiek-inhoudelijke en/of politiek-strategische overwegingen? Zo ja, dan is dat prima. Politieke motieven dienen uiteraard ten grondslag te liggen aan besluitvorming waarvan extra werfkracht dan een (beoogd) resultaat kan zijn. Het lijkt mij op voorhand niet uitgesloten dat er in de vier samenwerkende provincies sprake kan zijn geweest van één of meerdere van de genoemde criteria die het partijbestuur formuleert in z'n eigen resolutie. Zo weet ik van nabij dat in Gelderland de politiek-inhoudelijke overeenstemming aan de basis stond van de samenwerking en dat daarbij kwam politiek-strategische overeenstemming en de wens tot een vergroting van de invloed op het statenwerk vanuit radikaal-linkse hoek door samenwerking.

Het is niet onlogisch de criteria die gebruikt werden bij de keuze voor samenwerking ook te bekijken bij de toetsing van de resultaten van de samenwerking en het niet te laten bij de door wie dan ook beoogde extra werfkracht.

Na deze wat in de lucht hangende vaststelling met betrekking tot de statenverkiezingen 1987 constateert het partijbestuur vervolgens „dat de wil en mogelijkheden tot structurele samenwerking op landelijk nivo van en binnen de betrokken partijen duidelijk zijn afgenomen”. Ik ga ervan uit dat met betrokken partijen PPR, PSP en CPN bedoeld worden. Uit de tekst is dat niet duidelijk op te maken, maar in het vorige punt werd gesproken over gezamenlijke lijsten van die drie partijen. Dan vermoed ik dat die partijen hier weer opgevoerd worden. Het partijbestuur constateert dat, maar zegt niet waarop die konstatering gebaseerd is. Ik neem aan op eigen waarneming; mijn waarnemingen zijn de volgende.

Voor wat betreft de CPN lijkt mij dat het partijbestuur in zekere zin gelijk heeft. Alles wat je over die partij leest en hoort maakt duidelijk dat men eerst behoefte heeft op bezinning in eigen kring alvorens weer eens te gaan denken aan samenwerking. Dat is niet vreemd als je zo'n historische klap hebt opgelopen als die partij vorig jaar opliep. Je moet hen ook de tijd gunnen voor die bezinning en voor zover als mogelijk is daarbij helpen. (Het zijn per slot van rekening onze politiek nauw verwante broeders en zusters. En het past toch zeker in deze tijd om mensen aan te spreken op de zorg voor hun broeders en zusters.) Je helpt ze in ieder geval niet door besluiten te nemen die een mogelijke oplossing voor hun problemen dwarsbomen.

De door het partijbestuur uitgesproken konstatering lijkt mij niet voor de PSP gelden. Er zijn geen aanwijzingen voor dat de weg uit het dal van het politiek solitarisme die de PSP is opgegaan na het vertrek van Fred van der Spek en de zijnen weer verlaten is. Integendeel haar politiek leidster - Andrée van Es - bepleit zeer regelmatig samenwerking in het radikaal-linkse kamp.

En dan de PPR. Het is natuurlijk flauw om op te merken dat de wil en mogelijkheden tot samenwerking voor een groot deel bepaald worden door het partijbestuur dat de konstatering uitspreekt. Die konstatering zou daarmee meer kunnen zeggen over de door het partijbestuur gewenste politiek-strategische ontwikkelingen dan over een juiste weergave van de werkelijkheid. Niet te ontkennen valt echter dat in de PPR de verkiezingsuitslagen van 1986 en 1987 aangegrepen worden om samenwerking af te wijzen. Uit bovenstaande resultaten van de onderzoeken naar het kiezersgedrag kan niet anders dan gekonkludeerd worden dat de keuze voor samenwerking meer dan ooit gedaan moet worden, wil radikaal-links overleven.

Associatie

De mooiste zin van de resolutie wordt gevormd door punt drie waarin het partijbestuur zegt „van mening te blijven dat er ter linkerzijde noodzaak bestaat voor een konstruktief-kritische politieke stroming, radikaal in doen en denken en met invloed op de politiek als geheel en de sociaal-demokratie in het bijzonder”. We moeten even proberen door de literaire waarde van deze meningsuiting heen te kijken en tot ons door te laten dringen wat er nu staat. Het eerste wat dan opvalt is „ter linkerzijde”. Dat betekent dus links van het midden. Volgens het al een paar keer genoemde onderzoek kiezersgedrag bevinden zich links van het midden achtereenvolgens D66, de PvdA en de radikaal-linkse partijen. Het partijbestuur maakt niet expliciet duidelijk waar ergens op dat spectrum die gewenste stroming zich geacht wordt op te houden.

Het tweede dat opvalt is dat er gesproken wordt over een stroming (en niet over een partij). Dat zou kunnen betekenen dat het partijbestuur het belangrijker vindt dat die stroming blijft bestaan, dan dat een bepaalde partij blijft bestaan. Dat is toe te juichen, want partijen moeten geen doel in zichzelf zijn; partijen zijn middelen om doelen mee te bereiken. Het zou ook kunnen betekenen dat het partijbestuur vindt dat binnen zo'n stroming meerdere partijen gevormd kunnen worden. Dan ontstaat uiteraard onmiddellijk weer het vraagstuk van de (niet-) samenwerking.

Die stroming wordt een aantal eigenschappen toegedacht: konstruktief-kritisch en radikaal in doen en denken. Welke stroming of partij zal zichzelf niet konstruktief-kritisch noemen? Dat vind ik dan ook geen relevant gegeven ter onderscheiding van anderen. Met radikaal in doen en denken schieten we ook niet zo veel op, want wat wordt er nu echt mee bedoeld? Ik ken natuurlijk de verhalen over radix en naar de wortels gaan enzovoorts. Met radikaal in denken kan ik mij daarbij iets voorstellen. Radikaal in doen roept bij mij toch associaties op met iets anders dan parlementair-demokratische besluitvorming. Het partijbestuur kennende krijg ik toch een

verkeerde associatie, lijkt me.

Het laatste stuk van de uitspraak is een open deur. Dat die stroming invloed moet hebben op de politiek als geheel en de sociaal-demokratie in het bijzonder, ligt voor de hand. Een politieke stroming zal altijd invloed uitoefenen op de politiek (het is bijna louter een kwestie van definitie). En als die stroming zich aan de linkerkant bevindt, dan zal de sociaal-demokratie er in het bijzonder door beïnvloed worden, want die bevindt zich toevallig ook aan die linkerkant. Overigens maakt deze zin duidelijk dat de stroming niet de sociaal-demokratie zelf is.

De volgende uitspraak in de resolutie maakt impliciet duidelijk waar die politieke stroming zich wel bevindt op het politieke spectrum. De uitspraak luidt: „konstateert dat de elektorale ruimte daarvoor groter zal worden naarmate de PvdA (op zoek naar nieuwe kiezersgroepen en regeringsdeelname) meer naar het centrum schuift”. Hieruit mag je afleiden dat de stroming zich aan de linkerkant van de PvdA bevindt en dus radikaal-links bedoeld wordt, aangezien het centrum aan de rechterkant van die partij zit. Er zitten twee kanten aan deze konstatering. Het is een logische uitspraak: als de PvdA naar rechts gaat, ontstaat er meer ruimte voor radikaal-links. Dat lijkt me juist, in de zin van, als er een lineaire elektorale verdeling van links naar rechts (centrum) is van radikaal links, dan de PvdA, dan D66 en dan de andere partijen en de PvdA schuift op naar dat centrum dan ontstaat er meer ruimte voor radikaal links. Of die ruimte bij verkiezingen verzilverd kan worden is de vraag, blijkt uit het eerste deel van dit verhaal. Politiek-strategische en personele factoren kunnen bij het feitelijk kiezersgedrag zwaarder wegen dan de *politiek-inhoudelijke stellingname*.

De andere kant is de vraag naar het karakter van de premisse van deze redenering. De premisse is: de PvdA schuift op naar het centrum.

Het kan een feitelijke konstatering zijn. Hiervoor blijken echter geen argumenten voor handen. Integendeel, het kiezersonderzoek komt tot de omgekeerde konstatering: de PvdA schuift op naar links. En dat heeft uiteraard precies het omgekeerde effect (zie eerder).

Het kan een wens of verwachting zijn. Laten we hopen dat de PvdA naar rechts op schuift, of de PvdA zal wel naar rechts opschuiven. Hoe dan ook, in dat geval drijft het partijbestuur met deze uitspraak de PvdA in de armen van CDA (of VVD), want een naar het centrum opschuivende PvdA zal nog minder dan nu al willen samenwerken met radikaal-links. En dat lijkt me toch ook niet echt de bedoeling van het partijbestuur, of toch? (Zie ook punt zes.)

Denkfout

We komen dan bij het vijfde element uit de resolutie: „is van mening dat daardoor de noodzaak en de mogelijkheden voor een werkelijk maatschappijvernieuwend alternatief toenemen”. Grote vraag is hier waar slaat daardoor op? Taalkundig gezien moet daardoor slaan op het naar het centrum schuiven van de PvdA. Alleen ontgaat mij dan de logica en zin van deze uitspraak. Ervan

uitgaande dat dat werkelijk maatschappijvernieuwend alternatief dient als tegenhanger voor het rechtse beleid en denken dat nu zo dominant is in Nederland, is de noodzaak daarvoor niet groter als de PvdA naar rechts opschuift. Die noodzaak is al jaren groot, al sinds links in de ideologische en bestuurlijke verdrukking zit. De mogelijkheden zullen overigens eerder afnemen als de PvdA gaat opschuiven naar het centrum, want in dat centrum bestaat niet echt een behoefte aan een werkelijk maatschappijvernieuwend alternatief.

Diezelfde denkfout vinden we terug in de zesde uitspraak: „acht het waarschijnlijk dat dit (zoals het zich bij de Statenverkiezingen 1987 al aftekende) tot gevolg zal hebben dat het gezamenlijke elektorale resultaat van de progressieve partijen groter wordt en dus een progressieve meerderheid dichterbij brengt”. Bedoeld wordt uiteraard: en dus een progressief beleid gestalte kan krijgen.

Dan komen we echter te zitten met een fraaie paradox of een prisoners dilemma. Voor een progressief beleid is een progressieve regering noodzakelijk. Van een progressief beleid en een progressieve regering kan momenteel in Nederland alleen sprake zijn wanneer VVD en CDA daar niet bij betrokken zijn. Het is dus noodzakelijk dat de progressieve partijen een meerderheid halen. Die meerderheid moet gehaald worden door een stuk van het rechtse politiek spectrum in te palmen door bijvoorbeeld (zoals in de resolutie staat) de PvdA naar het centrum op te laten rukken. Echter, juist door die verschuiving van de PvdA naar het centrum, wordt het voor die partij onmogelijk nog een progressieve regering te vormen. Dat opschuiven naar het centrum kan alleen gebeuren door politiek-inhoudelijk, politiek-strategische en personele aanpassingen (dat zijn de drie factoren die voornamelijk de beeldvorming van een partij bepalen en dus de motivatie van kiezers). Die aanpassingen kunnen niet anders dan leiden naar een links/rechts-koalitie. Tenzij de PvdA na de verkiezingen tot een verloochening zou komen van de eerder ingenomen inhoudelijke en strategische positie en daarmee een groot deel van haar kiezers zou bruskeren. Kortom, een vergroting van de mogelijkheden op elektoraal succes voor radikaal-links door een opschuiven naar rechts van de PvdA maakt de kans op een progressieve regering niet groter, maar vergroot de kans op een PvdA/rechts-kabinet. De enige weg ter vermindering van deze paradox is niet langer het ideaal van een progressieve regering koesteren (dat bespaart je ook veel desillusies). Wanneer het zo is dat door bovenstaande ontwikkeling de politieke verhoudingen zodanig komen te liggen dat een combinatie tussen een rechtse partij en de PvdA tot de vorming van een regering voor de hand ligt of onvermijdbaar is geworden, dan is dat mooi meegenomen. Ik ga ervan uit dat een regering met de PvdA beter is dan een regering zonder de PvdA.

En radikaal-links dan. Die hoeven niet zo nodig. In tegenstelling tot de sociaal-demokraten is het voor radikaal-links niet zo vanzelfsprekend en/of noodzakelijk deel te nemen aan een regering. De rol van radikaal-linkse partijen is veel minder verbonden met gerichtheid op kompromissen en bestuurs-

deelname, maar veel meer met een laten horen van de stem van de mensen die dat zelf niet (meer) kunnen, met een vertolking van idealen. En natuurlijk ook radikaal-links is niet vies voor compromissen of bang voor het bestuurspluche, maar voorop blijft staan dat een compromis nooit een doel op zichzelf kan zijn en dat er alleen geregeerd wordt als er wat te regeren is.

Ten slotte de zevende en laatste overweging uit de resolutie: „stelt vast dat binnen de PPR en bij de kiezers behoefte bestaat aan een duidelijke beleidslijn voor de komende jaren”. Of er binnen de PPR een dergelijke behoefte bestaat, zou door een partijbestuur redelijk gepeild kunnen worden. Hoe men echter te weten gekomen is dat die behoefte bij de kiezers leeft, is mij een raadsel. Ik neem aan dat de onderzoekers die verbonden zijn aan Het Nationaal Kiezersonderzoek graag ook op de hoogte komen van de wijze waarop het partijbestuur de behoefte onder de kiezers gemeten heeft.

De resolutie vervolgt dan met een achtal besluiten en een uitspraak, die -neem ik aan- gebaseerd zijn op de hiervoor besproken zeven punten. De besluiten twee tot en met acht en de uitspraak (voor de teksten zie de bijlage) zijn of open deuren, of herhalingen van eerdere uitspraken. Het enige wat ik daarover hier wil zeggen is, dat ze geen enkele band hebben met de uitspraken in het eerste deel van de resolutie. Dat laatste kan niet helemaal gezegd worden van besluit nummer één: „de PPR aan de eerstkomende verkiezingen voor de Tweede Kamer zal deelnemen met een zelfstandige lijst”. Ik neem aan dat deze uitspraak onder andere gebaseerd is op konstatering nummer twee. En daarvan heb ik hierboven al duidelijk gemaakt dat die konstatering slechts voor een klein deel juist is en zeker tijdgebonden genoemd kan worden.

Nu er in de resolutie zelf geen argumenten te vinden zijn om de gevraagde besluiten te nemen en nu blijkt dat de resolutie op een aantal belangrijke punten niet overeenstemt met de werkelijkheid, is het niet verstandig nu dit ene echt opvallende besluit te nemen. Ervan uitgaande dat er geen vervroegde verkiezingen zullen komen, krijgen we pas in 1990 te maken met verkiezingen voor de Tweede Kamer. Dat betekent pas over 2 1/2 jaar. In die tijd kunnen en zullen zich binnen en buiten de partijen nog heel wat zaken afspelen die van belang zijn voor de politieke verhoudingen in Nederland. Denk ook aan de Europese verkiezingen in 1989 waar de PPR weer wil optreden in groen-progressief verband.

Uiteraard is het niet uitgesloten dat we met een zelfstandige lijst zullen deelnemen aan de Tweede Kamerverkiezingen, maar beslis daarover op een tijdstip waarop dat noodzakelijk is.

Het PPR-kongres staat in november voor een beslissing die wel eens van doorslaggevend belang zou kunnen zijn voor de toekomst van radikaal-links. Voorzichtig handelen lijkt dan eerder op zijn plaats dan overhaast handelen. Belemmer jezelf niet in je eigen mogelijkheden. Verval niet in konservatisme, blijf open

staan voor nieuwe ontwikkelingen. De toekomst is open voor hen die durven, timmer deze niet dicht uit angst.

JAN DIRX

Bijlage: RESOLUTIE II

Het kongres van de PPR, bijeen op 20 en 21 november 1987 te Rotterdam.

A. 1. stelt vast dat bij de Statenverkiezingen 1987 door gezamenlijke lijsten van PPR, PSP en CPN niet de beoogde extra werfkracht is ontwikkeld.

2. constateert dat de wil en mogelijkheden tot structurele samenwerking op landelijk nivo van en binnen de betrokken partijen duidelijk zijn afgenomen;

3. blijft van mening dat er ter linkerzijde noodzaak bestaat voor een constructief kritische politieke stroming, radikaal in doen en denken en met invloed op de politiek als geheel en de sociaal-democratie in het bijzonder;

4. constateert dat de elektorale ruimte daarvoor groter zal worden naarmate de PvdA (op zoek naar nieuwe kiezersgroepen én regeringsdeelname) meer naar het centrum schuift;

5. is van mening dat daardoor de noodzaak van en de mogelijkheden voor een werkelijk maatschappijvernieuwend alternatief toenemen;

6. acht het waarschijnlijk dat dit (zoals het zich bij de Statenverkiezingen 1987 al aftekende) tot gevolg zal hebben dat het gezamenlijke elektorale resultaat van de progressieve partijen groter wordt en dus een progressieve meerderheid dichterbij brengt;

7. stelt vast dat binnen de PPR én bij de kiezers behoefte bestaat aan een duidelijk beleidslijn voor de komende jaren;

besluit dat: B.1. de PPR aan de eerstkomende verkiezingen voor de Tweede Kamer zal deelnemen met een zelfstandige lijst;

2. de PPR voor de eerstkomende verkiezingen voor de Tweede Kamer zich zal inzetten voor een verkiezingsprogramma op hoofdpunten en een lijstverbinding met andere progressieve partijen, hetgeen na de verkiezingen kan resulteren in gemeenschappelijk optreden in de Kamer;

3. voor de deelname aan de verkiezingen voor het Europese Parlement in 1989 gestreefd zal worden naar een voortzetting van het Groen Progressief Akkoord;

4. bij verkiezingen voor Provinciale Staten en Gemeenteraden PPR-afdelingen zelfstandig beslissen over de wijze van verkiezingsdeelname. Gezamenlijke lijsten met andere progressieve en linkse partijen liggen voor de hand als er politiek-inhoudelijke overeenstemming is, als de kiesdeler dat vraagt of als een gezamenlijk optreden mogelijkheden biedt voor deelname aan de Kollegevorming;

5. de PPR-fractie in de Tweede Kamer wordt verzocht initiatieven te nemen tot actieve vormen van fractiesamenwerking, met als doel taakverdeling, hogere produktie, een zo groot

mogelijke invloed op de meningsvorming en opstelling van de grotere politieke partijen;

6. het partijbestuur goede contacten zal nastreven met alle progressieve partijen met als inzet het dichterbij brengen van een progressieve meerderheid;

7. de PPR een bijdrage wil leveren binnen en vanuit progressief Nederland aan de hoogst noodzakelijke discussie over een ecologische economie, een ander beleid ten aanzien van arbeid en inkomen en een nieuwe vredespolitiek;

8. als de verkiezingsuitslag mogelijkheden biedt tot de vorming van een progressieve regering, de PPR aan de totstandkoming daarvan in enigerlei vorm mee zal willen werken;

C. spreekt uit: dat de PPR de lijn (toon, stijl, inhoud, beeldvorming) van de verkiezingskampanjes 1986 en 1987 wil voortzetten door met een op dezelfde formule ontwikkelde „permanente kampanje” een nieuw en blijvend electoraat te werven.

OVERHEIDSPOLITIEK EN LEEFVORMEN

Op zaterdag 10 oktober organiseert de SRV samen met het partijbestuur een studiedag over het thema „overheidspolitiek en leefvormen”. Vragen die op deze dag aan de orde komen zijn: Wat moet een overheid wel of niet regelen op het terrein van relaties en voorzieningen? Hoe verhoudt zich individualisering en maatschappelijke solidariteit? Hoe objectief kan een sociaal zekerheidsrecht zijn?

Medewerking aan deze dag zal verleend worden door *Paul Kuypers*, was adviseur van de regeringskommissaris voor de reorganisatie van de Rijksdiensten (Tjeenk Willink), momenteel adviseur voor overheids- en non-profit organisaties; en *mevr. Timmerman-Buck*, medeopstelster van het CDA-Rapport 1+1=samen.

De dag zal zijn in CSB-gebouw, *Kromme Nieuwegracht 39, Utrecht*. Kosten van de

dag: f 10,- te voldoen op giro 338 53 73, t.n.v. penningmeester SRV, Amsterdam, o.v.v. studiedag 10 oktober. Meer informatie kunt je krijgen bij Marie-José Burger (020-256046/227342).

Opgave door onderstaande bon vóór 28 september ingevuld op te sturen naar SRV/ Marie-José Burger, Singel 277, 1012 WG Amsterdam.

Naam: .....

Adres: .....

Postcode: ..... Woonplaats: .....

Telefoon: .....

geeft zich op voor de studiedag 10 oktober.

RN LECTORI SALUTEM

Politiek jaarboek

De uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van mei 1986 is voor en door de PvdA vaak betiteld als een „overwinnings-nederlaag”: wel een behoorlijke winst boeken, maar opnieuw veroordeeld worden tot de oppositiebanken. Hoe zit dat nu met die „natuurlijke regeringspartij”? Als antwoord op die vraag wordt vaak de stelling van de Amsterdamse politiekoloog Daudt aangehaald, die zegt dat christen-demokraten alleen „in uiterste noodzaak” met socialisten op regeringsniveau willen samenwerken. Daudt verwijst daarbij naar een dergelijke uitspraak die de katholieke leider Nolens in 1925 heeft gedaan. Aan deze stelling van Daudt, die een weinig dynamische verhouding tussen socialisten en christen-demokraten suggereert, wordt door andere onderzoekers getwijfeld.

Het hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen te Groningen, R.A. Koole, heeft in het *Jaarboek 1986* van zijn instituut een beschouwing geschreven over de interne partijverhoudingen en hun belang bij coalitievorming. Uit zijn betoog wordt duidelijk dat de wijze waarop de PvdA omsprong met christen-democratische partijen en politici een grote rol heeft gespeeld in het uitsluiten van de PvdA door het CDA. Zijn konklusie luidt dan ook: „Pas wanneer bij het CDA de geslagen wonden zijn geheeld, de ervaren vernederingen zijn vergeten en de eenheid niet meer zwaar onder druk staat, komt coalitievorming van het CDA met de PvdA anders dan ingegeven door een pure getalsmatige noodzaak, weer in het vizier.” Dit biedt de PvdA wellicht iets meer hoop op

regeringspluche dan Nolens' oude uitspraak, maar betekent voor de PvdA tegelijkertijd een flinke inperking van haar politiserende bewegingsvrijheid. En wat zwaarder moet wegen, is voor mij nog de vraag.

Het verhaal van Koole is één van de boeiende bijdragen die het genoemde Jaarboek ook nu weer telt. Uiteraard veel aandacht voor de verkiezingen en de kabinetsformatie in 1986. Elders in dit blad (De toekomst van radikaal-links: resolutie partijbestuur sluit niet aan bij de werkelijkheid) wordt van één van de bijdragen op dat punt uitvoerig gebruik gemaakt.

Van de artikelen op andere terreinen wil ik speciaal nog noemen het onderzoek van de historicus G. Voerman, die onder de kop *De „Rode Jehova's”* een geschiedenis van de Socialistische Partij schreef. (JD)

Jaarboek 1986, Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen Groningen; te bestellen door f 19,50 over te maken op giro 2813720 t.n.v. Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van „Jaarboek DNPP 1986”.

Van bij de burens

„Die seit Jahren abzusehenden Parteispaltungen bei den kleinen linken Parteien sind vollzogen, einem neuen Anfang stehen sich CPN, PSP und PPR höchstens noch selbst im Wege.” „Historisch ist nicht nur, was war, sondern auch was möglich war. Und möglich war ein Zusammenschluss von 'klein links' bisher noch nicht - jetzt aber konnte diese Kooperation nicht nur durchsetzbar sein, sie erscheint auch als letzte Chance zur sinnvollen Verstärkung der niederländischen Linken.” Het is een rare ervaring dit soort teksten in het Duits te lezen. Het zijn twee citaten uit een boekje met als titel *Linke Bündnispolitik in den Niederlanden, Perspektiven der achtziger Jahre*. Het boekje, dat is uitgegeven door de aan de SPD verbonden Friedrich Ebert Stiftung, is geschreven door de journalist Klaus Schäfer. Hij slaagt erin in kort bestek een schets te geven van de Nederlandse politieke verhoudingen en de rol van de linkse partijen daarin. Hij is bijzonder goed op de hoogte van de discussies en de verschillende standpunten en posities die in en tussen partijen werden en worden ingenomen. Het boekje is namelijk ook aktueel, het loopt tot na de Tweede Kamerverkiezingen van vorig jaar.

Enig gevoel van bescheidenheid drong zich onvermijdbaar bij mij op tijdens het lezen van het werkje. Want je weet natuurlijk wel dat veel energie binnen links gaat zitten in onderlinge discussies, maar juist het feit dat je het zo expliciet door je buurman in diens taal opgedist krijgt maakt dat je je toch maar eens achter je oren gaat krabben. Is al die energie niet beter inzetbaar? Misschien dat boven-

staande twee citaten daartoe een perspectief bieden.

De auteur zei mij, dat we er absoluut geen waarde-oordeel aan moesten toekennen dat het boek is uitgegeven in de serie *Analysen aus der Abteilung Entwicklungsländerforschung*. Dat was louter een financiële kwestie. (JD)

Klaus Schäfer, Linke Bündnispolitik in den Niederlanden, Perspektiven der achtziger Jahre; Analysen aus der Abteilung Entwicklungsländerforschung Nr. 127; Friedrich Ebert Stiftung, Godesberger Allee 149, 5300 Bonn 2.

Het groene scenario

De politieke pendule is een begrip dat Bas de Gaay Fortman gebruikte tijdens zijn optreden in de campagne voor de statenverkiezingen van dit voorjaar. Onder diezelfde titel heeft hij samen met Wouter van Dieren een boekje geschreven. De titel slaat op een door de Amerikaanse historicus Arthur Schlesinger ontwikkelde theorie die zegt dat „er na ieder tijdperk van cynische machtsuitoefening, gericht op behartiging van gevestigde belangen van een elite, een periode van verlichting en vernieuwing intreedt”. De auteurs menen dat we ons bevinden op zo'n keerpunt in de geschiedenis; het punt waar de slinger weer de andere kant op zal gaan. Volgens De Gaay Fortman en Van Dieren werd de afgelopen periode gekenmerkt door „desintegratie” en zal de nieuwe periode als kenmerk „integratie” dragen. Of anders uitgedrukt „het idee van de macht” zal worden ingeruild voor de „macht van de ideeën”.

Op een wat pamflettistische wijze geven ze in hun geschrift een beeld van het oude en het nieuwe, te verwachten tijdsbeeld en de daarbij behorende tijdgeest. Het geheel maakt één wat rommelige indruk door de opbouw van korte stukjes waarin echt alles in een paar zinnen aan de orde komt, zonder dat de samenhang wezenlijk duidelijk wordt.

Het zal niet verbazen dat deze twee oprichters van de Groene Partij Nederland uitkomen bij het *groene scenario* als gewenst/verwacht ontwikkelingsmodel voor de wereld op afzienbare termijn. Dat ze dit scenario wat uitgebreider uitwerken en alternatieve scenario's enigermate clichématig afdoen („Aanhangers van het rode scenario stellen al hun vertrouwen en hoop op de overheid.”), valt hen gezien hun achtergrond dan ook wel te vergeven.

De vlot geschreven en makkelijk te lezen uitgave eindigt met een uitgebreide literatuurlijst, waarin de geïnteresseerde lezer zeker iets van zijn gading zal vinden, als één of meerdere passages uit het boek nieuwsgiering hebben gemaakt. (JD)

Bas de Gaay Fortman en Wouter van Dieren, De politieke pendule, pleidooi voor een nieuwe toekomst; Zomer & Keuning, Ede, 1987.

SKRIPTIES

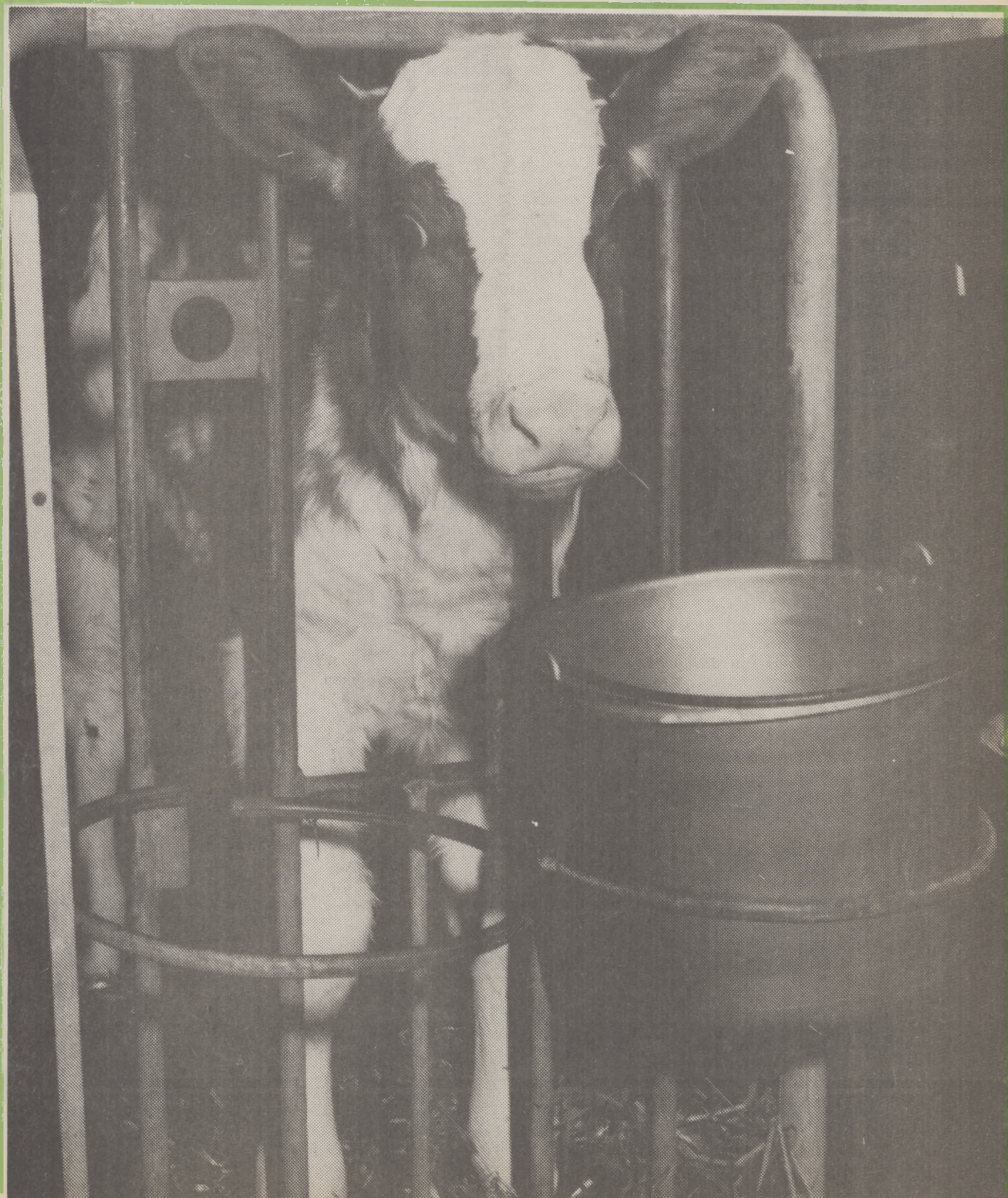
Naast boeken en tijdschriften wil de redactie in deze rubriek ook aandacht gaan schenken aan skripties en werkstukken, die handelen over zaken waarvan de redactie vermoedt dat ze in de belangstelling staan van de lezers van dit blad.

Daarom een oproep om skripties en werkstukken die een breder publiek verdienen naar Radikale Notities op te sturen.

Het adres is: redactie Radikale Notities, Singel 277, 1012 WG Amsterdam.

JAARGANG 5 / 1987 / NR. 3

NOTITIES- RADIKALE

REDAKTIONEEL

RADIKALE NOTITIES

2 Redaktioneel

3 Werkgroep Landbouw

Een radikaal landbouwbeleid: minder is meer

11 Jaap Schouls

Minderheidsstandpunt in werkgroep: kon-tingentering is ook niet alles

13 M.J. Varekamp

Kommentaar voorzitter landbouwschap: 'de ideeën van de PPR zijn achterhaald'

15 Gert van Bergen en Jan Dirx

Jonge boeren willen brede discussie over landbouw: 'de PPR vergeet de vrije markt'

16 Jan Frederik van den Hoogen

PPR streeft onduidelijk idee na: de liber-taire staat bestaat niet

21 Bram van Ojik

Mensenrechten en buitenlands beleid: burgerlijke vrijheid is niet ondergeschikt aan socialistische gelijkheid

23 Bas de Gaay Fortman

Politieke crises en de ontbinding van de Tweede Kamer: 'de eendragtige zamen-werking der grondwettige magten'

24 Brieven

RADIKALE NOTITIES

Kolofon: Radikale Notities verschijnt vier keer per jaar als bijlage bij de Radikalenkrant. Radikale Notities is een uitgave van de PPR-Studiestichting in samenwerking met de Radika-lenkrant. **Redactie, administratie en advertentie:** PPR-Studiestichting, Singel 277, 1012 WG Amsterdam. **Redactie:** Arda van den Brink, Marie-José Burger, Jan Dirx (eindredak-tie), Lidie Koeneman, Bram van Ojik, Tim van Ruiten. **Vormgeving:** Joep Paulussen. **Abonnementen:** Gratis bij de Radikalenkrant, anders f 10,- per jaar, giro 2144633 t.n.v. PPR-Studiestichting, Amsterdam, o.v.v. Radikale Notities. **Foto's:** Jan Dirx.

Dit nummer van Radikale Notities dient enige maanden zorgvuldig te worden bewaard, want hierin staan de achtergrondverhalen voor het voorjaarskongres 1988 van de PPR. Dat kongres wordt gehouden op 16 april in het nieuwe land van de Zuiderzeepolders. En op die plek kan een kongres alleen maar als onderwerp landbouw hebben.

Over landbouw gaan vier artikelen in dit nummer. Begonnen wordt met een bijdrage van de Werkgroep Landbouw van de PPR. Deze werkgroep heeft ter voorbereiding van het kongres een nota geschreven over de actuele problemen in de landbouw binnen de Europese Gemeenschap en over de oplossin-gen die de PPR ziet voor die problemen. Deze nota is samengevat in het artikel *Minder is meer*.

De werkgroep bleek niet eensgezind te zijn voor wat betreft de meest wenselijke oplos-sing voor de gemeenschappelijk gekonstateer-de problemen. Eén van de leden -Jaap Schouls- schreef een minderheidsstandpunt en ook dat is opgenomen in dit nummer van Radikale Notities.

De door de landbouwgroep opgestelde nota werd ter becommentariëring voorgelegd aan een aantal deskundigen uit de landbouwwe-reld. De voorzitter van het Landbouwschap, de heer M. Varekamp, schreef een commen-taar, dat hier afgedrukt wordt onder de kop *De ideeën van de PPR zijn achterhaald*.

Gert van Bergen en Jan Dirx spraken met Staf Depla, sekretaris Nederlands Agrarisch Jongerenkontakt (NAJK). Daar bleken aanknop-pingspunten te zitten tussen de visie van het NAJK en die van de PPR.

In de rubriek *De Partij* deze keer geen strategische, maar een programmatische bij-drage. De partij sprak zich in het voorjaar van dit jaar uit voor een 'libertaire staat'. Wat is dat en kan dat, waren vragen die menig kongresganger op de lippen brandden, maar hem/haar er niet van weerhielden sprontaan de stemkaart te heffen en de 'libertaire staat' te omarmen. Frederik van den Hoogen heeft zo zijn twijfels over wat het kongres voor ogen stond daarbij.

„Mensenrechten blijken altijd weer ten prooi te vallen aan selectieve verontwaardiging,” schrijft Bram van Ojik. Hij bespreekt het boek *Aan vrijheid gebonden* van de PvdA-er Marnix Krop. Het boek handelt over de plaats van mensenrechten in het buitenlands beleid. Krop schuwt het niet ook progressieve partij-en en organisaties onder de loep te nemen. Van Ojik vindt dat discussies over de proble-matiek niet langer te ontlopen zijn.

Bas de Gaay Fortman is niet het enige schrijvende Eerste Kamerlid. Zijn kollega van D66, Jan Vis, publiceerde onlangs in de serie Nederlands Parlementsrecht een studie over *De ontbinding van het parlement*. Een nuttig en aangenaam boek, aldus De Gaay Fortman. Hij grijpt deze bespreking aan om „onze staatsman Hendrik Waltmans” even in het zonnetje te zetten.

EEN RADIKAAL LANDBOUWBELEID

MINDER IS MEER

Het Europese landbouwbeleid is op een keerpunt gekomen. Was het tot voor kort gericht op produktiviteitsverhoging om aldus verbetering van agrarisch inkomen te bewerkstelligen, nu is duidelijk dat juist deze enorme produktiviteitsverhoging het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid in de huidige vorm onmogelijk maakt. Tot een redelijk agrarisch inkomen heeft de produktiviteitsstijging ook niet geleid, zeker niet als naar het uurloon wordt gekeken. Dat het beleid moet veranderen staat niet ter discussie, wel de richting waarin en de middelen waarmee.

De rol die de landbouw in de samenleving speelt is groot. In de eerste plaats is hij verantwoordelijk voor de voedselvoorziening. Daarnaast biedt hij werkgelegenheid, zowel direkt op de agrarische bedrijven (nu nog 5½% van de totale beroepsbevolking in Nederland) als indirekt (ongeveer 12%) in de toeleverende en verwerkende industrie en bij de overheid. Verder is 65% van het Nederlandse grondoppervlak in beheer bij de boeren. De landbouw draagt daarom ook medeverantwoordelijkheid voor het landschap, de natuur en de drinkwatervoorziening. Tenslotte kan de landbouw ook een rol spelen bij het afvalgebruik (hergebruik van grondstoffen). In deze nota worden de problemen in de landbouw in hun onderlinge samenhang bezien en wordt een visie van de PPR daarop beschreven. Het is geen blauwdruk van een nieuw landbouwbeleid, het geeft slechts de richting aan waarin wij de landbouw graag zien veranderen en hoe we dat denken te bereiken. Het is daarbij tevens een handvat voor onze standpuntbepaling bij actuele problemen.

1 Hoofddoelstellingen*Redelijke inkomens in de landbouw*

Het landbouwbeleid dient het welzijn van de mensen voorop te stellen. Daarvoor is een redelijk inkomen, sociale zekerheid en een rechtvaardige inkomensverdeling binnen de landbouw voorwaarde. Bovendien moet dat inkomen gehaald kunnen worden onder aanvaardbare omstandigheden. Dit betreft werktijden en de lichamelijke en geestelijke zwaar- te van het werk.

Behoud van werkgelegenheid

Om zo goed mogelijk tot ontplooiing te kunnen komen vinden velen het hebben van betaald werk belangrijk. Het nastreven van een zo optimaal mogelijke werkgelegenheids- situatie moet dan ook doel van elk beleid zijn. Werkgelegenheid in de landbouw is ook belangrijk, omdat deze bijdraagt aan de in- standhouding van de plattelandsstructuur en het landschap. Dit betekent dat bedrijfsbeëin- diging zoveel mogelijk moet worden tegenge- gaan.

Behoud en ontwikkeling van een gevarieerd en gezond milieu

Het milieu kan zich niet verdedigen, daarvoor is de mens verantwoordelijk. Het gaat daarbij

om het produktiemilieu, het arbeidsmilieu en het externe milieu. Het verbeteren van het dierlijk welzijn valt hier nadrukkelijk ook onder. Verder is het nodig een gevarieerde natuur en een gedifferentieerd en aantrekke- lijk landschap te bevorderen.

Internationale solidariteit, met name met de boeren in de Derde Wereld

Het gaat niet alleen om de mensen hier, maar ook elders in de wereld. Het mag niet zo zijn dat ons landbouwbeleid een veilige voedsel- voorziening in de Derde Wereld in de weg staat door het dumpen van overschotten en een ondoelmatige verspilling van grondstof- fen. Konkurrentievervalsing voor de Derde Wereld moet worden tegengegaan. Im- en export blijft natuurlijk altijd nodig, maar elke regio moet in staat worden gesteld in de eerste plaats in de eigen voedselbehoefte te voor- zien.

Deze doelstellingen zijn algemeen geformuleerd; het zijn de normen waaraan wij het beleid en de effecten van de instrumenten wensen te beoordelen. Ze bieden aldus een toetsingskader voor het door ons voorgestane beleid. Een beleid dat de gemeenschap best geld mag kosten, mits dit geld bij de boeren terecht komt en niet wordt verspild aan de negatieve gevolgen van het beleid. Hierna zullen in de hoofdstukken 4 t/m 7 de hierboven genoemde vier hoofddoelstellin- gen nader worden uitgewerkt. Voor een goed begrip daarvan wordt eerst in hoofdstuk 2 het huidige landbouwbeleid bekeken. In hoofd- stuk 3 wordt de toepasbaarheid van de alge- mene economische visie van de PPR op de landbouw beschreven.

2 Het huidige beleid

Bij de oprichting van de EG in 1957 werden in het Verdrag van Rome vijf doelstellingen geformuleerd voor het gemeenschappelijk te voeren landbouwbeleid:

- de produktiviteit te doen toenemen door de technische vooruitgang te bevorderen en door zowel de rationele ontwikkeling van de land- bouw als een optimaal gebruik van de produk- tiefactoren, met name arbeid, te verzekeren;
- aldus een 'redelijke levensstandaard' te verzekeren voor de landbouwbevolking;
- stabilisatie van de markten;
- veilige voedselvoorziening
- redelijke prijzen voor de konsument.

Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid heeft voornamelijk vorm gekregen in het markt- en prijsbeleid. Voor de belangrijkste produkten geldt een marktordening. Voor varkensvlees, slachtpluimvee, eieren, groenten en fruit is deze licht. Dat wil zeggen, de ondersteuning is beperkt tot enkele perioden of er is alleen grensbescherming. Voor zware marktorderingsprodukten als granen, zuivel, rundvlees, suiker, wijn en olijfolie gelden daarnaast gemeenschappelijke prijzen. Voor vrije produkten kan wel een gemeenschappelijke markt bestaan door het afbreken van marktbelemmeringen tussen de lidstaten. Het markt- en prijsbeleid is gebaseerd op drie hoofdprincipes:

- eenheid van markten (vrij handelsverkeer van landbouwprodukten binnen de EG);
- kommunautaire preferentie (bescherming door heffingen en kwaliteitseisen);
- financiële solidariteit.

De prijzen komen tot stand middels de volgende prijssoorten:

- richtprijs, de prijs die nodig geacht wordt om kostendekkend te kunnen produceren;
- interventieprijs, de minimumprijs waartegen landbouwprodukten uit de markt worden genomen bij overproductie;
- drempelprijs, de minimumprijs waartegen landbouwprodukten van buiten de EG mogen worden ingevoerd.

Doordat de wereldmarkt reeds geruime tijd voor de meeste produkten een overschotten-

markt is, zijn de prijzen er laag en worden bij toenemende overschotten van de EG en de VS steeds lager. Het verschil tussen de drempelprijs en de wereldmarktprijs is de hoogte van de invoerheffing die nodig is om de gemeenschappelijke markt te beschermen (import tegengaan). Om toch export mogelijk te maken wordt een exportrestitutie gegeven die het verschil overbruggt tussen wereldmarktprijs en interventieprijs. De uitgaven voor restitutie overtreffen steeds meer en in zeer ruime mate de inkomsten uit invoerheffingen. Oorzaken zijn de toenemende overproductie van een aantal produkten (meer restitutie), de lagere wereldmarktprijs door overschotten, de lage dollar (meer restitutie per eenheid export) en steeds meer zelfvoorziening voor meer produkten (minder invoerheffing).

Om deze budgettaire lasten te verlichten zijn verschillende maatregelen genomen. In het begin van de jaren '70 probeerde de EG de overschotten te beteugelen met lagere prijzen en slacht- en omschakelingspremies. Later werd getracht door subsidies de afzet op de interne markt te vergroten (veevoer, kerstboter; deze akties zijn in feite geen bestrijding van overschotten, maar het opruimen van voorraden). Het streven naar gematigde prijzen bleef en blijft de boventoon voeren, getuige de visie van de Europese Commissie in het *Groenboek* en getuige de Memorie van Toelichting bij de begroting van Landbouw & Visserij. Andere maatregelen die genomen

zijn sinds het einde van de jaren '70 zijn de medeverantwoordelijkheidsheffing en de garantiedrempels. Een geheel andere maatregel is de in 1984 voor melk ingevoerde superheffing, die vergezeld ging van een prijsverlaging. Tot nu toe heeft men het (gelukkig) nog niet aangedurfd over te gaan tot rigoreuze prijsdalingen, omdat die politiek (nog) niet haalbaar zijn.

Intensivering, schaalvergroting en mechanisatie maakten kostprijsverlaging mogelijk en deden de arbeidsproductiviteit toenemen. De ontwikkeling van de arbeidskosten en het terughoudend prijsbeleid waren een extra stimulans (of noodzaak) voor boeren om in deze ontwikkeling mee te gaan. De stijgende produktiviteit per arbeidskracht maakte het mogelijk de bedrijven te vergroten en te intensiveren, of arbeidskrachten te laten afvloeien. Om ruimte te maken voor de 'blijvers' om te groeien, is het nodig dat veel andere bedrijven afhaken (de 'wijkers'). Het aantal bedrijven neemt af door te lage inkomens.

Het economische aspekt speelt in het Nederlandse landbouwbeleid een belangrijker rol dan het sociale aspekt en het milieuaspekt. Toenemende export binnen en buiten de EG, voor een groot deel op kosten van de EG (zuivel) en met positieve gevolgen voor de Nederlandse betalingsbalans en de kansen voor de kapitaalkrachtigste agrarische bedrijven zijn kennelijk belangrijker dan werkgele-

WAT BETEKENT DIT ALLEMAAL ?

Prijsondersteuning

In principe werkt het marktmechanisme van vraag en aanbod. Dreigt de prijs door teveel aanbod onder een bepaald nivo, de interventieprijs, te geraken, dan wordt door de EG geïntervenieerd, de overproductie wordt opgekocht. De prijs wordt zo ondersteund dat deze niet onder de interventieprijs komt, ook de konsumenten betalen deze prijs.

Prijstoeslag

Een toeslag per eenheid produkt die de producent ontvangt boven de vastgestelde prijs, de verbruikers (konsumenten) betalen niet direkt mee aan deze toeslag, maar wel indirekt via de belastingen.

Inkomstenstoeslag

Een toeslag die de producent ontvangt onafhankelijk van de hoogte van de produktie, maar die bijvoorbeeld gegeven wordt per hektare, per bedrijf en of per persoon.

Exportrestitutie

Een subsidie die per eenheid produkt wordt gegeven om op de wereldmarkt konkurrerende export mogelijk te maken. De restitutie dekt het verschil tussen wereldmarktprijs (vaak erg laag) en EG-prijs.

Kontingentering of kwotering

Een systeem waarbij boeren niet meer mogen produceren dan een voor iedere boer vastgestelde hoeveelheid, het kwotum. Voor de

produktie boven het kwotum kan het zijn dat geen prijsondersteuning of prijstoeslag wordt gegeven of dat daar een zeer hoge heffing op rust (bijvoorbeeld de superheffing in de zuivel).

Gestaffelde prijzen

In dit systeem krijgt de boer voor de eerste hoeveelheid (voor iedereen gelijk) produkt een hoge prijs, voor een volgende hoeveelheid een iets lagere prijs enz. In de EG kent men een dergelijk systeem niet, wel in bijvoorbeeld Noorwegen.

Medeverantwoordelijkheidsheffing

Een heffing die in 1976 in de zuivel geïntroduceerd is en nu ook bij de granen in werking is. Van de prijs die de boer voor zijn produkt krijgt, wordt een klein gedeelte ingehouden. Voor de boer betekent het in feite een prijsverlaging, je zou ook kunnen spreken van een gebruikersheffing: boven de prijs die de boer ontvangt betaalt de konsument een heffing. De EG verwerft hiermee extra budgetmiddelen.

Garantiedrempels

Een systeem waarbij de prijs gegarandeerd is tot een bepaalde totale EG-produktie. Wordt er in de EG meer geproduceerd, dan wordt de gegarandeerde prijs minder. Ook de verbruikersprijzen dalen dan mee, men probeert zo markt-evenwicht door prijsverlaging te bereiken.

Superheffing

Deze heffing is in 1984 in de zuivel ingevoerd. In Nederland werden de boeren voor hun produktie die boven hun produktie van 1983 minus 8,65% uitkwam, gekort met een superheffing van 75% van de melkprijs (56 cent). Momenteel bedraagt deze heffing 100% en is het kwotum met nog eens zo'n 9% gekort.

Marginale gebieden

Gebieden die door natuurlijke handikaps voor een moderne, grootschalige agrarische produktie niet optimaal zijn ingericht.

Relatienotagegebied

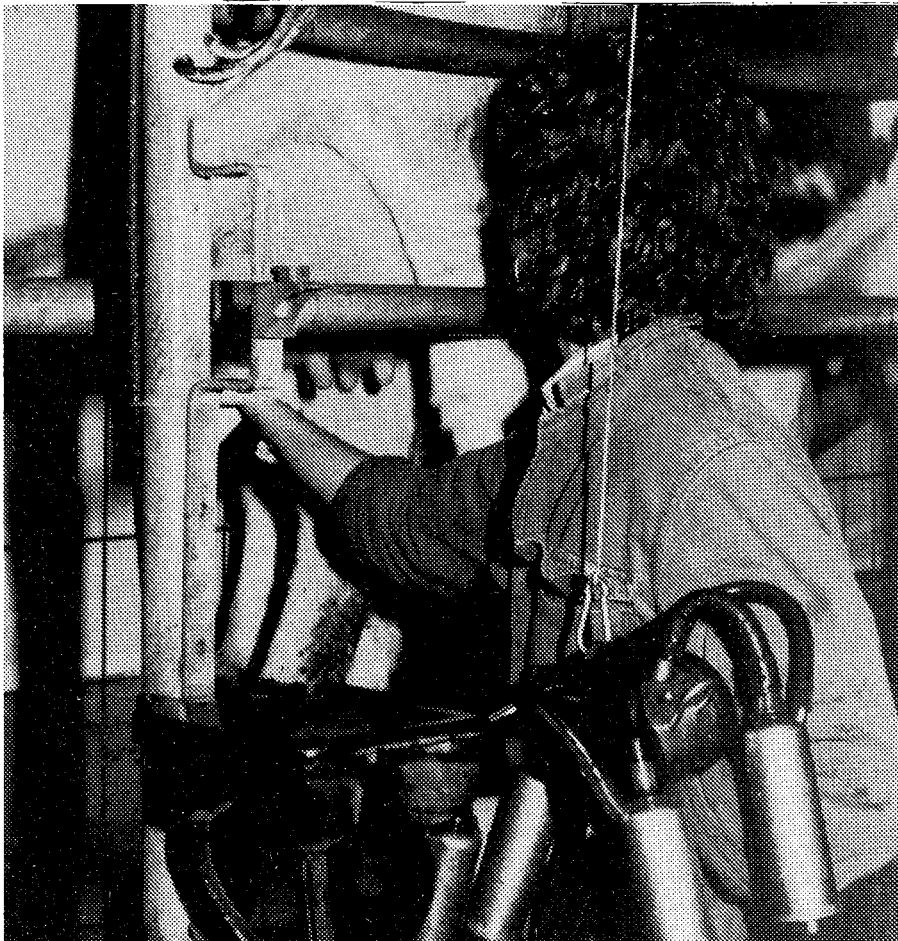
Als zodanig aangewezen beheersgebieden en reservaatgebieden.

Beheersgebied

Aangewezen gebied waarbinnen de landbouwer vrijwillig tegen een financiële vergoeding kan meewerken aan natuurbeheer door het aksepteren van beperkingen in de bedrijfsvoering.

Reservaatgebied

Gebied waar uiteindelijk het beheer geheel wordt gericht op natuurbehoud. Het rijk streeft ernaar de grond te verwerven en over te dragen aan een natuurbeschermingsorganisatie. Tot die tijd kunnen landbouwers vrijwillig een beheersovereenkomst afsluiten als in een beheersgebied.

genheid en inkomen voor de boeren en zorg voor het milieu. De gevolgen van dat beleid voor natuur en landschap zijn met het verschijnen van de Relatienota in 1975 wel ingezien door de overheid. Op basis van die nota probeert men nu in landschappelijk waardevolle gebieden door middel van beheersovereenkomsten het agrarisch beheer af te stemmen op natuur en landschap. Zo ontstaan in feite twee soorten landbouw. Aan de ene kant een intensieve landbouw die zich zonder beperkingen kan ontwikkelen en aan de andere kant een extensieve landbouw met beperkingen en vergoedingen.

Het centrale probleem van het Europese landbouwbeleid is een gevolg van het succes van één aspect, namelijk produktiviteitsstijging. De sterke vertechnisering, verchemisering en verindustrialisering doet het aanbod in de EG met 2 à 2½% per jaar stijgen. De vraag stijgt echter met niet meer dan ½% per jaar. Zonder overheidsingrijpen zou dit tot een drastische prijsverlaging leiden. Dit ingrijpen betekent echter een verschuiving van het probleem inkomensdaling naar het probleem stijging van de gemeenschappelijke lasten. Door de stijgende zelfvoorziening is de EG van netto-importeur netto-exporteur geworden, zodat de uitgaven voor restituties de inkomsten uit invoerheffingen steeds meer overtreffen. Dat wordt nog verergerd door de *terms-of-trade*-effekten: elke extra eenheid overproductie verlaagt de wereldmarktprijs en vergroot dus het verschil tussen interventieprijs en wereldmarktprijs.

In feite zijn de andere problemen afgeleiden van het overschottenprobleem. De gevolgen worden niet alleen afgewenteld op het EG-budget, maar ook op de boeren door de optredende prijsdaling, medeverantwoordelijkheidshoofden, garantiedrempels en superheffing. De agrarische inkomens lopen al jaren ver achter bij de inkomens in andere sectoren en de laatste jaren wordt dit verschil eerder groter dan kleiner. Bovendien is de inkomensverdeling in de landbouw zelf scheef. In 1985 heeft bijvoorbeeld een kwart van de Nederlandse boeren een beroep gedaan op de eenmalige uitkering. Alleen de grote boeren, die hun bedrijf al een groot aantal jaren hebben en een eigen vermogen op hebben kunnen bouwen, hebben een behoorlijk inkomen. Veel oudere boeren weten het inkomen op peil te houden door niet meer de benodigde vervangingsinvesteringen te doen. Zij eten het bedrijf langzaam op. Bedrijfsvername is dan niet meer mogelijk, zodat dit afname van het aantal bedrijven op termijn betekent (een soort ontslag door natuurlijk verloop). In plaats dat de hoge EG-uitgaven bij de boeren terecht komen, worden ze verspild aan de productieoverschotten. Superheffing, medeverantwoordelijkheidshoofden en de prijsverlagingen zijn in feite strafmaatregelen voor datgene waar men de boeren sinds jaren toe aangezet heeft: produktieverhoging.

Stijging van de arbeidskosten en van de arbeidsproduktiviteit hebben het aantal *workers* in de landbouw doen dalen van

ongeveer 500.000 in 1960 tot zo'n 275.000 in 1985. Vooral de stijgende arbeidskosten hebben geleid tot een vervanging van vreemde arbeid door gezinsarbeid (meewerkende vrouw). Veel van de zogenaamde levensvatbare bedrijven houden het hoofd slechts boven water door de onbetaalde inzet van meewerkende gezinsleden. De beloning van de gezinsarbeid benadert bij lange na niet het vergelijkbare CAO-loon, terwijl jongere kinderen zonder wettelijke bescherming produktiearbeid verrichten. Andere bedrijven zijn weer levensvatbaar door het buitenshuis verdiende inkomen van gezinsleden. De bank houdt immers bij het verstrekken van kredieten rekening met dit inkomen.

De steeds verdergaande schaalvergroting en intensivering hebben geleid tot negatieve gevolgen voor *natuur en milieu*:

- produktiemethoden die direkt of indirect een bedreiging (kunnen) vormen voor de gezondheid van mens en dier (chemische middelen);
- onaanvaardbare huisvestingssystemen in de intensieve veehouderij (legbatterijen, kistkalveren, aangebonden zeugen);
- het veel fossiele energie vragende gebruik van kunstmest;
- dure ruilverkavelingsprojecten die het landschap eentoniger maken, terwijl de goedkope en snellere kavelruil voor de boeren al een flinke kostenbesparing kan opleveren;
- het verdwijnen van honderden landrassen in de afgelopen decennia met als gevolg genenerosie.

Het EG-landbouwbeleid heeft verstreckende gevolgen voor de voedselproductie in *ontwikkelingslanden*. De boeren in die landen kunnen niet concurreren met de produkten uit de EG en de VS, die via voedselhulp of commercieel worden afgezet. Zij krijgen te lage prijzen voor hun produkten.

Voor het produceren van overschotten wordt, vooral in Nederland, gebruik gemaakt van geïmporteerd veevoer. Dit heeft tot gevolg mestoverschotten en overproductie hier en, voor zover de grondstoffen uit ontwikkelingslanden komen, een in de knel komende voedselvoorziening en bodemvruchtbaarheid in de Derde Wereld. De produkten voor de export worden daar op de beste gronden geteeld door multinationale ondernemingen of de marginale gronden worden tot het uiterste uitgeboerd. En voor het geproduceerde voedsel bestaat daar geen koopkrachtige vraag.

3 Economisch beleid

Door het bijzondere karakter van de landbouw is een apart landbouwbeleid noodzakelijk. Dat neemt niet weg dat ook de landbouw beïnvloed wordt door het algemeen economisch beleid. Zo heeft de duurder wordende arbeid ten opzichte van kapitaal goederen geleid tot een versnelde arbeidsuitstoot. In het programma van de PPR worden twee voorwaardenscheppende economische maatregelen voorgesteld, beiden in samenhang met herverdeling van werk. Het betreft een lastenverschuiving van arbeid naar kapitaal en het basisinkomen.

Bij het economisch produceren wordt gebruik gemaakt van de produktiefactoren arbeid, grond, kapitaal en energie. De verhouding tussen deze factoren wordt mede bepaald door de kosten. De kosten worden op hun beurt weer mede bepaald door de verdeling van de kollektieve lasten over die produktiefactoren. De toename van de kollektieve lasten is de laatste decennia via belastingen en sociale premies met name ten laste van de faktor arbeid gekomen.

De PPR stelt voor de lasten meer te verschuiven van arbeid naar de andere produktiefactoren. Zo kan het voordeliger worden om met meer arbeid en minder kapitaal en energie te produceren. Dit leidt tot een stimulering van de arbeidsintensievere en kapitaalintensievere economische activiteiten, zoals kleinere winkelbedrijven, openbaar vervoer, reparatie van duurzame goederen, hergebruik van materialen, landschapsbeheer, monumentenzorg en renovatie van woningen en steden. Energie- en grondstofverslindende industrieën worden minder gestimuleerd.¹

Onder een basisinkomen² verstaat de PPR een individuele toelage die aan iedereen van 18 jaar en ouder van overheidswegen wordt verstrekt. De plicht tot arbeid vervalt, het recht op betaalde arbeid nadrukkelijk niet. Door werk kan een aanvullend inkomen worden verdiend. Uitkeringsrechten boven het basisinkomen blijven gehandhaafd. In bepaalde sectoren, zoals de landbouw, zou begonnen kunnen worden met invoering van een basisinkomen. Door het basisinkomen wordt arbeid goedkoper. Het kan voor de financiële compensatie zorgen van inkomensverlies door arbeidstijdverkorting. Er is dus een duidelijke relatie met atv en lastenverschuiving. Deze combinatie van maatregelen zal positieve effecten hebben op werkgelegenheid en milieu.

Voor de landbouw betekent lastenverschuiving dat er een heffing komt op krachtvoer, kunstmest, bestrijdingsmiddelen en mechanisatie. Daar staat tegenover dat de arbeidskosten worden verlicht. Vreemde arbeid wordt goedkoper. In direkte zin zal de landbouw daar weinig van merken, omdat er in de landbouw maar beperkt gebruik wordt gemaakt van vreemde arbeid. In indirecte zin heeft de landbouw daar wel degelijk voordeel van. Loonwerk kan immers goedkoper worden. Weliswaar krijgt de loonwerker hogere lasten op het gebruik van mechanisatie, maar de loonwerker kan daar veel efficiënter gebruik van maken dan elke boer afzonderlijk. De loonwerker maakt wel veel gebruik van vreemde arbeid en zal bij lastenverschuiving dus sterk van lastenverlichting op arbeid profiteren. Doordat voor de boer zelf de mechanisatie ook duurder wordt en loonwerk goedkoper, zal hij/zij eerder een beroep doen op de loonwerker, wat het hier genoemde effect nog verder versterkt. De werkgelegenheid bij het loonwerk en de arbeidsverlichting voor de boer (atv) worden bevorderd.

Door de invoering van het basisinkomen worden ook direkt de arbeidskosten voor de boer en de meewerkende gezinsleden verlaagd. Er komen betere kansen voor het midden- en kleinbedrijf. Het wordt mogelijk

ook op kleinere bedrijven een inkomen te verdienen. Als de prijzen die de boeren ontvangen zo hoog zijn dat er een voldoende saldo per ha gehaald kan worden, is dit ook economisch verantwoord (middenbedrijvenbeleid).³

Met dit beleid willen we bereiken dat kleinere bedrijven makkelijker overleven, waardoor de werkgelegenheid bevorderd wordt en de arbeid verlicht (kleinere bedrijven, dus minder werk; minder druk tot bedrijfsvergroting en intensivering, dus minder mentale belasting). De stimulering van het loonwerk heeft deze beide effecten ook en bevordert bovendien dat kapitaalgoederen efficiënter benut worden. Dit laatste kan overigens ook door samenwerkingsverbanden tussen boeren.

Het gebruik van kunstmest en bestrijdingsmiddelen zal afnemen omdat ze duurder worden en omdat door verdergaande produktiebeheersing een extensievere landbouw steeds economischer wordt. Zo kan de landbouw milieuvriendelijker worden.

De import van veevoedergrondstoffen die ongunstig is voor de voedselvoorziening in de Derde Wereld en hier mestoverschotten veroorzaakt, wordt afgeremd ten gunste van de verbouw van eigen veevoer en andere producten en hergebruik van afval.

Tenslotte zal bedrijfsovername door de invoering van een basisinkomen worden verlicht. Niet alleen omdat het basisinkomen in een deel van het inkomen voorziet, maar ook neemt de vermogensbehoefte af als bedrijven kleiner worden en ook als meer gebruik wordt gemaakt van loonwerk. De positie van de meewerkende vrouw wordt beter, omdat zij gemakkelijker kan worden beloond.

Maatregelen als deze worden ook voorgesteld in het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) *Bouwstenen voor een geïntegreerde landbouw* (Van der Weijden e.a., 1984).

Markt- en prijsbeleid

Een effectieve produktiebeheersing zal, na het opruimen van de te grote en dure voorraden landbouwprodukten in de EG, ruimte bieden om het inkomen in de landbouw te verhogen. Dat is ook dringend nodig. In het algemeen zijn de landbouwprijzen in de afgelopen decennia te laag geweest. Dat laat zich duidelijk afleiden uit de agrarische inkomens en die inkomens zullen door een kontingentering zonder prijsverhoging of direkte inkomenssteun nog verder dalen. We willen dus een inkomensverbetering die mogelijk, maar ook nodig wordt bij verdergaande kontingentering en die niet ten koste gaat van de konsument. Deze verbetering kan gegeven worden via de prijzen of door inkomensstoeslagen. Prijsverhoging lijkt in het voordeel van de grotere boeren, maar dit bezwaar kan met het structuurbeleid worden weggenomen door het toewijzen van kwota. Bovendien behoort een gestaffeld prijssysteem, wat het genoemde bezwaar nog verder vermindert, tot de mogelijkheden.

Wanneer de prijzen op wereldmarktprijsniveau zouden komen, wordt het voor het overgrote deel van de bedrijven onmogelijk nog een positief saldo te behalen. Van economische produktie is dan geen sprake meer. Het in

aanmerking kunnen komen voor inkomenssteun zou dan verworden tot een plicht tot produktie. Het verschil tussen prijsverhoging (eigenlijk: prijstoeslagen) en inkomensstoeslagen is overigens minder groot dan het lijkt. Vooral bij produkten waarvoor de EG prijsbepalend is op de wereldmarkt, zal de wereldmarktprijs aantrekken bij een effectieve produktiebeheersing. Ook een systeem met gestaffelde prijzen doet het verschil kleiner worden.

Voor een succesvol landbouwbeleid is het een absolute voorwaarde dat er sprake is van evenwicht op de EG-markt. Alleen dan blijft het beleid betaalbaar. De markten van landbouwprodukten in de westerse landen kenmerken zich door een steeds maar toenemend aanbod en een stagnerende vraag. De uitgaven voor exportrestituties, gesubsidieerde afzet en opslag overtreffen daardoor in steeds ruimere mate de inkomsten uit invoerheffingen. Dit zijn uitgaven die gefinancierd worden met geld dat beter bij de boeren terecht kan komen en die bovendien onnodig zijn bij goede afspraken over produktiebeheersing en -verdeling. Ook uit het oogpunt van een Nieuwe Internationale Economische Orde zijn de overschotten onaanvaardbaar. Andere exporteurs op de wereldmarkt krijgen te maken met de prijsdrukkende werking van de Europese overschotten. De kwetsbaarheid van de EG voor tegenakties van andere landen neemt er door toe. Handelskonflikten tussen met name de VS en de EG verzieken de wereldmarkt nog meer.

Veelal wordt aangevoerd dat de problemen worden veroorzaakt doordat de prijzen met de prijsondersteuning kunstmatig hoog worden gehouden. Daardoor zouden de boeren worden uitgenodigd de produktie steeds meer te verhogen. Dezelfde redenering zit achter de wens tot prijsverlaging. Beiden gaan uit van een positieve prijselasticiteit van het aanbod. Een prijsverlaging of terughoudend prijsbeleid zou dus de produktie moeten afremmen, of anders gezegd: zonder een terughoudend prijsbeleid zou de produktie nog meer toenemen. Op zichzelf is deze redenering niet geheel onjuist. Wanneer de prijzen maar ver genoeg zakken, bijvoorbeeld tot wereldmarktprijsniveau, wordt de produktie vanzelf voor veel bedrijven onmogelijk. Vanwege de gevolgen voor het inkomen en de werkgelegenheid is dit politiek echter niet haalbaar en sociaal ongewenst.

In de landbouw speelt ook nog een ander, tegenovergesteld effect. Het aanbod wordt op korte termijn beïnvloed door factoren waar de boer geen invloed op heeft, zoals het weer, en vertoont op lange termijn nogal een star karakter. Oorzaak daarvan is het vastgelegde vermogen in gebouwen en mechanisatie. Een varkenshouder kan nu eenmaal niet van de ene op de andere dag koeien gaan houden. Voor de akkerbouw geldt dit in mindere mate, maar ook daar heeft de boer te maken met beperkende factoren als vruchtwisseling en mechanisatie. Bovendien zal een boer niet gauw besluiten tot het opgeven van het bedrijf. Zo lang mogelijk zal geprobeerd worden het bedrijf voort te zetten, desnoods met een veel te laag inkomen. Het inkomen moet gehaald worden uit prijs en opbrengst.

Daalt de prijs en wil het bedrijf gekontinueerd worden, dan moet de opbrengst verhoogd worden. Deze produktiviteitsverhoging door schaalvergroting en intensivering is ook nog eens door het beleid gestimuleerd en mogelijk gemaakt door technologische vooruitgang. Prijsverlagingen worden ook gepropageerd, omdat de vraag erdoor zou toenemen. Maar ook voor de prijselasticiteit van de vraag geldt (voorzover dit geen vraag naar veevoer is) dat deze zeer laag is. De consumptie is namelijk op het verzadigingspunt beland.

Het merkwaardige feit doet zich dus voor dat zowel bij prijsverlaging als bij prijsverhoging de produktie zal stijgen. Vermindering is alleen te bereiken door de ingezette hoeveelheid produktiemiddelen te verminderen, en dan met name vee, grond en/of kunstmest. Zou de EG een grote monopolist zijn, dan zou zij haar produktie snel verminderen. Want bij een geringe prijselasticiteit -kleiner dan 1- neemt de totale geldelijke opbrengst toe als de fysieke opbrengst daalt. Afspraken over produktiebeheersing zijn dus dringend nodig. De beperkte produktieruimte kan verdeeld worden door kontingentering in samenhang met het prijs- en inkomensbeleid. Als de bestaande overmatige voorraden zijn weggewerkt is een zekere mate van zelfvoorziening gewenst. Alleen zo:

- worden overschotten tegengegaan;
- wordt onze afhankelijkheid van de wereldmarkt minder;
- is het mogelijk de prijzen te verhogen.

De kwota's moeten per land, per persoon en per hektare worden vastgelegd. Per land, zodat ieder land z'n eigen nationale invulling kan geven. Per persoon, omdat iedere vorm van kollektieve verantwoordelijkheid (via bijvoorbeeld een mengprijs) in feite neerkomt op prijsverlaging. Er ontstaat dan namelijk weer een situatie waarin de individuele boer geen direkt vat op de prijs heeft. Per hektare uit milieuoverwegingen, te intensieve produktie kan zo worden voorkomen.

Als kontingentering zo voor de hand ligt, waarom is die dan nog niet meer ingevoerd dan alleen bij melk en suiker? Groot verzet is er bij de Europese Kommissie, het Ministerie van Landbouw, de voormannen van de gevestigde landbouworganisaties en de zuivelindustrie. In het Groenboek van landbouwkommissaris Andriessen worden als bezwaren genoemd: de produktiestruktuur wordt bevroren en problemen bij de onderhandelingen over, het beheer van, de controle op en de herziening van de kwota.

De genoemde problemen zijn op zich wel juist, maar om kontingentering daarmee te degraderen tot een lapmiddel dat slechts in uiterste noodzaak kan worden ingezet, gaat ons veel te ver. Dat de struktuur wordt bevroren is natuurlijk juist de bedoeling voorzover het de produktieruimte betreft. Daar binnen valt er wel degelijk een struktuurbeleid te voeren en voorts moet de landbouw zich in plaats van op opbrengstverhoging op kostenbeheersing gaan richten.

Tot slot nog een opmerking over de vermeende beperking van de ondernemersvrijheid door kontingentering. Door honderden maat-

regelen van het huidige landbouwbeleid is de vrije markt al lang vervangen door een *politieke* markt. De vraag is in wiens belang die maatregelen worden getroffen. Zolang ze worden bepaald ten gunste van de groten, vallen er vele slachtoffers. Bij het huidige beleid staan de boeren in grote afhankelijkheid van het markt- en prijsbeleid, de industrie en de banken. Wij willen sociale, democratische en ekologische regels.

5 Struktuurbeleid

Kontingentering schept de mogelijkheid een struktuurbeleid te voeren gericht op het midden- en kleinbedrijf. Dat is nodig om het proces van schaalvergroting met verlies van werkgelegenheid en met milieuvriendelijke produktie te stoppen. Als instrument voor een dergelijk struktuurbeleid kiezen wij voor een *Vestigingswet*. Hoe zo'n wet werkt, zullen we hier voor de melkveehouderij beschrijven. Voor andere produkten kunnen soortgelijke richtlijnen worden opgesteld.

De *Vestigingswet* regelt de toetreding van nieuwe producenten. Nieuwe producenten kunnen pas gaan produceren wanneer zij een kwotum hebben. Allereerst vervalt met de *Vestigingswet* de gebondenheid van de kwota aan de grond. Vrije verhandelbaarheid van de kwota is al helemaal uit den boze. Dit leidt namelijk tot nieuw vermogen (een recht op produktie). De feiten tonen aan dat dan de grote bedrijven, die al een aantal jaren geleden overgenomen zijn, in staat zijn kwota (al of niet aan grond gebonden) te kopen om

hun produktie uit te breiden. Zij die de kwota het hardst nodig hebben vallen buiten de boot. Kwota moeten volgens vast omschreven voorwaarden worden toegewezen aan jonge boeren die een bedrijf willen overnemen of aan kleine bedrijven om die uit te laten groeien tot een 'levensvatbaar' middenbedrijf. Dit kan gebeuren via een te stellen *melkbank*.

Toe te delen produktieruimte wordt verkregen doordat sommige bedrijven toch zullen stoppen. Dat willen we echter zo beperkt mogelijk houden; bedrijven waarop geen opvolger is, zouden overgenomen kunnen worden door iemand van buiten het bedrijf. De ruimte moet vooral vrij komen door grote bedrijven (al of niet vrijwillig) melk in te laten leveren. De Werkgroep Beter Zuivelbeleid heeft berekend dat in de huidige situatie bij afschaffing van de medeverantwoordelijkheidsheffing (opbrengst voor de boer 1½ ct per liter) en 3½% minder kwotum voor bedrijven boven 350.000 l ook de grote bedrijven er niet in inkomen op achteruit gaan.

Een beleid gericht op behoud van de kleinere bedrijven hoeft niet te betekenen dat de modernisering wordt stopgezet. Integendeel, nieuwe technologieën zijn hard nodig. Maar ook hier gaat het om de manier waarop ze gebruikt worden. De prijsverhoudingen, die mede door het voorwaardenscheppende beleid van de overheid bepaald worden, beïnvloeden dat. De Nederlandse landbouw is

terecht trots op het drieluik onderzoek, voorlichting en onderwijs. In de toekomst zal dit echter meer gericht moeten worden op energie- en grondstoffenbesparing en op extra inzet van hoogwaardige arbeid. Andere produktiewijzen zullen moeten worden ontwikkeld, aangepast aan de nieuwe prijsverhoudingen en gericht op kostenbesparing. Dat dit goed mogelijk is tonen Van der Wal e.a. (1985) met een aantal voorbeelden aan.

In de landbouw hebben we de laatste jaren te maken met stormachtige ontwikkelingen in de biotechnologie. Wie denkt dat de mogelijkheden tot opbrengstverhoging zo langzamerhand wel uitgeput raken, zit er goed naast. Momenteel ligt de gemiddeld melkproduktie per koe per jaar in Nederland iets onder de 6000 kg. Gaat het groeitempo door, zoals het de laatste jaren is geweest, dan wordt in het jaar 2000 de 7000 kg benaderd. Er zijn ook schattingen, die zeggen dat bij toepassing van biotechnologie de 9000 kg dan al gepasseerd kan zijn. Haalt een koe met een laktatie van 10.000 kg of een koe met een levensproduktie van 100.000 kg nu de landelijke landbouwers, tegen die tijd moet elk bedrijf toch een aanzienlijk aantal van deze koeien hebben rondlopen. De PPR plaatst vraagtekens bij de wenselijkheid van deze ontwikkeling.

In principe gelden hier ook voordelen. Een hogere produktie per eenheid betekent bij gelijkblijvende totale produktie minder gebruik van produktiemiddelen. Dat wil zeggen, minder gebruik van energie en grondstoffen, produktie op kleinere schaal (minder dieren), sparen van het milieu en betere kwaliteit van de arbeid. Of anders gezegd: minder koeien betekent ook minder krachtvoergebruik, minder intensief graslandgebruik en minder mest. Biotechnologie kan het mogelijk maken met minder kunstmest en bestrijdingsmiddelen (meer biologische of geïntegreerde bestrijding) dezelfde graslandproduktie te halen. Dat geldt ook voor andere produkten, voor veevoer en de normale akker- en tuinbouwprodukten. Maar ook in de landbouw is het natuurlijk zo dat nieuwe technologie in dienst moet staan van de samenleving. Het mag niet zo zijn dat in de oneindige konkurrierende samenleving zich moet aanpassen aan technologieën die 'nou eenmaal nodig zijn'. Voorwaarden zijn in ieder geval dat we verantwoord omgaan met het leven in de landbouw (een dier is meer dan alleen een produktiemiddel), dat we de totale produktie samen vaststellen (kontingentering) en dat iedereen in de landbouw over toe te passen technologieën moet kunnen beschikken.

De samenleving moet weten wat zij wil. Het is niet ondenkbaar dat de landbouw steeds meer een grondstoffenlandbouw wordt van organische stoffen, waarna de voedingsindustrie van veel verschillende grondstoffen het zelfde produkt kan maken en van één grondstof allerlei verschillende produkten kan maken die in niets meer lijken op de grondstof. We weten dat yoghurt van melk gemaakt wordt, plantaardige kaas wordt dat niet meer. Wordt de landbouw zo niet (voor een groot deel) overbodig? De PPR vindt dat de samenleving daar zelf over moet kunnen beslissen en dat dit niet overgelaten mag worden aan enkelin-

gen met veel geld, kennis en macht. Het zal duidelijk zijn dat de PPR voor de landbouw kiest, vanwege de meerdere functies die de landbouw heeft.

Een ander criterium is het ethische aspekt. Genenmanipulatie lijkt veel mogelijkheden te bieden (bijvoorbeeld bij stiftstofbinding). Er zijn vergaande ontwikkelingen aan de gang die het mogelijk maken voor de boer te kiezen of hij een vaarskalf of een stierkalf wil hebben. Om ons een oordeel over de ethische aspekten van dergelijke zaken te kunnen vormen, is een zorgvuldige discussie vereist. Daarbij is van belang wat in de toekomst de toepassingsmogelijkheden zijn van de nieuwe technieken bij mensen.

Tenslotte moet biotechnologie op z'n effecten voor het welzijn van dieren en de volksgezondheid worden bekeken. Een voorbeeld is het probleem van de groeihormonen in de vleesveehouderij.

6 Milieu

In de vorige hoofdstukken zijn op verschillende plaatsen de effecten van het door ons voorgestelde landbouwbeleid op het milieu besproken. Hier worden ze nog eens kort genoemd.

- Inkomensverbetering en prijsverhoging maken milieuvriendelijker produktiemethoden mogelijk.
- Produktiebeperking in combinatie met lastenverschuiving maakt een extensievere landbouw mogelijk. De mestoverschotten nemen af.
- Extensievere landbouw vermindert het gebruik van krachtvoer, kunstmest, bestrijdingsmiddelen, zware machines (struktuurbederf van de grond) en energie. Afvalgebruik wordt bevorderd.
- Minder krachtvoergebruik betekent minder mestoverschotten en verbetert de kwaliteit van de mest.
- De bedrijven krijgen een omvang op menselijke maat, de arbeidsomstandigheden worden verlicht.
- Een extensievere landbouw maakt het landschap aantrekkelijker en bevordert de ekologische verscheidenheid.
- Behoud van werkgelegenheid betekent behoud van de plattelandsstruktuur.
- Onderzoek, onderwijs en voorlichting zullen zich nog meer richten op energie- en grondstoffenbesparing en ontwikkeling van milieuvriendelijker produktiewijzen (bijvoorbeeld biologische bestrijding).

Het door ons voorgestelde landbouwbeleid is niet voor het milieu op aanvaardbare wijze te verwezenlijken zonder aanvullend milieubeleid in samenhang met sociaal-ekonomisch beleid. Zonder dat sociaal-ekonomisch beleid zouden milieumaatregelen op grote weerstanden stuiten, omdat ze dan altijd tot inkomensdaling zouden leiden.

Het toelatingsbeleid voor *chemische middelen* als gewasbeschermingsmiddelen, diergeneesmiddelen en groeibevorderende middelen moet worden verscherpt. Eenheid in EG-verband is ook hier nodig. Nog steeds komen er in Nederland incidenten met deze middelen

voor. Dit noopt tot een strengere controle en strengere straffen bij overtreding. Het exporteren van middelen, die hier al lang verboden zijn, naar ontwikkelingslanden moet verboden worden. Een goede internationale gedragskode voor multinationale ondernemingen is noodzakelijk.

De *overbemesting* met drijfmest van vooral varkens en pluimvee leidt tot verontreiniging van lucht, bodem en grond- en oppervlaktewater (zure regen, zware metalen, nitraat, fosfaat, bestrijdingsmiddelen). De bodem moet niet meer mest toegediend krijgen dan het gewas op kan nemen en niet zoveel als het gewas kan verdragen. De Wet Bodembescherming en de Meststoffenwet zijn slechts eerste stappen op weg naar een duurzame landbouw.

Het *relatienotabeleid* is voornamelijk symptoombestrijding. Echter, onder het huidige landbouwbeleid kunnen we niet zonder. Van meer belang is dat de landbouwontwikkeling gestimuleerd gaat worden richting milieuvriendelijke landbouw en dat milieuvriendelijke investeringen ondersteund gaan worden door de overheid. In de PPR-visie moet er geen scherpe scheiding gemaakt worden tussen gebieden met een ongeremde kapitaal- en energievretende intensivering enerzijds en gebieden met een ouderwetse museumlandbouw anderzijds. Het totale landbouwgebied moet z'n landschappelijke waarde behouden. Voor kwetsbare natuurgebieden is wel reservaatvorming nodig.

Er moet zo spoedig mogelijk een goede *Wet Welzijn van Dieren* worden gemaakt. Deze wet moet het welzijn van dieren veilig stellen en zo randvoorwaarden stellen aan de ekonomische produktie. Voor de zekerheid moet uitgangspunt zijn, dat niets mag tenzij het is toegelaten. Dit betekent dat er een toelatingsbeleid moet komen voor nieuwe produktiesystemen. In een afweging tussen de belangen van het dier en ekonomische belangen - waarbij niet tevoren vaststaat dat de ekonomische belangen het zwaarst wegen - kan een lijst van zaken worden opgesteld die worden toegestaan: een zogenaamde positieve lijst. Dit levert een regelgeving op die in de praktijk goed hanteerbaar en goed controleerbaar is. De bestaande systemen moeten uiteraard ook worden getoetst. Systemen als legbatterijen, het huisvesten van kalveren in kisten en het aanbinden van zeugen zijn onaanvaardbaar. Ook hier geldt dat het onderzoek zich zal moeten richten op diervriendelijke huisvestingssystemen die ekonomisch rendabel zijn. De voorlopige resultaten van bijvoorbeeld groepshuisvesting van mestkalveren en etagesystemen voor pluimvee laten zien dat dit geen illusie is. Preventieve regelgeving zal een gunstig effect hebben op het uitbrengen van nieuwe huisvestingssystemen, omdat het onderzoek zich zal richten naar de criteria die voor toetsing zijn opgesteld.

Het is van groot belang om de *milieuvriendelijke landbouw* te stimuleren. Een fonds, waaruit premies ten behoeve van de omschakeling op milieuvriendelijke landbouwmethodes

den kunnen worden gefinancierd, kan in deze voorzien. Voorbeelden zijn de ontwikkeling van diervriendelijke veehouderijssystemen (scharreldieren), biologische en geïntegreerde bestrijding van ziekten en plagen (in de fruitteelt, kasteelt en akkerbouw), toepassing van windenergie en biogas en alternatieve landbouwmethoden. De producenten in de alternatieve landbouw slagen er in om landbouw te bedrijven met een minimaal gebruik van fossiele energie (bijvoorbeeld 25% minder energieverbruik in de alternatieve melkveehouderij), kunstmest en bestrijdingsmiddelen. Onder invloed van de alternatieve landbouw is een begin gemaakt met de ontwikkeling van aangepaste technologie (bijvoorbeeld ten behoeve van de onkruidbestrijding en de grondbewerking). De alternatieve landbouw is zo een bron van ook in de geïntegreerde en gangbare landbouw toepasbare produktietechnieken en teeltmaatregelen.

7 Derde Wereld

Een vergelijkbare notitie als deze zou geschreven kunnen worden over de ontwikkelingsproblematiek. We zouden daarin heel uitvoerig in kunnen gaan op de relaties tussen de landbouw en de problematiek van de ontwikkelingslanden. We beperken ons hier tot de invloed van ons landbouwbeleid (voornamelijk Europees) op de voedselvoorziening in de ontwikkelingslanden. Het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid is tweeslachtig op dat punt. Terwijl de EG voor zichzelf als

doel stelt in de eigen behoefte aan voedsel te voorzien, is het kennelijk aanvaardbaar dat andere landen zich voor hun voedselvoorziening wel afhankelijk maken van het buitenland. Wanneer wij werkelijk de eigen voedselproductie in de Derde Wereld willen bevorderen, dan kunnen de ontwikkelingslanden niet langer worden beschouwd als welkom afzetgebied voor onze overschotten.

Voedselhulp op zich is geen onderwerp van discussie meer. Vrij algemeen wordt erkend dat deze vorm van hulp tot tijdelijke noodhulp beperkt moet blijven vanwege de schadelijke uitwerking op de lokale voedselproductie en consumptiepatronen. Indien dit uitgangspunt ook wordt toegepast, dan zal de hulp op het juiste tijdstip, op de juiste plaats, in de juiste hoeveelheid en in de juiste soort moeten aankomen.

Kommerciële voedselexport is heel wat anders. Het lijkt verleidelijk om onze overschotten weg te werken door het aanboren van nieuwe markten. Een verleiding die nog groter wordt door de -ook als gevolg van overschotten- toenemende handelskonflikten tussen de grote westerse voedselexporteurs. Een eigen voedselproductie in de Derde Wereld, nodig om de honger te kunnen bestrijden, wordt daardoor in de kiem gesmoord. De boeren daar krijgen steeds lagere prijzen. Zij kunnen niet concurreren met de grootschalige productie en regeringssteun van de rijke landen. Om deze reden is het een plicht voor de EG en de VS (en Australië, Nieuw Zeeland en Canada) hun productie

drastisch te beperken. Dat dit ook gunstig is voor de landbouw hier, is in de vorige hoofdstukken voldoende aangetoond.

Een tweede aspekt van ons beleid dat van invloed is op de landbouw in ontwikkelingslanden is de invoer van agrarische grondstoffen uit die landen. Deze nieuwe grondstoffen zijn in de plaats gekomen van de relatief duurdere grondstoffen uit onze eigen landbouw. Het gaat dan vooral om veevoer (graansubstituten). Om deze importen goed te praten wordt veelal aangevoerd dat de betrokken uitvoerende landen daar deviezen mee verdienen. Deze ontwikkeling heeft echter zeer grote bezwaren. Het zijn vooral de westerse agroindustrieën (Unilever is daar 'goed' in) die hiervan profiteren. Zij zetten grote plantages op om goedkoop grondstoffen te produceren. Het is natuurlijk geen wonder dat de grondstoffen uit onze eigen landen duurder zijn als er geen eerlijke prijzen aan de boeren in de ontwikkelingslanden worden betaald. Daar komt nog bij dat het een zeer onzekere bron van inkomsten is voor de ontwikkelingslanden en hun boeren. De kleine boeren profiteren er niet van. Wanneer de multinationals ergens anders, waar ook ter wereld, goedkoper aan grondstoffen kunnen komen, zullen ze dat niet nalaten. Nog erger is dat de eigen voedselvoorziening naar de slechtere gronden wordt verdrongen met weer als gevolg uitputting van die grond. De voedselvoorziening komt zo heel gemakkelijk in gevaar. De EG en de VS hebben dan weer

een alibi om hun overschotten af te zetten. Vandaar dat wij in ons beleid zoveel nadruk leggen op de beperking van het gebruik van geïmporteerd veevoer. Het samenhangende pakket van produktiebeheersing, hogere invoerheffing op geïmporteerd veevoer en minder exportrestituties bevordert dat het verbruik vermindert en de produktie van eigen eiwithoudende gewassen voor menselijke consumptie en veevoer wordt gestimuleerd.

WERKGROEP LANDBOUW

Noten:

1. Voor een gedetailleerder beschrijving en nadere uitwerking verwijzen we naar PPR-Schrift nr. 9, Lastenverschuiving.
2. Zie PPR-Schrift nr. 13, Basisinkomen.
3. Het is moeilijk te definiëren wat onder een middenbedrijf of kleinbedrijf wordt verstaan. Het is in ieder geval niet zo dat op grote bedrijven per definitie een beter inkomen wordt behaald, de vermogenssituatie speelt ook een rol. Een middenbedrijvenbeleid kan dan ook niet betekenen dat een bepaalde bedrijfsomvang moet worden opgelegd. Het gaat meer om de richting van het beleid. Een globale beschrijving van de verschillende typen luidt als volgt:
  - Grote bedrijven zijn groter dan 190 standaardbedrijfseenheden (sbe). Jaarlijks wordt

er gemiddeld meer dan 2% van het eigen vermogen gespaard. Dat is voldoende om de continuïteit te verzekeren.

- Middenbedrijven hebben tussen de 110 en 190 sbe. Er wordt wel gespaard, maar minder dan 2% van het eigen vermogen. De continuïteit op lange termijn is daardoor onzeker.

- Kleine bedrijven hebben minder dan 110 sbe. De beloning van arbeid en kapitaal is doorgaans zo laag dat er niet gespaard kan worden en soms zelfs ontspaard wordt. De kans op continuïteit is bij het huidige beleid vrijwel afwezig. Overname is niet mogelijk. (Naar Akkerman e.a., NAJK, 1984.)

Literatuur:

Commissie van de Europese Gemeenschappen, Perspectieven voor het gemeenschappelijk landbouwbeleid (Groenboek); Brussel, 1985.

Jansen, E., Iedema, P., Lastenverschuiving, over arbeid, kapitaal en milieu; PPR-Schrift nr. 9; Amsterdam, 1983.

LEI, CBS, Landbouwcijfers 1986; Den Haag, 1986.

LEI, Economische en structurele gevolgen van de superheffing; Mededeling 336; Den Haag, 1985.

Meester, G., De groene zorgen van Europa, drie studies over het EG-landbouwbeleid; Proefschriften uit het LEI nr. 2; Den Haag,

1985.

Meester, G., Strijker, D., Het Europese landbouwbeleid voorbij de scheidslijn van zelfvoorziening; WRR, LEI, Voorstudies en achtergronden; Den Haag, 1985.

NAJK, Boer blijven; Utrecht, 1983.

Ojik, B. van, Basisinkomen, over arbeidsethos, inkomen en emancipatie; PPR-Schrift nr. 13; Amsterdam, 1985.

Oosterhout, H. van, EG ongevoelig voor kritiek Thaise boeren; Landbouwmaand; januari 1986.

PPR, De hervorming van het gemeenschappelijk landbouwbeleid; Den Haag, 1984.

PPR, Verzet en vernieuwing, verkiezingsprogramma 1986-1990; Amsterdam, 1985.

Schaap, S., Bedreigd bestaan, het landbouwbeleid en de positie van de boer; Stichting Wetenschappelijk Buro D66; Den Haag, 1983.

Wal, H. van der, e.a., Speelruimte voor een geïntegreerde landbouw, verkenningen met behulp van een model; Vakgroep milieubiologie Rijksuniversiteit Leiden, WRR; Den Haag, 1985.

WBZ, Melken voor elke prijs ?; 1983.

Weijden, W.J. van der, e.a., Bouwstenen voor een geïntegreerde landbouw; Vakgroep milieubiologie Rijksuniversiteit Leiden, WRR; Den Haag, 1984.

MINDERHEIDSSTANDPUNT IN WERKGROEP

KONTINGENTERING IS OOK NIET ALLES

In progressieve kring wordt kontingentering van de produktie nog wel eens naar voren gebracht als het belangrijkste instrument om de problemen in de landbouw op te lossen. Er zitten echter nogal wat haken en ogen aan: hoogstens als tijdelijke incidentele maatregel bij zeer bepaalde gewassen lijkt het nuttig.

De wezenlijke problemen in de landbouw zijn grofweg terug te brengen tot twee hoofdpijnen, namelijk die van het produktievolumen (de hoeveelheid, het aanbod) en die van het inkomen van de producenten. Meestal leidt het oplossen van het ene probleem tot een vergroting van het andere probleem. Laat je bijvoorbeeld de ontmoeting van vraag en aanbod op de denkbeeldige markt de omvang van de produktie reguleren, dan wil dat op zich best lukken: op de langere termijn ontstaan geen overschotten en in West-Europa doen zich geen hongersnoden voor. Maar meestal liggen de prijzen dan toch aan de lage kant (mensen produceren liever iets te veel voedsel dan te weinig) en het boereninkomen wordt dan marginaal. In de huidige situatie zou het overlaten van de prijzen aan de vrije markt minstens de helft van de boeren in een faillissement storten.

Wil je anderzijds het inkomen in ieder geval goed houden en verhoog je daartoe de prijzen kunstmatig (bijvoorbeeld door invoerheffingen en exportrestituties aan de grenzen), dan loopt maar al te gemakkelijk het produktievolumen uit de hand: er ontstaan overschotten.

Op de korte termijn werkt de markt in de landbouw slecht. De meeste konsumenten veranderen hun behoefte aan voedsel niet veel, wanneer de prijs hoog of laag is. De vraag reageert weinig elastisch op veranderingen van de prijs. Ook het aanbod speelt slechts langzaam in op de verandering van prijzen: een boer kan niet elk jaar van veeleert naar akkerbouw overschakelen, en zelfs niet van vleesproduktie naar melkproduktie of omgekeerd. En het belangrijkste punt om de markt niet het laaatste woord te laten houden: je kunt de voedselproduktie en de mensen die daarin hun bestaan vinden niet uitleveren aan zoiets onbeheersbaars als de markt.

Vandaar dat al meer dan een eeuw overheden in West-Europa ingrijpen in de prijs- en inkomensvorming in de landbouw. Het laatste hoofdstuk hiervan is dat de EG met een aantal kunstmatig verhoogde prijzen, om zelfvoorziening binnen die EG tot stand te brengen, enorme overschotten op een aantal hoofdprodukten heeft doen ontstaan. Die overschotten worden (met inmiddels huizenhoge) exportrestituties gedumpt op de wereldmarkt, verlagen zo de wereldmarktprijzen en maken het Derde Wereldlanden heel moeilijk om hun eigen voedselproduktie van de grond te krijgen.

Ruwweg wordt in deze situatie gedacht aan twee oplossingen. De eerste is een forse prijsverlaging van de overschotprodukten. De

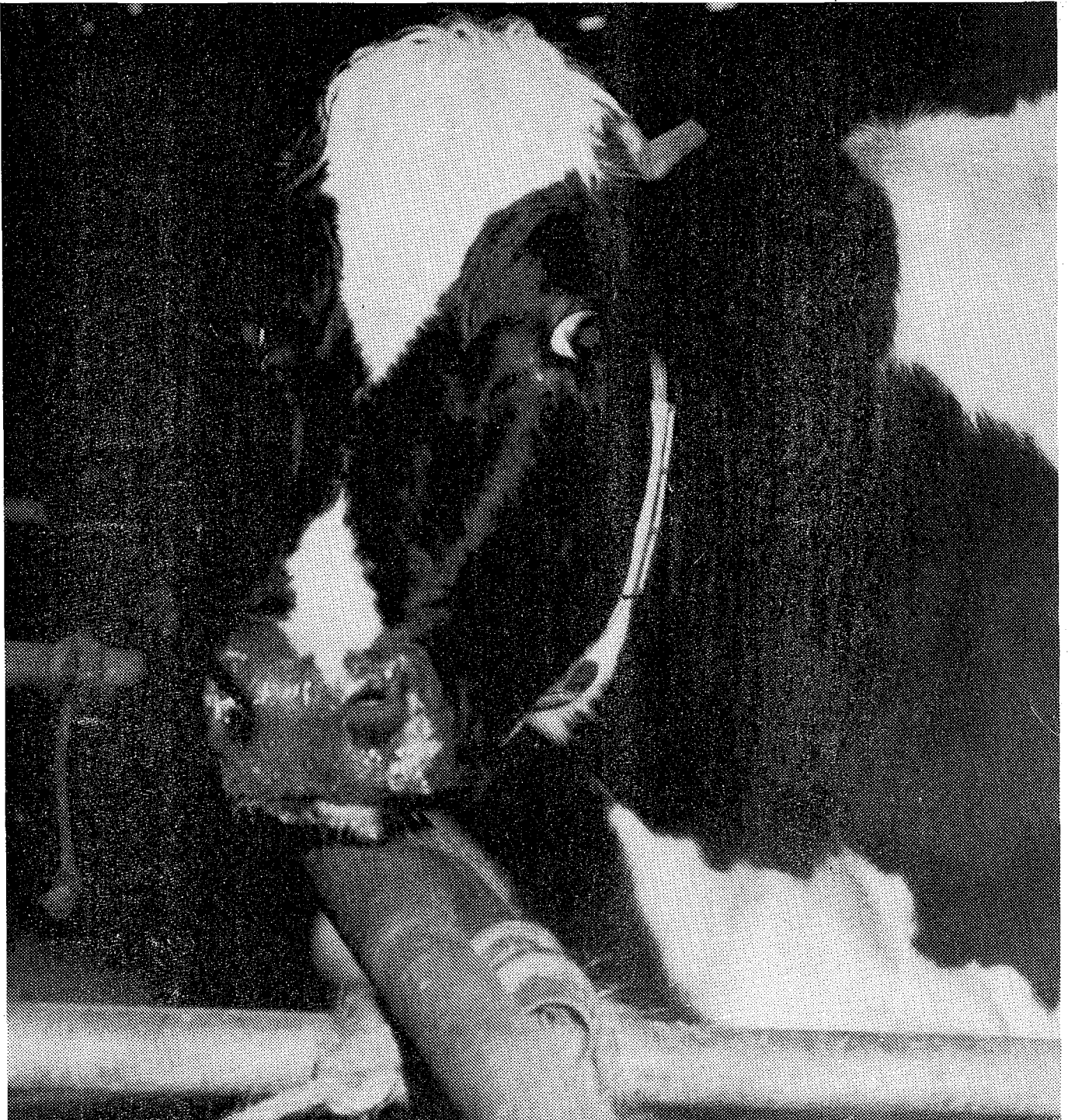
grotere, sterkere boeren in Nederland zitten op die toer: ze durven de konkurrentie met de rest van de EG wel aan. Maar een nog sneller voortgaande schaalvergroting van de landbouw zal het gevolg zijn. Een tweede oplossing is kontingentering: slechts voor een kontingent wordt een redelijke prijs gegarandeerd. Het meer geproduceerde dan het kontingent wordt minimaal betaald (superheffing). Met dit systeem wordt thans de melkproduktie gereguleerd en met sukses: de produktie is flink aan het dalen.

Dit geeft het gevoel dat kontingentering het systeem van de toekomst zou kunnen worden. Hier blijken echter een fors aantal haken en ogen aan te zitten.

-Limitering van de melkproduktie doet de boeren uitwijken naar andere niet gelimiteerde gewassen. Een aantal veehouders in Nederland heeft nu voor het eerst aardappelen of tarwe verbouwd. De markt van akkerbouwprodukten is de laatste jaren door dit verschijnsel dan ook overvoerder dan ooit. De neiging bestaat dan om voor alle produkten een systeem van kontingentering op te zetten. In elke Europese hoofdstad zou dan voor elke boer en voor elk gewas in elk jaar het maximale kontingent vastgesteld moeten worden. De antennes van duizenden ondernemers voor de toekomstige marktsituatie worden vervangen door komputers van enige onnavolgbare landbouwekonomen. De verstarring die dat in de voedselsituatie oplevert beschouw ik als bedreigend voor de kontinueschikbaarheid van voldoende eten. Kontingentering als permanent systeem is een olievlék, die zich over alle gewassen uitbreidt. Afgezien van de voorhands onoplosbare problemen van de burokratie om het een en ander te klaren, reduceert het de boer tot landbouwarbeider van de Staat. Kreativiteit en ondernemingszin zijn dan niet meer aan de orde. De boeren zullen zich hiervoor niet lenen.

-Niet alle gewassen zijn geschikt voor kontingentering. Zodra een gewas een centraal innamepunt heeft, zoals melk, suikerbieten en misschien ook graan, laat zich goed registreren wie hoeveel levert. Maar de aardappels, die boven een kontingent geproduceerd worden, kunnen aan de weg, op een plaatselijke markt of zelfs aan de deur verkocht worden. Kontingentering werkt dus vermoedelijk niet bij een dergelijk gewas.

-Kontingenten worden nu op historische gronden verschaft aan bepaalde ondernemers. Wanneer kontingentering een vast instrument wordt, is de dynamiek bij de producenten

weg. Er kan niemand meer een nieuw bedrijf starten bijvoorbeeld. Op den duur leidt dat tot een slaperige sektor, die zich niet meer aanpast aan nieuwe maatschappelijke situaties.

-Het niet verkoopbaar maken van productierecht houdt dus een gezonde dynamiek tegen, maar het wel verhandelbaar maken van productierechten levert de productie uit aan de rijkste boer of de meest biedende belegger. Dan kunnen kinderen het bedrijf niet meer tegen een normale prijs van hun ouders overnemen en betekent dat toch op den duur het vertrek van de kleinere boeren van het platteland.

Er zijn dus lange termijn problemen met

kontingentering. In de melk blijkt het op dit ogenblik althans op korte termijn te werken. Mijn konklusie is dat kontingentering voor gewassen met een centrale inname (voorshands melk, suikerbieten en granen) voor een beperkt aantal jaren een instrument kan zijn om een overschot van enkele tientallen procenten weg te werken. Op de langere termijn zijn andere maatregelen nodig, waarbij te denken valt aan inkomensmaatregelen (inkomenstoelagen) en of verhoging van 'input-prijzen' (bijvoorbeeld krachtvoer), waardoor het onrendabel wordt de productie daarmee op te jagen.

Sommigen staan algemene prijsverhoging in de landbouw voor om de boeren en het milieu

uit de misère te helpen. Dit zal echter de grootste producenten tot een agressieve uitbreiding brengen, terwijl het overschotprobleem onoplosbaar wordt. Prijsverhoging zal dus gekoppeld moeten worden aan kontingentering. Maar om de boven aangeduide redenen raken we daarmee toch in de problemen. Een systeem van elkaar aanvullende maatregelen, waarbij kontingentering van slechts een beperkt aantal gewassen een van de maatregelen vormt, naast inkomensmaatregelen en inputheffingen met name op milieubelastende en sterk schaalvergrotenende hulpstoffen lijkt mij een genuanceerder alternatief landbouwbeleid.

JAAP SCHOOLS

KOMMENTAAR VOORZITTER LANDBOUWSCHAP

'DE IDEEEN VAN DE PPR ZIJN ACHTERHAALD'

De landbouw en het te voeren landbouwbeleid is de laatste jaren in toenemende mate onderwerp van discussie en van diverse zijden worden suggesties voor aanpassingen gedaan. De vraagstukken waar de landbouw mee te maken heeft, geven daar ook aanleiding toe. In dat licht zie ik dan ook de uitnodiging van de PPR om te reageren op de beleidslijnen die deze partij voor ogen staan. Ik ben gaarne bereid dit te doen, mij richtend op enkele hoofdlijnen uit de PPR-nota.

Sterk bepalend voor de inhoud van de nota is het vertrouwen dat gesteld wordt in de mogelijkheden en de doelmatigheid om met tussenkomst van de Europese en nationale overheid nieuwe vormen van regelgeving te introduceren of al bestaande regelingen aan te scherpen. Gelijktijdig wordt het landbouwbedrijf-over tuinbouw wordt nauwelijks gesproken-afgeschilderd als een nauwelijks meer zelfstandige eenheid, die in vrijwel alle opzichten afhankelijk is van het grootschalige bedrijfsleven er omheen en de overheid.

Ik denk dat de nota op deze wijze een te ongenueanceerd en somber beeld geeft van de agrarische situatie. Al te gemakkelijk worden uit dit beeld argumenten geput om de landbouw nog verder afhankelijk te maken van overheidsregelingen, niet alleen wat betreft de omvang van de productie per bedrijf maar ook ten aanzien van de inkomensverwerving. Dit hangt samen met het te dogmatisch hanteren van de vier hoofddoelstellingen die de nota noemt; redelijke inkomens in de landbouw, behoud van werkgelegenheid, behoud en ontwikkeling van een gevarieerd en gezond milieu en internationale solidariteit, met name met de boeren in de Derde Wereld. Dergelijke doelstellingen zijn ieder voor zich volstrekt legitiem en kunnen ook mijnerzijds worden onderschreven. Daarover hoeft geen onduidelijkheid te bestaan. Waar het echter op aankomt, is hoe dergelijke doelstellingen -welke ook zeker niet de enige behoeven te zijn- in de praktijk zijn te hanteren.

De landbouw kan zich naar mijn smaak niet geheel onttrekken aan het feit dat hij een onderdeel is van een bredere marktsector; hij kan zich dan ook niet opwerpen als een sektor met privileges op het gebied van inkomensstoeslagen of een basisinkomen, zoals de PPR suggereert. Ook heeft de landbouw niet het recht om zich door middel van kwoteringsregelingen en vergaande prijsgaranties volledig af te schermen van marktendenzen, waaraan andere bedrijfstakken wel bloot staan. Wat hij wel kan claimen is een overheidsbeleid (Europees en nationaal) dat rekening houdt met het karakter van deze overwegend kleinschalige bedrijfstak. In die zin zijn landbouwonderwijs, -onderzoek en -voorlichting, naast landinrichting en een zekere marktondersteu-

ning, mede gericht op prijsstabiliteit en zekerheid omtrent regelmatige en redelijk gevarieerde voedselvoorziening voor de consument, bij uitstek middelen die de landbouw op een goede manier kunnen begeleiden in het vervullen van zijn functies.

Milieu

De mogelijkheden voor een redelijk inkomen en behoud van werkgelegenheid moeten dan ook tegen die achtergrond met de nodige nuances worden gezien en hangen ook nauw met elkaar samen. Als in de nota wordt gesteld dat bedrijfsbeëindiging zoveel mogelijk moet worden tegengegaan, dan wordt in feite voorgesteld dat een groep bedrijven met weinig economische perspectieven en veelal een oudere ondernemer toch maar moet doorgaan. Dit lijkt niet erg realistisch en het verzwart ook nodeloos de behoefte aan sociale ondersteuning, terwijl noch Europees noch nationaal hiervoor voldoende middelen beschikbaar zijn.

Dit houdt ook verband met het feit dat Nederland relatief een moderne, goed gestructureerde land- en tuinbouw heeft, waar inkomens ver uitsteken boven die in andere EG-lidstaten. Tegelijk blijven deze inkomens in ons land gemiddeld slechts in beperkte mate achter bij die van groepen buiten de landbouw. Dit resultaat, minder somber dan vaak wordt voorgehouden, is vooral een gevolg van het feit dat de ondernemers op relatief kleinschalige bedrijven zich goed hebben kunnen ontplooiën in een omgeving met een behoorlijk efficiënte dienstverlening, toelevering en verwerking door in het algemeen meer grootschalige bedrijven en instellingen. Nu zich markt- en milieuproblemen voordoen, welke ook in de PPR-nota worden behandeld, is er nog geen reden om dit landbouwmodel op losse schroeven te plaatsen. Er is veeleer reden om met gezamenlijke krachtsinspanningen de ontstane uitdagingen aan te pakken. Wat het milieu aangaat zou het een misvatting zijn te veronderstellen dat een sterke inkrimping van de intensieve veehouderij tot een adequate, sociaal-economisch verantwoorde oplossing kan leiden. Juist door be- en verwerking en kwaliteitsverbetering van mest zal dit produkt beter dan tot dusverre een ook uit milieu-oogpunt verant-

woorde bestemming kunnen vinden. Tegelijkertijd kan dan aan het door de PPR zo benadrukte behoud van werkgelegenheid in de landbouw zo optimaal mogelijk inhoud worden gegeven.

Daarmee is ook de vraag aan de orde of de in de nota bepleite extensivering van de landbouw wel zo wenselijk is. Hiermee zeg ik niet dat de land- en tuinbouwbedrijven geen baat kunnen hebben bij een minder intensief gebruik van gewasbeschermingsmiddelen, kunstmest, energie en dergelijke. Bedrijfseconomisch kan dit zelfs aantrekkelijk zijn als met minder inzet van deze hulpstoffen toch goede opbrengsten -kwalitatief en kwantitatief- kunnen worden bereikt. Het door heffingen belasten van de inzet van deze hulpstoffen voor de landbouw komt op mij over als het paard achter de wagen spannen. Het plaatst alle bedrijven voor hogere kosten, die maar in weinig gevallen gecompenseerd worden door lagere lonen. Overigens is het leggen van heffingen op kunstmest, gewasbeschermingsmiddelen en veevoedergrondstoffen niet erg

realistisch in een periode dat de GATT-onderhandelingen ook op landbouwgebied tenderen naar, of zelfs dwingen tot een meer terughoudende opstelling ten aanzien van marktbeschermende maatregelen. Het gesuggereerde aanbod voor een ruil met vermindering van exportrestituties en overschotbeheersing zal in GATT-verband weinig indruk maken; het zijn zaken die toch al door meerdere partijen rond de onderhandelingstafel van de EG geëist worden.

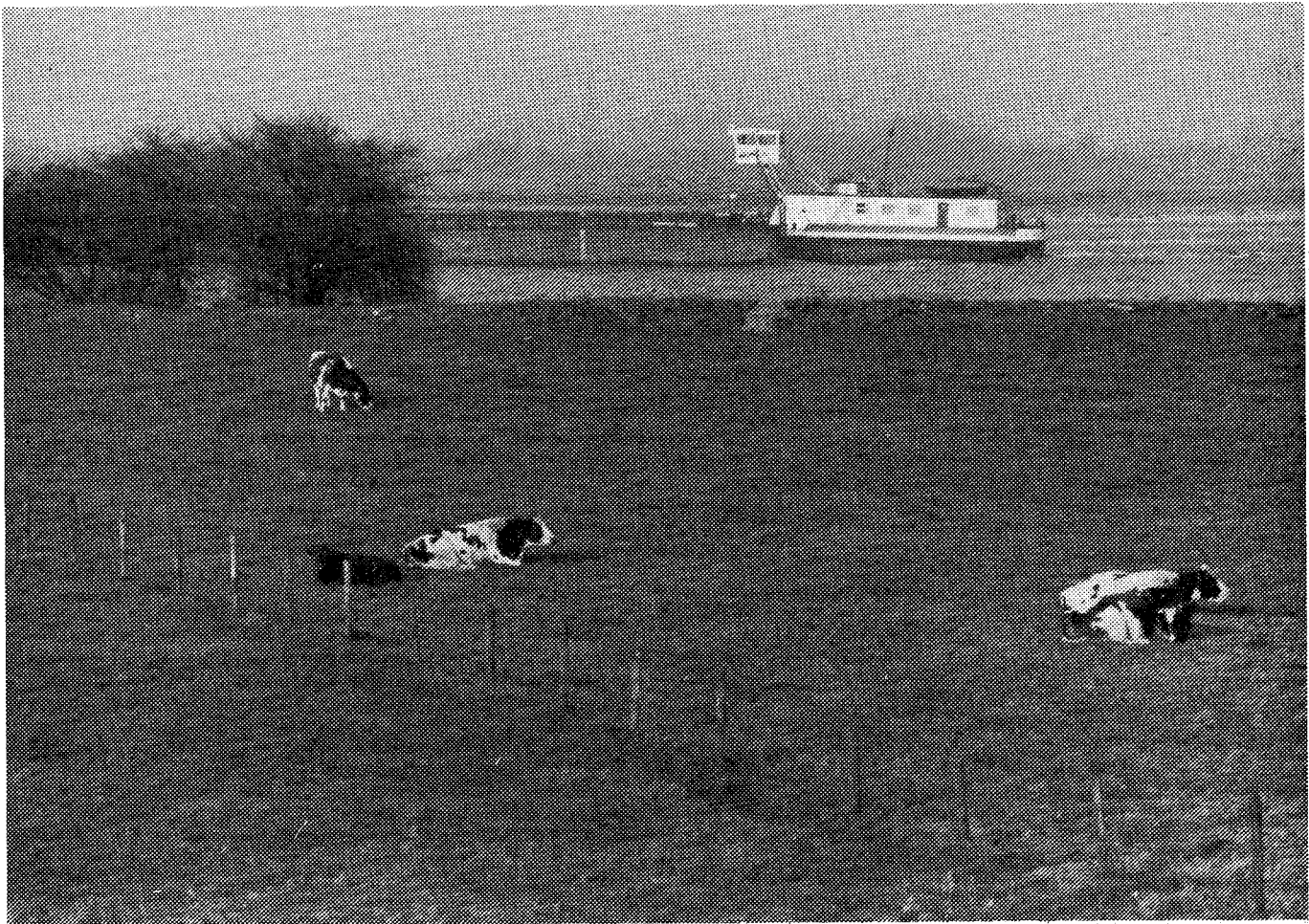
Kontingentering

Tegen die achtergrond ook betekent kontingentering geen reële oplossing, zeker niet voor een langere termijn. De melkkontingentering kan tot op zekere hoogte wel even de stoom van de ketel halen, maar met het handhaven van de prijsgarantie op het niveau van 1984 wordt het systeem in toenemende mate ondergraven door de penetratie van goedkopere zuivelvervangende producten, die dan ook op langere termijn in toenemende mate de voorkeur van de konsument krijgen.

Tegelijkertijd leidt kontingentering tot schoksgewijze effecten op de productie- en marktontwikkelingen bij andere produkten, die al dan niet onderdeel vormen van het geheel van EG-marktordeningsprodukten. Bovendien wordt onderschat welke nare konsekventies kontingentering heeft voor de ontwikkeling van bedrijven en de ontplooiing van goed opgeleide jongeren in de landbouw. Het is illusoir te veronderstellen dat een nog verdere sturing van de toedeling van kwota dan nu met de uitzonderingsbepalingen in de beschikking Superheffing, een goed antwoord kan bieden. Zeker bij de huidige prijsverhoudingen in de melkveehouderij in samenhang met die voor andere productie-inrichtingen is de vraag naar kwota vele malen groter dan wat hoe dan ook kan worden vrijgemaakt. Wat dit betreft zijn de in de nota weergegeven ideeën achterhaald. Niet voor niets worden ze de laatste tijd niet of nauwelijks meer gehoord.

M.J. VAREKAMP

voorzitter Landbouwschap

JONGE BOEREN WILLEN BREDE DISKUSSIE OVER LANDBOUW

'DE PPR VERGEET DE VRIJE MARKT'

„Het is een goede zaak dat linkse politieke partijen zich met landbouw gaan bemoeien,” vindt Staf Depla, sekretaris van het Nederlands Agrarisch Jongerenkontakt. Hij reageert op de nota van de PPR-landbouwgroep. Ondanks het feit dat hij de nota op diverse punten kan onderschrijven, heeft hij een fundamenteel punt van kritiek: „De PPR laat te weinig over van de markt.”

„Je ziet dat steeds meer groepen in de samenleving zich gaan bemoeien met de landbouw. Vroeger was het vooral een terrein waar CDA en VVD zich mee bezig hielden, maar nu zijn ook duidelijk de progressieve partijen ermee in de weer. En natuurlijk niet te vergeten milieugroepen en Derde Wereldgroepen. Dat is een goede zaak, want de landbouw kent raakvlakken met zoveel andere belangrijke terreinen van het maatschappelijk leven, dat een breed gevoerde discussie over een gewenst landbouwbeleid noodzakelijk is. Zo'n discussie moet dan niet gevoerd worden op basis van oppervlakkige kennis, maar op basis van studie en onderzoek. De PPR-nota biedt in ieder geval een handvat voor het voeren van zo'n discussie.”

Staf Depla praat razendsnel, het lijkt alsof de woorden elkaar in moeten halen. En dat dan op een vroege maandagmorgen, de haren nog wild rond zijn hoofd en nog geen kop koffie gehad om echt wakker te worden. Hij is sinds tien maanden sekretaris van het Nederlands Agrarisch Jongerenkontakt, de belangenorganisatie voor de jonge boeren.

„Ik vind de analyse in de PPR-nota vrij goed en op zich is de richting waarin de oplossingen gezocht worden ook redelijk. Toch is er een aantal belangrijke verschillen terug te vinden tussen de nota en de visie van het NAJK. Die verschillen betreffen het basisinkomen, de intensieve veehouderij, de kontingentering en het voorgestelde nivo van zelfvoorziening. Om met dat laatste te beginnen. De PPR formuleert de wens om te komen tot een redelijk nivo van zelfvoorziening te extreem. Wanneer Nederland zou moeten voldoen aan die eis, dan zou dat betekenen dat we onze produktie met meer dan de helft moeten verminderen. En dat kan natuurlijk niet. Dan komen ook de andere door de PPR gewenste doelen, zoals behoud van werkgelegenheid en behoud van de plattelandstructuur, nadrukkelijk in gevaar.

Een basisinkomen strijkt ons, als ondernemers, tegen de haren in. Wij willen uiteraard het liefst een inkomen verdienen op de markt. Een inkomen krijgen van de overheid, betekent dat je kwetsbaar bent. Er kan dan ook op jouw inkomen bezuinigd worden door die overheid. Een inkomen uit de markt halen is

een betere garantie, want voedsel moet er altijd zijn. In de praktijk is het echter zo, dat die markt niet altijd voldoende oplevert. In een dergelijke situatie kan de overheid ook in de inkomensfeer bijspringen. Maar dan moet het gaan om specifieke situaties met een tijdelijk karakter. Bijvoorbeeld bij een overbruggingsperiode tot aan het moment van bedrijfsbeëindiging. Naast de afhankelijkheid van de overheid, zie ik in een basisinkomen ook nog een ander bezwaar. Het basisinkomen belemmert de ontwikkeling, de uitdaging voor de ondernemer verdwijnt voor een groot deel. Ondernemer zijn is risico lopen, wagen om te winnen of te verliezen. Dat risico wil de ondernemer natuurlijk zo klein mogelijk houden en daarvoor doet hij dan vaak een beroep op de overheid. Dat mag, vind ik, maar dan moet die ondernemer ook aksepteren dat die overheid zegt dat de opbrengst ook begrensd wordt. En dan bedoel ik zowel de opbrengst in produkten als de financiële opbrengst.”

Gevraagd naar de visie van het NAJK op een gewenst landbouwbeleid, dat afreken met de huidige grote problemen in de landbouw, gaat het formuleren van Depla wat langzamer. Hij erkent dat ook het NAJK geen blauwdruk op tafel kan leggen. De problemen zijn te kompleks om alles in een totaal visie te vatten. Vanuit bepaalde uitgangspunten moet geprobeerd worden lang pragmatische weg oplossingen aan te dragen.

„Wij hanteren als NAJK twee uitgangspunten. Op de eerste plaats vinden wij dat zoveel mogelijk jonge boeren in de landbouw aan de slag moeten kunnen. Op de tweede plaats willen wij geen prijsverlagingen voor de produkten. Met prijsverlagingen haal je de overschotten niet weg, maar tast je wel de inkomens aan. Je moet streven naar een extensievere vorm van landbouw. De voordelen die daarvan geschetst worden in de PPR-nota, kan ik in grote lijnen onderschrijven. Het bedrag dat de gemeenschap echter nu in de landbouw steekt, mag niet verminderen. Dat betekent dus een betere prijs bij lagere produktie, als je extensiever gaat werken.

Het streven naar zo'n vorm van landbouw is vooral een doelstelling voor de langere termijn. Op korte termijn zal er wel niet aan te ontkomen zijn grond uit produktie te nemen.

En er zal op korte termijn gewerkt moeten worden met kontingentering. Die kontingentering kan echter alleen maar een tijdelijke zaak zijn. Je moet oppassen dat je de dynamiek niet uit de ontwikkeling haalt door nieuwe mogelijkheden te blokkeren vanwege allerlei regels. In tegenstelling tot de PPR, zijn wij bijvoorbeeld voor natuurlijke afvloeiing in de landbouw. Dan ontstaat er weer produktiekapaciteit die herverdeeld kan worden en dat is van belang voor de jonge boeren. Een verlies van werkgelegenheid in de landbouw aksepteren wij dan ook. Je moet ook kleine bedrijven niet koste wat het kost overeind proberen te houden, laat de markt maar wat werken. Je moet als overheid zorgen dat er gelijke kansen zijn en dan is het aan de individuele ondernemer die kans te pakken of te laten liggen.

We moeten daarbij ook niet vergeten dat de grootte van een bedrijf nog niet alles zegt. Een kleiner bedrijf met een goede vermogenspositie kan een veel hoger netto-inkomen opleveren, dan een groot bedrijf dat net overgenomen is en waar dus een gigantische schuld op rust die afbetaald moet worden.

„Ik vind dat de PPR in haar nota te weinig rekening houdt met het feit dat boeren vrije ondernemers zijn, of zich in ieder geval zo voelen. En een vrije ondernemer handelt nu eenmaal graag op een markt. Laat die markt dan ook zo veel mogelijk zijn werk doen. Ga niet kijken van wat is op papier een ideaalplaatje. Maar probeer vanuit een bepaalde visie pragmatische oplossingen te bedenken die zoveel mogelijk recht doen aan je uitgangspunten en zoveel mogelijk recht doen aan de positie van de ondernemende boer. En de visie die ik lees in de nota spreekt zeker aan. Dat er op basis van die visie ook andere wegen te begaan zijn wordt duidelijk door het minderheidsstandpunt dat Jaap Schouls geformuleerd heeft. (zie elders in dit nummer, red.) Dat standpunt ligt duidelijk meer in onze lijn.”

Als we de trap afdalen van het grachtenpandje in de Utrechtse binnenstad waar het NAJK gehuisvest is, komt het gesprek nog even op de relaties tussen het NAJK en de politiek.

„Natuurlijk vinden we het prima dat een partij als de PPR zich zo bezig houdt met de problemen van de landbouw. Echter, voor ons blijven CDA en VVD toch de partijen waar we ons het eerst op richten. Daar zit de macht en onze achterban voelt zich daarmee het meest verwant.”

PPR STREEFT ONDUIDELIJK IDEE NA

DE LIBERTAIRE STAAT BESTAAT NIET

“Kongressen kopen geen vliegtuigen”, hield de minister van defensie in het kabinet Den Uyl -Henk Vredeling- de PvdA ooit voor. Wat doen kongressen dan wel? Het voorjaarskongres '87 van de PPR bepleitte een 'libertaire staat'. Wat bedoelde het kongres met die uitspraak en wat is de betekenis van dat begrip in de reël bestaande werkelijkheid? Jan Frederik van den Hoogen gebruikt zijn kennis van de politikologie om een antwoord te geven op die vragen.

In mei 1987 aanvaardde het PPR-kongres een resolutie waarin werd vastgesteld dat de PPR een actieve rol wil spelen bij het vormen van een alternatieve politieke groepering die onder andere in staat zal zijn de politiek (en vooral de sociaal-democratie) onder druk te zetten. Nu is zo'n uitspraak niet zo opmerkelijk: dergelijke fraaie intenties worden wel vaker geformuleerd door PPR-kongressen. Opmerkelijker is echter de omschrijving die het kongres gaf van het programma van dat nieuwe politieke initiatief. Daarin wordt namelijk gesproken van een 'libertaire staat'. Veel kongressangers hebben zich kennelijk niet gerealiseerd dat deze term een innerlijke tegenspraak is. 'Libertair' is namelijk een synoniem van 'anarchistisch' en anarchisme kan worden gedefinieerd als „...een sociaal filosofisch systeem, gericht op fundamentele veranderingen in de structuur van de samenleving en in het bijzonder (...) het vervangen van de autoritaire staat door een of andere vorm van non-gouvernementele samenwerking tussen vrije 'individuen'”.¹ En Peter Kropotkin omschreef ooit het anarchisme eenvoudig als *the no-government system of socialism*.²

Als het verwerpen van de staat het essentiële kenmerk is van de libertaire filosofie, wat voor betekenis kan de term 'libertaire staat' dan hebben? En belangrijker nog: speelt de libertaire filosofie inderdaad zo'n belangrijke rol in het staatsdenken van de PPR als het kongres heeft willen suggereren? De PPR -en de linkse partijen- zijn verbonden met het bestaande, allerm minst libertaire bestel. Politieke partijen, ook de PPR, streven naar verovering van de staatsmacht, terwijl de anarchisten de politieke weg naar veranderingen steeds hebben afgewezen. Wie maatschappelijke vrijheid wil, moet de staat afschaffen, niet overnemen en veranderen. Dit artikel is een eerste aanzet tot beantwoording van bovenstaande vragen.³

Papegaaien

Om beter inzicht te krijgen in de zin of onzin van de kreet 'libertaire staat' zullen we ook moeten weten wat het begrip 'staat' inhoudt. Voor het ontstaan en handhaven van staten moeten twee processen van belang worden geacht. In de eerste plaats is er steeds sprake

van een concentratie van machtsmiddelen binnen een centrale instelling, het staatsapparaat. Ten tweede dwingt dit apparaat met deze machtsmiddelen maatschappelijke regulering af. Een belangrijk aspect van deze regulering is het dwangmonopolie: er is een geheel van regels, dat het politieke verkeer bepaalt en waarin het verbod op het gebruik van geweld een centrale rol speelt. Niets of niemand anders dan de staat mag met dwang of geweld regels handhaven.⁴

Het eerste boek waarin de anarchistische theorie integraal werd geformuleerd, is *Enquiry Concerning Political Justice* (1793) van William Godwin. Godwins uitgangspunt was, dat het menselijk samenleven wordt beheerst door het principe van de rechtvaardigheid, de gelijke behandeling van mensen in zaken die betrekking hebben op hun geluk. Dit principe is de basis van het moreel handelen, het doen van zoveel mogelijk goed aan medemensen. Omdat rechtvaardigheid en moraal bepaald worden door de wetten van de rede, is rationeel onderzoek noodzakelijk om moreel te kunnen handelen. Het morele individu laat zich altijd leiden door een rationele afweging van de gevolgen van zijn daden voor anderen. Volgens Godwin hebben mensen niet het recht willekeurig te handelen en willekeurig wetten te maken. Zij kunnen alleen de wetten van de rede onderzoeken en interpreteren. De mens zal bovendien steeds beter in staat zijn de geboden van de rede te ontdekken en gehoorzamen: kennis en inzicht nemen steeds toe, de mensheid is daarom in staat tot oneindige intellectuele en morele verbetering.

Moreel handelen is de plicht van ieder individu, maar dat betekent ook dat ieder individu een absoluut recht heeft op een eigen oordeel, waarop niemand inbreuk mag maken. Het opleggen van een oordeel door dwang sluit rationele discussie en overtuiging uit en is daarom uit den boze. Wat individuen niet mogen, mag de samenleving evenmin. Ook de staat (als vertegenwoordiger van de samenleving) geeft slechts een interpretatie van de wetten der rede. Deze interpretatie is zeker niet minder feilbaar dan die van individuen. De staat heeft daarom geen recht het individueel oordeel geweld aan te doen. Geen enkel

wereldlijk gezag kan onrecht rechtvaardigen en ieder individu heeft de plicht om kritiek te leveren als hij de beslissingen van het gezag in strijd acht met de geboden van rechtvaardigheid. Landen waar wetten regeren in plaats van argumenten, herbergen slechts schimmen van mensen, papegaaien.

Godwin beoordeelde de invloed van *positive institutions*, de staat en andere daarmee verbonden instellingen zoals openbaar onderwijs, zeer negatief. Deze instituties zijn alleen in staat te konserveren, terwijl menselijk geluk juist afhankelijk is van de voortgang van rationeel onderzoek. Instituties die dwang uitoefenen, kunnen die voortgang alleen maar belemmeren. Godwin zag de staat daarom als een noodzakelijk kwaad, ontstaan uit de behoefte van bescherming tegen de slechtheid van enkelingen. Het middel is echter erger dan de kwaal: overheidsgezag geeft ongeken- de mogelijkheden aan een minderheid tot het begaan van onrecht. Maar de staat is gelukkig ook een voorbijgaand kwaad. Hij is namelijk nooit uitsluitend gebaseerd op geweld, maar altijd mede op vertrouwen in de regeerders. *Government is founded in opinion*, beter gezegd: de domheid van mensen die liever op het oordeel van regeerders vertrouwen dan op hun eigen oordeel. Naarmate de verlichting voortschrijdt, zijn meer mensen in staat tot rationeel oordelen en moreel handelen, en zal de staat zijn basis verliezen en afsterven.

Godwin verwierp de sociaal- kontraktheorieën. Een kontraktuele belofte van burgers om in het vervolg de politici te gehoorzamen, is strijdig met iedere rationaliteit. Men doet afstand van het absolute recht op een eigen oordeel en belooft blinde gehoorzaamheid aan alle toekomstige besluiten. Als enige rationele basis voor de staat (zolang deze nog een noodzakelijk kwaad is) zag Godwin de betrokkenheid van iedere burger bij de besluitvorming (eventueel via vertegenwoordiging), omdat dit het beste het ideaal van gehoorzaamheid aan het eigen oordeel benadert. Men is dan niet kontraktueel verplicht tot het respekteren van de uitkomst van de beraadslaging. Godwin zag de democratie als meest wenselijke regervorm, maar ook een democratische staat is een noodzakelijk kwaad: een minderheid wordt immers overheerst door een meerderheid.

Godwin was geen revolutionair. Revolutie was in zijn ogen schadelijk en overbodig. Schadelijk, omdat in revoluties hartstochten de overhand hebben op de rede. Overbodig, omdat verbetering van sociale instuties afhankelijk is van een geleidelijke, maar oneindige verbetering van de rede.

Driften

Godwin was de eerste die het anarchisme als politieke doktrine formuleerde, Peter Kropotkin was degene die het anarchisme ontwikkelde tot een concreet, toepasselijk ethisch socialisme. In 1902 publiceerde hij zijn boek *Mutual Aid*, een replex op het sociaal-darwinisme van *T.H. Huxley*. Deze had beweerd dat de evolutie in de natuur wordt bepaald door een niet-aflatende strijd om het bestaan tussen dieren, en dat ook het menselijk leven wordt bepaald door deze oorlog van

allen tegen allen. De menselijke samenleving zou er slechts in beperkte mate in geslaagd zijn deze primitieve driften te beteugelen.

Kropotkin wilde niet ontkennen dat egoïsme en individualisme deel zijn van de menselijke aard. Maar hij vond ook dat het belang van individuele naijver voor de menselijke ontwikkeling stelselmatig was overschat, terwijl het belang van wederzijdse hulp en solidariteit altijd was onderschat. Toen *Darwin* stelde dat de strijd om het bestaan een belangrijke faktor is in de evolutie, bedoelde hij volgens Kropotkin daarmee niet een oorlog van allen tegen allen, maar een strijd van de soort tegen ongunstige natuurlijke omstandigheden. Samenwerking en hulp binnen de soort is daartoe in alle omstandigheden het beste wapen. Met een grote hoeveelheid empirisch materiaal toonde Kropotkin aan dat diersoorten die samenleven en elkaar het beste onderling helpen, sukses hebben, terwijl solitair levende soorten gedoemd zijn te verdwijnen.⁵ Wat voor dieren geldt, geldt voor de mens. De mens, zwak als individu, had nooit kunnen overleven zonder wederzijdse hulp en solidariteit. Een oorlog van allen tegen allen zou funest zijn geweest. Ook hier toonde Kropotkin door een uitgebreide empirische studie aan, dat de mens vanaf het begin in grote groepen heeft samengeleefd en zijn instituties voor wederzijdse hulp steeds heeft gehandhaafd en aangepast aan veranderende omstandigheden.⁶

Het systeem van wederzijdse hulp werd echter ontwricht door de opkomst van gecentraliseerde, autoritaire staten vanaf de 15e eeuw. De vrije middeleeuwse steden slaagden er niet in om nieuw opkomende machtscentra te weerstaan. Deze machtscentra beroofden de steden van hun soevereiniteit en de gilden van hun rechten en bezittingen. De functies van jurisdictie en rechtspraak werden overgenomen door de staat. De federatie van territoriale en functionele eenheden, gebaseerd op wederzijdse steun, zelfbeheer door de deelnemers en kollektief bezit werd vervangen door een gecentraliseerd, hiërarchisch en formeel apparaat. Dat apparaat oefende zijn functies slechts uit ten gunste van een kapitalistische minderheid, het was een instrument voor de monopolisering van het bezit door die kleine minderheid. De staten poogden dan ook voortdurend de oude systemen van het kollektief bezit van produktiemiddelen te vernietigen. Het recht speelde daarbij volgens Kropotkin een belangrijke rol; recht is niet nodig voor het ontwikkelen van moreel besef, dat immers al vóór het formeel recht in de natuurlijke evolutie is ontwikkeld door de praktijk van het samenleven en wederzijdse hulp. Het recht dient vooral de belangen van staat en kapitaal.

Kropotkin constateerde echter dat de neiging tot wederzijdse hulp onuitroeibaar is. De staat is er niet in geslaagd de samenleving te verlammen. Verboden op allerlei partikuliere organisaties (zoals vakbonden) moesten worden ingetrokken en de dorpsgemeenschappen verzetten zich steeds fel tegen de pogingen van de staat om het kollektief grondbezit op te heffen. Maatschappelijke organisaties, vaak gebaseerd op vrijwilligerswerk, namen een

hoge vlucht. De samenleving veroverde en veroverd voortdurend terrein terug op de staat.

De theorie van Kropotkin sluit een sociaal kontrakt uit. Samenleven is geen menselijke uitvinding, maar een natuurlijke noodzaak om te kunnen overleven. De kontrakttheorie is historisch onjuist. Nuttige instituties zijn spontaan gegroeid, de staat is gebaseerd op een machtsgreep van een minderheid en zal onder het socialisme overbodig zijn. Evenals Godwin beschouwde Kropotkin de staat als belemmering op de weg naar morele verbetering van de mens. Beiden zagen de staat als vijand van wederzijdse maatschappelijke hulp. De staat maakt inbreuk op het persoonlijk oordeel van het individu, dat noodzakelijk is voor moreel handelen tegenover andere mensen (Godwin) en vernietigt die natuurlijke sociale verbanden, waarin de morele waarden van mensen bij uitstek gevormd en geuit worden (Kropotkin). Veel aspecten van deze ideeën vindt men ook terug bij andere anarchistische denkers, zoals *Proudhon* en *Bakoenin*.

Federaties

De anarchistische kritiek op de staat impliceert een andere politieke organisatie. Het anarchisme keert zich tegen statische, hiërarchische en autoritaire organisatie. Liberaire organisatie kenmerkt zich door:

1. kleinschaligheid, lokale autonomie, openheid en sociale controle;
2. zelfbeheer door maatschappelijke organisaties en socialisme;
3. federalisme en pluralisme;
4. besluitvorming gebaseerd op overleg, wederkerigheid en kontrakt.

ad 1. Godwin bepleitte een organisatie gebaseerd op kleine, zelfstandige eenheden, de zogenaamde parochies. In kleine eenheden is er minder ruimte voor schadelijke ambities van enkelingen. Bovendien wordt de besluitvorming vergemakkelijkt, want burenen zijn het beste op de hoogte van elkaars noden. In Godwins model is er een zeer bescheiden plaats voor nationale volksvergaderingen. Deze zouden uitsluitend bijeen moeten komen in noodgevallen of voor arbitrage van geschillen. In de parochies zouden juries moeten worden ingesteld (die aanvankelijk nog dwang zouden kunnen uitoefenen) om geschillen tussen burgers te beslechten. Door het leven in kleine eenheden zou wetgeving overbodig worden. Openheid en sociale controle zijn dan van belang: voor zover kriminaliteit al niet is teruggedrongen door opheffing van ongelijkheid en toegenomen verlichting, moet deze beteugeld worden door openlijke en universele afkeuring. Overtuiging en argumenteren moet strafoplegging vervangen. Zowel de pleidooien voor sociale druk als middel om ongewenst gedrag tegen te gaan, als de nadruk op autonome communes als basiseenheden van territoriale organisatie kenmerken tevens het werk van de latere anarchist.

ad 2. Het anarchisme bepleit niet alleen territoriale, maar ook functionele decentralisatie. Maatschappelijke diensten (zoals aanleg van openbare werken, sociale voorzieningen)

moeten niet door één centraal staatsapparaat worden georganiseerd, maar door autonome maatschappelijke beheersorganisaties, dat wil zeggen vrij georganiseerde groepen van de betrokkenen zelf. In de kapitalistische samenleving zag Kropotkin al veel aanzetten tot dergelijke organisaties voor tal van doelen. Onder het staatloze kommunisme zullen de mogelijkheden voor vrije organisatie nog veel groter zijn. Naast de functionele beheersorganisaties onderscheidde Kropotkin de vakorganisaties. De produktiemiddelen moeten in handen komen van de organisaties van de producenten, niet in handen van de staat.⁷ Een staat die naast de traditionele functies regulator van het economische leven is, is een grotere tyrannie dan de liberale staat.

ad 3. Als een organisatie bestaat uit kleine autonome eenheden, is federalisme de enige wijze om een bestuurlijke structuur voor grotere gebieden op te bouwen. Deze organisatie moet wel flexibel en pluralistisch zijn. Al bij Godwin is een aanzet tot federalisme te vinden, maar het is veel verder uitgewerkt door Proudhon en Bakoenin. Het kernpunt voor Bakoenin was, dat iedere organisatie van onder naar boven en van periferie naar centrum moet worden opgebouwd. Tevens achtte hij een regionale eenheid noodzakelijk om de gemeenten te beschermen tegen centraliserende druk van het nationale nivo. De provincies zijn in dat model federaties van autonome gemeenten. De gemeenten moeten echter bereid zijn om hun regels aan te passen aan die van de provincie tot welke zij willen toetreden. Op dezelfde wijze kunnen provincies een nationale eenheid vormen en naties een internationale federatie. Bakoenins federalisme is gebaseerd op vrije keuze (hij erkende ook het recht op afscheiding, dat zijns inziens weinig gebruikt zou worden als federaties in vrijheid gevormd zijn), maar niet op vrijblijvendheid: de federatie kan tot op zekere hoogte eisen stellen aan de samenstellende delen. Het uiteindelijke resultaat is een netwerk van territoriale en functionele federaties.

ad 4. Vrije organisatie en federatie vereist een ander instrumentarium dan wetten om orde te scheppen. Dat instrumentarium is de vrije overeenkomst, het functioneel kontrakt. Deze kontrakten zijn wederkerig en worden -in tegenstelling tot wetten- niet eenzijdig opgelegd. Ze komen tot stand en worden gehandhaafd door overleg en overreding, niet door dwang en straf. Kropotkin wees erop dat vrijwillige samenwerking, gebaseerd op vertrouwen, oneindig veel belangrijker blijkt te zijn voor het functioneren van de samenleving dan staatsdwang. Zijn stokpaardje in dit verband was het Europese spoorwegnet van zijn tijd. Dat was niet ontstaan door dekretten van een Europese diktator of een Europees parlement, maar door contacten tussen veel verschillende maatschappijen. De afgevaardigden van die bedrijven stelden geen wetten vast, maar legden voorstellen tot kontrakt voor aan hun achterban. Als dit al mogelijk is in een concurrentiegerichte samenleving, zal vrije samenwerking des te meer vermogen in een anarchistisch kommunistische samenleving. Ook functionele organisaties voor hu-

manitaire en sociale doeleinden (zoals het Rode Kruis) bleken perfect in staat zich internationaal te organiseren.

Wederzijdse instemming als basis voor regelingen sluit een bepaalde gezagsverhouding niet uit. Bakoenin erkende gezag op basis van deskundigheid. De deskundige mag echter geen aanspraak maken op formele macht. Degenen die advies nodig hebben, raadplegen meer dan één deskundige en beslissen uiteindelijk zelf. En omdat niemand universele deskundigheid heeft, is ieder afwisselend leider en geleide.

Volgens de jurist *Thom Holterman* hebben anarchisten een interaktioneel rechtsbegrip: men verwerpt wettenrecht, maar is wel voor zelfgekozen regels op basis van betrekkingen tussen mensen en verwachtingen over elkaars gedrag.

Burgerwachten

Het zal duidelijk zijn dat 'libertaire staat' een omstreden begrip is. Het anarchisme verzet zich tegen de gecentraliseerde dwang en regulering van bovenaf, die nu eenmaal de wezenskenmerken zijn van de moderne staat. De anarchisten verzetten zich tegen hiërarchisch en monolithisch gezag, dat slechts de belangen van een geprivilegeerde minderheid kan dienen en daarom onvereenigbaar is met het socialisme. Zij waren de eersten om het staatsocialisme te kritiseren. Proudhon en Bakoenin doorzagen perfect de gevaren van het marxisme. En Kropotkin heeft herhaaldelijk bittere kritiek geuit op de terreur van *Lenin* en zijn totalitaire staat. Deze konsekwente verdediging van de menselijke integriteit en waardigheid tegenover de staatsdwang is de aantrekkelijkste kant van het anarchisme. De anarchistische staatskritiek kan een empirische toets nog steeds doorstaan, ook ten opzichte van parlementaire democratieën. In parlementaire democratieën bestaan rechten die vanuit de libertaire visie zonder meer positief beoordeeld moeten worden. Godwin was wat dat betreft duidelijk. Kropotkin schreef, verwijzend naar de Russische sovjets, dat deze zonder vrije pers en vrije verkiezingen geen enkele waarde hadden. Maar tegenover de democratische theorie van de volksovereïniteit stelt de anarchist de soevereïniteit van het individu en zijn vrije associaties. Het anarchisme bepleit geen extreme democratie. Juist waar democratie maar al te vaak wordt geïnterpreteerd als een diktatuur van de meerderheid en regeerders soms openlijk verklaren dat zij democratische rechten als een belasting voor het staatsapparaat beschouwen, snijdt de anarchistische kritiek op de democratie hout.

Het anarchistisch alternatief is eveneens voor kritiek vatbaar. Twee hoofdpunten van kritiek. Een eerste probleem is dat anarchistische organisatie sterk leunt op simplificatie. Dat wil zeggen, op kleinschalige, overzichtelijke eenheden met beperkte mogelijkheden om problemen op bovenlokaal nivo aan te pakken. Hoewel lokale autonomie en kleinschaligheid sterke punten van het anarchisme zijn, is het toch de vraag of het anarchisme voldoende berekend is op de soms noodzake-

lijke centralisatie in onze moderne, complexe samenleving. Holterman verklaarde in het tijdschrift de AS dat centralisatie niet altijd uit een boze is, mits het slechts plaats vindt op een beperkt aantal gronden. Holterman wees daarbij ook op de gevolgen van technologie-keuze: kernenergie leidt tot een andere en veel kwaadaardiger vorm van centralisatie dan een koppelnat van windmolens. Niettemin dragen ook tijdelijke of beperkte gezagsinstellingen het gevaar van bestending in zich. Het is de uitdaging om een systeem van *checks and balances* uit te denken dat libertaire organisatie behoedt voor het afglijden naar een centralistisch staatsgezag. Maar met het verzinnen van organisatorische blauwdrukken hebben anarchisten nooit veel opgehad. Het anarchistisch alternatief wordt er niet duidelijker op.

Een tweede punt van kritiek betreft de eenzijdige negatieve visie op formeel recht en de sterke nadruk op sociale controle als alternatief voor formele justitie. Kropotkin benadrukte de repressieve functie van het recht: het garanderen van uitbuiting en het legitimeren van overheids geweld ter bescherming van deze privileges. Schuyt heeft gekonstateerd dat Kropotkin daarmee onvoldoende recht deed aan het complexe karakter van democratische staten. Het recht kan namelijk ook een emancipatorische functie vervullen. Doordat in de wetgeving vaak verschillende waarden en interpretaties van waarden naast elkaar voorkomen (*ambigue orde*), ontstaan konfliktierende loyaliteiten die verzet tegen onrechtvaardige wetten kunnen rechtvaardigen.

Kropotkin heeft het ambigue karakter van het recht wel erkend, maar hij maakte zich er vanaf met de konstatering dat progressieve wetten alleen maar de vrijheid herstelden die vroeger al bestond in primitieve samenlevingen, voordat het formeel recht tot ontwikkeling was gekomen. Zowel Schuyt als Woodcock hebben dit in twijfel getrokken. De vrijheid in primitieve samenlevingen wordt inderdaad niet beperkt door formeel recht, maar des te sterker en omvattender door sociale controle. Het enthousiasme over sociale controle als alternatief voor strafrecht zou wel eens een gevaarlijk kantje aan het anarchistisch paradijs kunnen geven. Deze kritiek gaat echter voorbij aan het feit dat onze samenleving veel pluriformer is dan die van primitieve stammen en dat daarom sociale controle een ander karakter zal hebben dan in primitieve samenlevingen. Bovendien erkende Kropotkin privacy expliciet als legitieme en natuurlijke menselijke behoefte.

Niettemin blijkt in de praktijk het gevaar van een 'burgerwachten-anarchisme', compleet met geprivatiseerde lynchpartijen, niet denkbeeldig. Het is daarom zeker niet raadzaam alle democratische wetgeving overboord te zetten. Met deze erkenning blijkt het mogelijk libertaire idealen te gebruiken als inspiratiebron voor hervorming van de bestaande orde. Een mengvorm van anarchistische en democratische orde, waarin een democratische konstitutie en libertaire organisatie en moraal elkaar wederzijds corrigeren, zou het

einddoel kunnen zijn. Maar ook dat is dan een staat. De 'libertaire staat' bestaat niet.

Zorgvoorzieningen

De PPR blijkt de staat te zien als „een door onszelf gekozen organisatie, die uitvoerder is van zo weinig mogelijk taken. Een soort kontrakt om vrede, vrijheid, rechtsbescherming, gelijkheid, rechtvaardigheid en een leefbare maatschappij te waarborgen.”⁸ Dit denken sluit aan bij de traditionele sociaal-kontrakttheorie van *Locke*. Anarchisten wijzen die juist af en bepleiten functionele kontrakten. Dit is een essentieel verschil. Bovendien is de kontraktformulering van de PPR warrig. De doelstellingen van het kontrakt zijn zo breed geformuleerd, dat men zich gaat afvragen wat bedoeld wordt met 'zo weinig mogelijk taken'. Verder ondergraaft de PPR dit kontraktdenken weer door een pleidooi voor burgerlijke ongehoorzaamheid in bepaalde omstandigheden. Hiermee benadert de PPR dan de positie van Godwin (de bindendheid van het kontrakt wordt ter discussie gesteld), maar het blijft onduidelijk of de PPR de staat ziet als garantie voor een geprivilegieerde minderheid of als een neutraal kontrakt.

Ten aanzien van de organisatie van de staat bepleit de PPR een 'vergaande decentralisatie'. Daarbij ligt de nadruk -zeker met betrekking tot economische bevoegdheden- op de provincie. Er is echter meer sprake van een *top down*-model dan het door de anarchisten bepleitte *bottom up*-model. De centrale overheid moet 'randvoorwaarden en kaders scheppen'. De hiërarchie van de huidige eenheidsstaat blijft daarmee principieel ongewijzigd en het enige 'federalisme' valt terug te vinden in een pleidooi voor regionale samenwerkingsverbanden in plaats van een vierde bestuurslaag.⁹

Een gelijksoortige dubbelzinnigheid is terug te vinden in de PPR-opvattingen over de taken van de overheid op sociaal en economisch gebied. De PPR is voorstander van economische planning en sturing, bij voorkeur op provinciaal nivo. Anderzijds kiest de PPR voor spreiding van economische macht niet via de overheid of genationaliseerde bedrijven, maar door arbeiderszelfbestuur en meer invloed van consumenten.¹⁰ De laatstgenoemde voorstellen zijn in principe libertair, maar worden goeddeels ontkracht door de keuze voor centraliserende overheidsplanning van de selectieve economische ontwikkeling. De PPR geeft niet aan hoe dit spanningsveld tussen overheidsplanning en basisdemocratie moet worden opgelost. Er is geen garantie dat de planning niet onttaardt in een bureaucratie.

Voorts wil de PPR omvorming van de verzorgingsstaat in een 'verzorgingssamenleving'. Uitgangspunt is een zo groot mogelijke zelfstandigheid van het individu, dat in voorkomende gevallen een beroep kan doen op door de overheid gegarandeerde basiszorgvoorzieningen. Via een kaderwet moet worden vastgelegd op wat voor voorzieningen ieder recht heeft.¹¹ De term 'verzorgingssamenleving' blijft nog vaag. Het lijkt op wat

minder bureaucratie en wat meer zelfredzaamheid, maar er is wel een sterke nadruk op door de overheid gegarandeerde voorzieningen. De PPR werkt geen model uit voor functionele decentralisatie met beheer van de voorzieningen door de gebruikers en kent een doorslaggevende rol toe aan de centrale overheid bij het vastleggen van zo'n beetje alle 'basisvoorzieningen'.

Het basisinkomen dat de PPR bepleit, lijkt op het eerste gezicht een eigentijdse toepassing van Kropotkins kommunisme (inkomen naar behoefte in plaats van prestatie), maar er zit een addertje onder het gras. Het basisinkomen zou namelijk moeten worden vastgesteld en uitgekeerd door de staat. Een dergelijke universele loonafhankelijkheid van de staat is voor een anarchist een gruwel. In de PPR is nog nauwelijks aandacht besteed aan dit gevaar van het basisinkomen.

De visie van de PPR op de staat is niet libertair. Ze zou beter kunnen worden omschreven als een mengvorm van liberalisme en socialisme. Liberale elementen zijn het kontrakdenken en de keuze voor de parlementaire democratie, de socialistische elementen zijn de nadruk op planning, wetgeving en maakbaarheid van de samenleving. Dit wordt aangevuld met elementen als kleinschaligheid, decentralisatie en basisdemocratie. Deze laatste elementen neigen in libertaire richting, maar zijn te zwak ontwikkeld. Behalve arbeiderszelfbestuur heeft de PPR geen duidelijke ideeën over maatschappelijke autonomie uitgewerkt en er is wel sprake van decentralisatie binnen de eenheidsstaat, maar niet van federalisme. Het begrip 'libertair' is daarom niet geschikt om de staatsvisie van de PPR te omschrijven. De libertaire elementen in de PPR-visie zijn zelfs te zwak ontwikkeld om te kunnen spreken van de reeds eerder genoemde mengvorm van anarchistische en democratische orde.

Het verdient aanbeveling de begrippen in het verkiezingsprogramma beter uit te werken. In een discussie over de staatsvisie van de PPR moet dan ook de vraag worden beantwoord of libertaire gedachten niet een grotere rol in het PPR-denken moeten gaan spelen dan nu het geval blijkt. Wellicht kan de PPR dan een adequatere bijdrage leveren aan de discussie over de rol van de overheid.

JAN FREDERIK VAN DEN HOOGEN

Noten:

1. G. Woodcock, *Anarchism*, pag. 11: „a system of social thought, aiming at fundamental changes in the structure of society and particularly (...) at the replacement of the authoritarian state by some form of non-governmental cooperation between free individuals.”.

2. P. Kropotkin, *Anarchist communism: its basis and principles*, *Revolutionary Pamphlets* pag. 46.

3. Met dank aan Wim van Schaick voor de discussies die wij gevoerd hebben over dit onderwerp en zijn bijdrage aan de paragraaf 'Zorgvoorzieningen'.

4. Deze omschrijving is gebaseerd op Koen Koch, *Geweld binnen de staat*, in J.K. de

Vree, *Oorlog en Vrede; Samson, Alphen a/d Rijn* 1982.

5. Ter nadere toelichting: wederzijdse hulp verzekert het individu van voedsel en veiligheid, zelfs tegenover individueel veel sterkere exemplaren van andere soorten. Als natuurlijke omstandigheden zich in ongunstige zin wijzigen, kunnen diersoorten zich alleen handhaven door aanpassing, zodat competitie binnen de soort wordt vermeden.

6. Kropotkin onderscheidde vier fasen: a. de clan van de 'savages', gebaseerd op bloedverwantschap. Zij kenden gebruiken als het gemeenschappelijk delen van jachtopbrengsten; b. de dorpsgemeenschappen van de 'barbarians', gekenmerkt door gemeenschappelijk grondbezit, rechtspraak door de dorpsvergadering en soms functionele organisatie over de dorpsgrenzen heen; c. de middeleeuwse stad, een netwerk van territoriale federatie (van dorpsgemeenschappen) en functionele organisatie (de gilden voor beroep en bedrijf, die tevens instrumenten voor wederzijdse sociale bijstand waren). Zelfbeheer in wijken en gilden was regel, het centrale politieke gezag was zwak. Loonslavernij bestond (dankzij de gilden) niet of nauwelijks. De middeleeuwse stad belichaamde diverse libertaire waarden; d. de moderne tijd (19e eeuw), met voortlevende en opnieuw oplevende mutual aid instituties.

7. Kropotkin zag vrije organisatie niet alleen als doel, maar ook als middel: spontane organisaties in de wijken moesten tijdens de revolutie zorgdragen voor socialisatie en distributie van woningen, voedsel en consumptiegoederen. De verdeling van consumptie in een socialistische samenleving moest geschieden volgens het principe 'ieder naar behoefte'. In navolging van Proudhon stelde hij dat het onmogelijk is iemands individuele prestatie te meten en te belonen. Het recht op welzijn gaat daarom boven het 'recht op werk' (in praktijk loonslavernij).

8. Programma PPR 86-90, pag. 6.

9. Programma PPR 86-90, pag. 7.

10. Programma PPR 86-90, pag. 8.

11. Programma PPR 86-90, pag. 18-19.

Geraadpleegde literatuur:

- De AS, *anarcho-socialistisch tijdschrift*, *Een libertaire staat?* nr. 66, 1984.

- Bakoenin, Michail, *Staatlichkeit und Anarchie und andere Schriften* (herausgegeben von Horst Stuke), *Ullstein Materialien*, Frankfurt 1983; *God en de Staat*, uitgave Bas Moreel, feb. 1978.

- Godwin, William, *Enquiry Concerning Political Justice and its influence on modern morals and happiness*; Penguin Books, Harmondsworth 1985.

- Kropotkin, Peter, *Mutual Aid: a factor of evolution*; Porter Sargent Publishers, Boston, Massachusetts; *The Conquest of Bread*; Benjamin Blom, New York/London 1968; *Kropotkin's Revolutionary Pamphlets* (edited by Roger N. Baldwin); Dover Publications, New York 1970.

- PPR, *Programma 1986-1990 'Verzet en vernieuwing'*

- Schuyt, C.J.M., *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid*; Universitaire Pers Rot-

terdam 1976.

- Woodcock, George, *Anarchism, a history of libertarian ideas and movements*; Penguin Books, Harmondsworth 1983.

- Holterman, Thom, *Recht en politieke organisatie, een onderzoek naar convergentie in opvattingen omtrent recht en politieke organisatie bij sommige anarchisten en sommige rechtsgeleerden*; Zwolle 1986.

MENSENRECHTEN EN BUITENLANDS BELEID

BURGERLIJKE VRIJHEID IS NIET ONDERGESCHIKT AAN SOCIALISTISCHE GELIJKHEID

Links weet nooit goed raad met het spanningsveld tussen enerzijds de klassieke burgerlijke vrijheden en anderzijds de strijd voor sociale gelijkheid in een land. Die twee zaken botsen nog al eens, zeker als het landen in de Derde Wereld betreft. Over die spanning en de dilemma's die daar uit voortkomen is onlangs een boek verschenen, geschreven door de PvdA-er Marnix Krop. Dat boek maakt volgens Bram van Ojik duidelijk dat „dit soort discussies niet langer te ontlopen zijn”. En dat geldt volgens hem dan niet alleen voor de sociaal-democraten, maar ook voor de PPR want: „Ook de PPR voert in dit opzicht een uitermate warrig buitenlands beleid.”

Ooit solliciteerde ik naar een betrekking bij een komitee dat solidariteit praktiseerde met een nog maar net onafhankelijk geworden staat in Afrika. De nieuwe machthebbers waren een marxistische richting ingeslagen, en schoonheidsfoutjes waren daarbij kennelijk niet te vermijden. Althans: dat werd me duidelijk toen ik tijdens het tweede sollicitatiegesprek de vraag kreeg voorgelegd wat ik als werknemer van het komitee zou doen met inlichtingen over strafkampen voor politieke tegenstanders van het regime. Ik was jarenlang actief geweest voor Amnesty International en dat had de leden van de sollicitatiecommissie wantrouwend gemaakt. Zou ik wel begrijpen dat er, waar met een revolutionair bijtje wordt gehakt, onvermijdelijk spaanders vallen? Mijn antwoord was niet bevredigend; ik moest het elders maar proberen.

Ook Amnesty was over mensenrechten niet altijd even bezorgd. Opvallend zwijgzaam werd in de jaren '70 gereageerd op de behandeling van RAF-gevangenen in de Bondsrepubliek Duitsland. Alleen na zeer grote interne druk werd in een campagne voor politieke gevangenen in Zuid-Afrika met een beschuldigende vinger naar het apartheidssysteem gewezen. (De veroordeling van apartheid is inmiddels weer teruggedraaid.) Meer in het algemeen kan het verwijt dat de organisatie een nogal sterke, westerse bril opheeft, niet zonder meer worden afgedaan als tegenpropaganda van in het nauw gebrachte schenders van mensenrechten.

Er is met de mensenrechten in deze voorbeelden, in het algemeen aangeduid als traditionele vrijheidsrechten (vrijheid van meningsuiting, godsdienst, politieke overtuiging en der-

gelijke) iets vreemds aan de hand. Iedereen is er voor, ze worden universeel erkend door bijna alle nationale overheden en de schending ervan kan, mits voldoende bekend, rekenen op grote morele verontwaardiging. Op hetzelfde moment blijken mensenrechten altijd weer ten prooi te vallen aan selectieve verontwaardiging, vergoelijking van tijdelijke schendingen en politiek effectbejag met voorbijgaan aan de effectiviteit. Links en rechts in de politiek hebben hier al evenveel boter op hun hoofd als vele niet-gouvernementele organisaties die zich met het buitenland bemoeien en daardoor met mensenrechten te maken krijgen.

Over de oorzaken van deze dubbelhartigheid is in Nederland nog weinig nagedacht. Het is daarom zeer begrijpelijk dat er met enthousiasme is gereageerd op de uitgave van *Aan Vrijheid Gebonden*, een studie van Marnix Krop over de plaats van de mensenrechten in het buitenlands beleid. Krop was tot voor kort medewerker van de Wiardi Beckman Stichting van de Partij van de Arbeid en zijn studie heeft vooral de „enigszins tweeslachtige verhouding” van die partij met mensenrechten tot onderwerp. Krop verklaart de tweeslachtigheid uit de neiging van socialisten om gelijkheid boven vrijheid te stellen. Pleidooien voor vrijheidsrechten in een niet-vrije, lees: kapitalistische samenleving, werden door socialisten als burgerlijk om niet te zeggen kontra-revolutionair gezien. Vrijheid kan, in deze opvatting pas gedijen, als gelijkheid is bereikt.

Kompromis

Krop beschrijft overtuigend en met veel instemming hoe dit oorspronkelijk socialisme,

**BOEK | MEDIA
BESPREKING**

vooral in West Europa, langzaam is verdrongen door wat hij de „sociaal-demokratische ontwikkeling” noemt. Het socialisme heeft zich losgemaakt van de totale oppositie tegen de burgerlijke staat en heeft binnen het systeem verantwoordelijkheid aanvaard om het in de door haar gewenste richting gewijzigd te krijgen. „Deze rolwisseling is gepaard gegaan met aanvaarding van de democratie, een erkenning van de klassieke vrijheidsrechten en een terzijdestelling van het economisch determinisme”, stelt Krop. Socialisten hebben compromissen gesloten en zijn daarmee sociaal-demokraten geworden. Het is een favoriet thema van de Wiardi Beckman Stichting en het komt bij verschillende auteurs (naast Krop, ook Kalma en Vos bijvoorbeeld) in verschillende gedaanten terug. De westeuropese verzorgingsstaten zijn het produkt van een compromis tussen het vrijheidsideaal van liberalen en het gelijkheidsideaal van socialisten. Door dit compromis te aanvaarden heeft de sociaal-democratie juist ook de democratie een steviger grondslag gegeven.

In zijn waardering voor deze ontwikkeling slaat Krop nogal eens door. Zo neigt hij ertoe om de vrije-markt-ekonomie een onmisbare plaats toe te kennen bij de vestiging van democratische waarden en burgerlijke vrijheden. Anderzijds ziet hij het bestaan van democratische vrijheden als essentieel om een voorspoedige economische ontwikkeling mogelijk te maken. Dat is te simpel; met name in ontwikkelingslanden zien we maar al te vaak dat burgerrechten in verregaande mate worden onderdrukt, juist om de ontwikkeling van de vrije markt optimaal te laten zijn. Ook als Krop het omgekeerde wil aantonen, zonder vrijheid geen ontwikkeling, en hij daarvoor de economische problemen van China en Cuba als bewijs aanvoert, overtuigt zijn betoog niet. Daarvoor lijken de problemen van Cuba en China (evenals die van Angola, Mozambique) nou net weer teveel op die van andere ontwikkelingslanden. Zeker voor de Derde Wereld is er nog onvoldoende reden om de markt te omhelzen. Voor de geïndustrialiseerde wereld ligt dit wellicht anders. Er is veel voor te zeggen om de manier waarop democratische vrijheden en economische orde op elkaar inwerken te zien als zijnde bepaald door de fase van economische ontwikkeling. De recente ontwikkelingen in de Sovjet Unie tonen aan dat ook centraal geleide samenlevingen in dat opzicht meer flexibiliteit bezitten dan vaak (ook door Krop) wordt gedacht.

In de hoogste fase van economische ontwikkeling, West Europa en de VS, blijken democratie en welvaart redelijk samen te gaan. Sociaal-demokraten nemen voor deze combinatie terecht de medeverantwoordelijkheid op zich. Wat voor houding er elders in de wereld moet worden aangenomen, blijft vaak onduidelijk. Krop hekelt met enig recht de selectieve verontwaardiging van zijn partij op het gebied van de mensenrechten. De problematische relatie tussen kapitalisme en mensenrechten heeft veel meer aandacht gekregen dan de spanning tussen socialisme en burgerlijke vrijheid. Dat deugt niet, maar daarmee is

de spanning niet weg. Met klem zal de PvdA, maar ook de rest van links, zich eens de vraag moeten stellen of opschorting van burgerrechten in alle omstandigheden veroordeeld moet worden, of dat uitzonderingen worden „toegelaten” (wat in ieder geval iets anders is dan doodzwijgen). Krop geeft een genuanceerd antwoord. De combinatie van klassieke vrijheden en sociale rechten vormt voor hem het hart van de sociaal-demokratische ontwikkeling. Om die gelukkige combinatie tot werkelijkheid te maken is een beleid nodig dat interne stabiliteit en externe weerbaarheid voor derde landen veilig stelt. Een rechtvaardige internationale economische orde en een uitgebreid volkenrecht vormen belangrijke voorwaarden. Op de kortere termijn moeten ernstige ontsporingen op het gebied van de mensenrechten aan de kaak worden gesteld; daarbij is steeds selectie nodig (je kunt niet alle onrecht in de wereld op je scouder nemen) en de effectiviteit van actie moet bij deze selectie het belangrijkste criterium zijn. Altijd zal bovendien moeten worden bedacht dat mensenrechten in het buitenlands beleid in belang worden overtroffen door overwegingen van nationale veiligheid en behoud van de vrede. Juist in het nukleaire tijdperk stelt voorkoming van oorlog alle andere beleidsdoelstellingen gemakkelijk in de schaduw.

Ontsporingen

De richtlijnen van Krop maken geen einde aan de gespannen verhoudingen tussen mensenrechten en de sociaal-democratie. Maar de spanning wordt niet langer weggemoffeld en dat is een grote verdienste waarmee de auteur niet alleen de PvdA, maar ook de rest van links flink aan het denken zet. Dat hoop ik tenminste. Veel van het door Krop beweerde zou gerelateerd moeten worden aan het feitelijk gevoerde buitenlands beleid. De verwarring over bevrijdingsstrijd, Suriname, Indonesië, Nicaragua, Cuba en de Sovjet Unie wordt alleen maar groter. Zelden wordt duidelijk wat de criteria zijn waarmee situaties worden beoordeeld, laat staan of de criteria universeel zijn.

Ook de PPR voert in dit opzicht een uitermate warrig buitenlands beleid. Voor zo ver valt na te gaan, kenmerkt dit beleid zich door de volgende elementen: 1. steun voor - eventueel eenzijdige - ontwapening (kruisraketten, neutronenbom), 2. veelvuldige en hartelijke betrekkingen met Oost-Europa, 3. steun aan diverse bevrijdingsbewegingen waar andere politieke partijen hun vingers liever niet aan branden (Iers Republikeins Leger, EPLF -Eritrea en Polisario). De vooronderstellingen die aan dit „programma” ten grondslag liggen worden zelden expliciet gemaakt. Maar verondersteld mag worden dat de zorg om ontsporingen op het gebied van vrijheidsrechten ondergeschikt wordt gemaakt aan een streven om op langere termijn een zodanige internationale ontspanning te bewerkstelligen dat ook de naleving van vrijheidsrechten daarmee is gebaat. De vraag naar het realiteitsgehalte van deze veronderstelling wordt niet hoorbaar gesteld. Dat betekent dat je vooralsnog met evenveel recht kunt beweren dat lankmoedigheid en „ontspannend” ge-

drag de democratisering juist uitstelt.

Bij de steun aan bevrijdingsbewegingen is met name de vraag naar selectiviteit en effectiviteit aan de orde. Waarom kies je welke bewegingen en wat hebben ze er aan? Maar vanzelfsprekend ook de vraag naar de in de strijd gebruikte methoden (legitimiteit van geweld en respect voor mensenrechten) en de wenselijkheid van hetgeen uiteindelijk wordt nagestreefd.

Het boek van Krop toont overtuigend aan dat dit soort discussies niet langer te ontlopen zijn.

BRAM VAN OJK

Marnix Krop, Aan Vrijheid Gebonden (sociaal democratie, mensenrechten en buitenlands beleid), Van Loghum Slaterus/Wiardi Beckman Stichting, 1987.

POLITIEKE KRISES EN DE ONTBINDING VAN DE TWEDE KAMER

'DE EENDRAGTIGE ZAMENWERKING DER GRONDWETTIGE MAGTEN'

In Noorwegen wisselden regeringspartijen en oppositie onlangs nog stuivertje, zonder dat de kiezers er aan te pas kwamen. Vervroegde verkiezingen, dat wil zeggen verkiezingen voordat de normale zittingsduur van het gekozen parlement is beëindigd, zijn in dat land onmogelijk. Valt het zittende Kabinet, dan moet dus op basis van de bestaande samenstelling van het parlement een nieuw Kabinet worden gevormd. Is een meerderheidscoalitie uiteen gevallen, dan moet getracht worden een andere meerderheidscoalitie tot stand te brengen, of zal desnoods een minderheidskabinet moeten worden gevormd. Wat progressieve en konfessionele ministers in Nederland bij het aantreden van het Kabinet Den Uyl met elkaar hadden afgesproken -, komt er een konflikt, dan gaan we naar de kiezers"- staat de Noorse grondwet niet toe.

Dat in het Kabinet Den Uyl een uitdrukkelijk afspraak op dit punt werd gemaakt, illustreert dat het in ons land ook op de Noorse wijze kan toegaan. Zo werden ooit op basis van een en dezelfde verkiezingsuitslag, die van 1963, drie verschillende Kabinetten gevormd: het Kabinet Marijnen van KVP, VVD, ARP en CHU (1963-1965), het Kabinet Cals van KVP, PvdA, ARP en CHU (1965-1966) en het interimkabinet Zijlstra van KVP, ARP en CHU (1966-1967). Het waren vooral de konfessionele partijen die zo'n tussentijdse Kabinetwisseling volstrekt oorbhaar vonden en bij tijd en wijle zelfs gewenst. Het was immers de tijd van het „lood om oud ijzer", een uitdrukking van Zijlstra waarmee

het gebrek aan voorkeur voor hetzij PvdA, hetzij VVD werd aangegeven.

Ontbinding

De eerste groepering die aan deze praktijk een einde wilde maken, was de werkgroep van Christen-radikalen, waaruit later de PPR voortkwam. Het in Nederland allang bestaande ontbindingsrecht van de Kroon, zou bij een politieke crisis als ontbindingsplicht moeten worden gezien. Crisis, ontbinding van de Tweede Kamer, nieuwe verkiezingen, formatie van een nieuw Kabinet, dat was de vereiste volgorde. In zijn boek „Ontbinding van het parlement" spreekt Jan Vis, hoogleraar Staatsrecht in Groningen en Eerste Kamerlid voor D66, van een recht op ontbinding naast een recht tot ontbinding.

Het recht op ontbinding, een zogenaamd prerogatief van de Kroon, werd in 1848 opgenomen in de Grondwet. Het was bedoeld als wapen voor de Regering in het gevecht met een onwillige Tweede of Eerste Kamer. Een mooie illustratie van het gebruik van dit wapen biedt de proklamatie van Koning Willem III in 1866. De koning wijst op het vereiste van voortdurende orde en eensgezindheid als voorwaarde voor rust en welvaart, en vervolgt:

„Aan dat vereichte kan geene Regering voldoen, wanneer tusschen haar en de Volksvertegenwoordiging de overeenstemming ontbreekt, zonder welke de eendragtige samenwerking der grondwettige magten, zoo onmisbaar voor de behartiging der nationale zaak, onmogelijk is."

De koning stelt vervolgens dat zo'n overeenstemming met de Tweede Kamer in de bestaande samenstelling onmogelijk is, en be-

sluit met een uitnodiging aan de kiesgerechtigden naar de stembus te komen.

Zo'n konfliktverbinding, gericht op behoud van het Kabinet maar met een nieuw parlement, is uit de mode geraakt. Afgezien van de herzieningsontbindingen -grondwettelijk voorgeschreven voor behandeling van een grondwetsherziening in tweede lezing- gaat het er bij een ontbinding tegenwoordig om een nieuwe basis te verkrijgen voor de formatie van een nieuw Kabinet.

Waltmans

Aan die krisisonbindingen besteedt Vis veruit de meeste aandacht. Hij keert zich tegen de verscheidene malen gevolgde praktijk na een crisis de ontbinding van de Tweede Kamer te doen voorafgaan door de totstandkoming van een tussenkabinetje (bijvoorbeeld het interimkabinet Beel van '58/'59, het Kabinet Zijlstra van '66/'67 en het Kabinet Van Agt III van '82). Zulke Kabinetjes werken politiek versluiserend: als de verkiezingen er eenmaal zijn herinneren de meesten zich niet meer over welke kwesties de crisis nu eigenlijk ging. Vis citeert de opmerking van Burger over de doorsnee konfessionele reactie op een crisis met de PvdA:

„Voorafgaand aan de verkiezingen werd dan een interimkabinet uit de hoge hoed getoverd waarin, of dat nu Beel heette of Jelle-zal-welzien, in ieder geval geen socialisten voorkwamen." (pag. 122)

Als bijkomend bezwaar van die tussenkabinetjes zou ik nog willen noemen de effecten op het decoratiestelsel. Voor het decoreren tellen ze gewoon mee, zodat iemand die enige weken bewindspersoon is in zo'n interimkabinet ineens dezelfde hoge onderscheiding krijgt als die welke de Koningin in beloning voor vele, vele jaren van trouwe parlementaire arbeid onlangs toekende aan onze staatsman Hendrik Waltmans.

Maar, toegegeven, dit is het kleinere werk. Vis schetst in zijn boek de hoofdlijnen, zoekt steeds naar het systeem in het staatsrechtelijk parlementair gebeuren en heeft daarbij ook nog oog voor het aardige detail, de *petite histoire*. Voor wie inzicht wil verwerven in ons politiek/staatskundig bestel is *De ontbinding van het parlement* een nuttig en aange-naam boek.

BAS DE GAAY FORTMAN

J.J. Vis. *De ontbinding van het parlement, Monografie 4 in de serie Nederlands Parlementsrecht, Wolters Noordhof 1987, f 57,-.*

**BOEK | MEDIA
BESPREKING**

HUISHOUDSTER

In hun artikel *De ideologie van de terugtrekkende overheid* in Radikale Notities 1987/2 schrijven Ria Beckers en Marion van Leeuwen, dat aan een kostwinner niet méér recht op een arbeidsplaats gegeven zou moeten worden dan aan een niet-kostwinner. Maar, zolang de mogelijkheid nog bestaat om hele dagen te werken, ontcom je daar niet aan. Dan moet een werkgever wel nagaan of de sollicitant misschien een partner heeft die reeds hele dagen werkt. Zo ja, dan dient hij die sollicitant af te wijzen. Als blijkt dat die partner halve dagen werkt, dan dient hij die sollicitant een baantje voor halve dagen aan te bieden, maar niet een volledige dagbaan. Want anders krijg je situaties waarbij twee partners allebei hele dagen werken, waardoor een kostwinner, die dringend een inkomen nodig heeft, geen werk kan vinden en dus een uitkering moet ontvangen. Zo wordt de gemeenschap node-loos op kosten gejaagd. (Een alleenstaande, die alleen zichzelf te verzorgen heeft, zou eigenlijk wel toekunnen met een baantje voor halve dagen, behalve wanneer hij een huishoudster heeft.)

Hierbij moet erop gewezen worden dat een niet-kostwinner (bijvoorbeeld een huisman wiens vrouw hele dagen buitenshuis werkt) beslist niet werkeloos is en ook reeds een inkomen heeft. Immers, hij doet huishoudelijk werk. Een deel daarvan komt ten goede aan hemzelf en dat geeft hem geen recht op inkomen (evenmin als het poetsen van je eigen tanden je een recht op inkomen geeft). Maar de rest van dat huishoudelijk werk doet hij ten behoeve van zijn (werkende) vrouw en in ruil daarvoor krijgt hij een deel van haar inkomen (in natura of in geld). Het is dus niet nodig om deze huisman, bovenop dit huishoudelijk werk en dit inkomen, óók nog eens een bijbaan buitenshuis te geven (met het daarbij behorende inkomen). Daarentegen zijn bij een werkeloos echtpaar de man en de vrouw allebei werkeloos, want elk doet dan alleen zijn eigen deel van het huishoudelijk werk. Maar als de werktijden algemeen verkort zouden worden

tot halve dagen (of vijf uur per dag) dan hoeft er vanzelfsprekend niet meer gelet te worden op de financiële inbreng van eventuele partners, en kan ieder gerust zo'n baantje voor halve dagen krijgen. Zo'n algemene werktijdverkorting heeft echter wel het enorme bezwaar dat de niet-werkende partners van de kostwinners gedwongen zouden zijn om eveneens zo'n baantje te nemen hoewel ze daar geen zin in hebben. Want zo'n ééverdieners-echtpaar kan natuurlijk niet behoorlijk rondkomen van de inkomsten uit één baantje van vijf uur.

Er wordt, geloof ik, beweerd dat er tegenwoordig per volwassene (man of vrouw) vijf uur werk per dag beschikbaar is. Als dat klopt dan is een algemene werktijdverkorting onnodig. Immers, een kostwinner wiens vrouw niet (buitenshuis) werkt, mag dan tien uur per dag werken, namelijk vijf uur voor zichzelf en vijf uur in plaats van zijn vrouw. Als hij weinig of geen overwerk verricht blijft hij makkelijk beneden die grens. Natuurlijk zouden die man en zijn vrouw ook ieder vijf uur per dag mogen werken (en ieder de helft van het huishoudelijk werk doen). Of zijn vrouw zou tien uur per dag mogen werken en hijzelf niet (hij zou dan de huishouding doen). Zij dienen dus zelf te beslissen hoe ze de taken zullen verdelen. Natuurlijk zou de vrouw van een professor, die zelf niets geleerd heeft, er niet gauw toe komen om in plaats van haar man te gaan werken, want dan gaat het inkomen te veel achteruit. Dat is dan jammer, maar daar is niets aan te doen.

Maar, een alleenstaande die thans hele dagen werkt, zou bij voorkeur halve dagen moeten gaan werken (behalve indien hij een huishoudster heeft). Maar dan zou zijn inkomen sterk achteruitgaan. Hetzelfde geldt voor een tweeverdieners-echtpaar dat thans bijvoorbeeld zestien uren per dag werkt en eigenlijk maar tien uren per dag mag werken. Zulke gevallen zouden misschien een beetje coulant behandeld moeten worden. Ze zouden misschien wat meer belasting kunnen betalen (als tegemoetkoming in de kosten van de werkeloosheid die ze veroor-

zaken) of ze zouden een huishoudelijke hulp in dienst kunnen nemen (waardoor die hulp zelf geen baan op de arbeidsmarkt meer nodig heeft). Een heleboel mensen zouden dus teveel blijven werken en teveel blijven verdienen. Men zou zich vooral kunnen richten op nieuwe toetredingen tot de arbeidsmarkt en ervoor zorgen dat die althans niet teveel werk en inkomen naar zich toehalen.

Organisatorisch is het niet zo moeilijk. Men dient alleen een aantal volledige banen te splitsen in twee banen voor halve dagen, één voor 's morgens en één voor 's middags. Dus geen ingewikkelde roulatieschema's.

Wat het thans geldende belastingstelsel betreft, dat lijkt me wel enigszins overeen te komen met wat de PPR wil. De PPR wil voor iedereen een basisinkomen, dus voor een echtpaar twee keer het basisinkomen. En het thans geldende belastingstelsel geeft iedereen dezelfde belastingvrije som van ongeveer f 7000. Voor een echtpaar dus $2 \times f 7000$, wat dan via voetoverheveling over beide partners wordt verdeeld. Alleen snap ik niet goed waarom men, in afwijking daarvan, aan alleenstaanden een hogere belastingvrije som ($1.5 \times f 7000$) heeft toegekend. Maar och, ieder heeft zo zijn eigen opvattingen. Men zou misschien de belastingvrije som af kunnen schaffen (hetgeen nivellerend werkt, als gevolg van de belastingprogressie) en vervolgens in plaats daarvan het basisinkomen invoeren (eveneens nivellerend, daar dit basisinkomen voor iedereen hetzelfde is). Ik ben echter alles behalve een belastingdeskundige. Wanneer het basisinkomen nogal hoog zou worden, zou men er misschien niet om heen kunnen om er een zekere arbeidsprestatie voor te verlangen (zoals bijvoorbeeld het huishoudelijk werk dat door de partner van een kostwinner geleverd wordt), want anders zouden bepaalde soorten werk misschien blijven liggen. Dat huishoudelijk werk is ook een dienst aan de gemeenschap, want als die kostwinner het zelf moest doen zou hij minder tijd overhouden voor zijn eigenlijke beroep.

S. van Kampen
Amsterdam